

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

PERSONALHISTORISK TIDSSKRIFT

2009:1

Indhold

Artikler:

<i>Ole Færch</i> : Peder Munk i Torstensgaard, Vesterris og Staby Kærgaard. Et blad af Vinranke-Munkernes saga.....	1
<i>Bjørn Westerbæk Dahl</i> : Hans Jacobsen Schiørt – Christian den 4.s ingeniør.....	15
<i>Jesper Overgaard Nielsen</i> : Johann Albrecht von Korff – russisk gesandt i Danmark.....	35
<i>Per Nielsen</i> : Hans Helgesen og hans tid i Frankrig. Korrektion af en biografisk fodnote.....	52
<i>Mikael Kristian Hansen</i> : Breve fra Treårskrigen. Familien Bauers brevsamling.....	66

Småstykker:

<i>Hans H. Worsøe</i> : Fortegnelse over sydslesvigske kirkebøgers begyndelsesår.....	102
--	-----

Orientering fra bestyrelsen:

Nyt fra Norden.....	108
Indkaldelse til generalforsamling 2009.....	110

Nekrolog:

<i>Hans H. Worsøe</i> : Carl Langholz, 1921-2009.....	111
---	-----

Billedet på omslaget:

Udsnit af maleri af Jørgen V. Sonne fra 1876, der viser morgenen efter slaget ved Isted den 25. juli 1850. Se hele billedet på side 81.

Peder Munk i Torstensgaard, Vesterris og Staby Kærgaard

Et blad af Vinranke-Munkernes saga

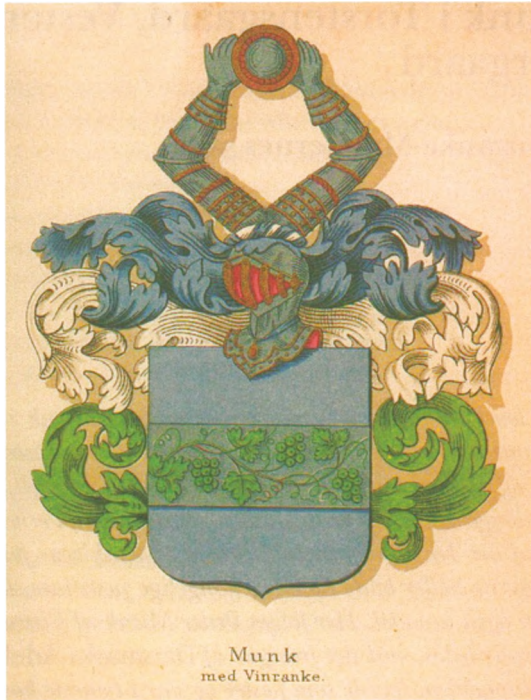
Af Ole Færch

Der har levet en række adelsslægter af navnet Munk i Danmark. Mest udbredt var tre slægter, som i våbnet førte hhv. tre roser, en guldbjælke i rødt felt, og en med vinranke belagt sølvbjælke i blått felt. Munk-slægterne træffes tilbage til tidlig middelalder. Bjælke-Munk'erne uddøde i første halvdel af det 16. århundrede, Vinranke-Munk'erne først langt op i det 18. Slægterne tæller både højadel, kongelige justitiare, lensmænd og ridere, men også lavadel. Her følges Peder Munk af Vinrankeslægten, hvis liv var anderledes, end det fremgår af Danmarks Adels Aarbog. Han hørte til lavadelen, levede som fæster og var i tjeneste hos den højere adel. Men ved at udnytte mulighederne i sin nærhed og ved ægteskab med ældre enker modstod han udviklingen, som gjorde det stadigt sværere for lavadelen at eksistere. Han skrives både »til« Vesterris og Staby Kjærgaard, men det var lånte fjer, og han blev aldrig ejer af en adelig sædegård.

Peder Munk var søn af Peder Sørensen Munk til Haubro i Aars herred og Johanne Nielsdatter, hvis slægt ikke kendes. Peder Sørensen Munk var også gift med Mette Jepsdatter Benderup, hvis søster Maren var gift med Erik Sørensen Juul til Hedegaard. Dette er baggrunden for, at Erik Sørensen Juuls bror Axel Juul 1537 kalder Peder Sørensen Munk sin svoger.¹ »Svoger« blev dengang brugt i en bredere betydning, end det nu er tilfældet. Peder Munks søskende var Jens Munk til Haubro, død 1636, gift 1. gang med Kirsten Lauridsdatter Seefeld, gift 2. gang med Else Poulsdatter Fredberg, Niels Munk, død 1577, Bolde Munk, gift 3.8.1578 med Niels Winther i Beltoft, Slet herred, der ikke var adelig, og Gjertrud Munk, gift med Bertel Andersen Kjærulf.

Peder Munk i Torstensgaard ved Lemvig

Peder Munk blev født omkring 1550, og han døde kort før 13.4.1615 på Staby Kjærgaard, Staby sogn, Ulfborg herred. Han blev 1580 tilsagt til

Figur 1: Vinranke-Munkernes våben, *Danmarks Adels Aarbog* 1905, s. 292.

hyldningen af kong Christian IV.² 1585 var han fæster af Torstensgaard i Nørlem sogn ved Lemvig og gift med Maren Munk, enke efter Thomas Hjul til Hedegaard, der 17.5.1569 fik brev på Torstensgaard, for sin og hustruens levetid. Jørgen Friis til Vadskærsgaard fik 1585 ved mageskifte med kronen en selvejergård i Lemtorp med et øde byggested kaldet Legaards ejendom samt en anden gård med fiskeri i Skallesø med fem huse på den tilliggende jord. Denne anden gård var Torstensgaard, og Jørgen Friis måtte 29.4.1585, inden han fik skødet, love ikke at fortrænge Peder Munk eller hans hustru af gården, og at de skulle være fri for ægt og arbejde i fru Maren Munks livstid mod sædvanlig landgilde.

Da Jørgen Friis fik skøde på Torstensgaard 25.8.1585, nævnes Peder Munk som fæster. Det var han også anden påskedag 1586, hvor Jørgen Friis gav præsten Laurids Barck i Lemvig lov til at bruge halvdelen af en toft nord for Skallesø, øst for åen fra Skallesø til Lem Vig, samt høbjergningen af en toft øst herfor, hvis nordende stødte til adelvejen og syden til Peder Munks gård. Peder Munk var givetvis også 25.7.1589 fæster af Torstensgaard jf. en sag om kongetienden af Nør Lem sogn, som var

udlagt til Lemvig latinskoles drift, men af lensmanden bortfæstet til Peder Munk for 18 tønder korn. Rektor Christen Sørensen mente, dette var til urimelig fordel for Peder Munk og klagede til kongen. 25.7.1589 fik skolen tillagt kongekorntienden, da Peder Munks fæstebrev »ikke er med nøjagtighed og ret Beretning forhvervet«. ³

Jørgen Friis blev stævnet til rettertinget 22.5.1604 af lensmanden angående de omtalte fem huse og retten til fiskeri i Skallesø m.v. Han ville også tilholde sig jorden, som husene stod på. I sagen blev fremlagt Peder Munks vidne af Ulfborg herredsting, dateret 18.2.1604, hvoraf det fremgik, at han fæstede Tørstensgaard af Christen Skeel til Fussingø (1569-88 lensmand på Bøvling), som havde undt ham at bruge disse huse og oppebære afgiften for hans tjeneste. ⁴ Peder Munk var allerede da i rollen som tjenesteadel.

Maren Munk, Peder Munks hustru, er efter *Danmarks Adels Aarvog* født senest 1528 og døde mellem 1585 og 1594. Hun var datter af Jens Pedersen Munk, død 1528 i Viborg, og Anne Kruse, død 4.10.1534, begravet i Viborg domkirke. ⁵ Både Maren Munks og Peder Munks oldeforældre var Gunde Nielsen Munk til Haubro og Karen Nielsdatter Skadeland.

Det er ikke mærkeligt, at Peder Munk optræder i Lemvig. Hans far er sidste gang omtalt 1556 og var i 1585 vel for længst død og moderen nu gift med borgmester Svend Nielsen i Lemvig. Her må Peder Munk have haft sin barndom og ungdom. I en tvist om Bannerslægten's gods, der 7.6.1586 var for kongens retterting, fremlagdes et brev på, at Jep og Peder Munk i 1585 hver havde fæstet en gård i hhv. Kjøl og Horne, Vennebjerg herred, af Otto Banner. ⁶ Efter noterne i *Danske Domme* var det Jens Munk og broderen Peder Munk til Vesterris, men det er ikke troligt, at Peder Munk, der 25.8.1585 og anden påskedag 1586 nævnes som fæster i Lemvig, også skulle være fæster i Vennebjerg herred i Vendsyssel.

Peder Munk i Vesterris i Bislev sogn

8.3.1594 stævnede Laurids Ebbesen til Tulstrup, Houlbjerg herred, Peder Munk i Vesterris, Mads Nielsen i Nørild, og Christoffer Lauridsens arvinger, Tolle Knudsen til Ulsund, Niels Jacobsen i Nygaard, arvingerne og lavværgeren til fru Karine Lauridsdatter i Vesterris m.fl. angående en gård i Sahl. ⁷ Det var en sag om arvegods, som Peder Munk »arvede« med hustruen, Anne Madsdatter Skade. Gården blev tildømt Laurids Ebbesen. ⁸ I 1595 var Peder Munk arving efter Jørgen Daa i Gammelbygaard. ⁹

I mange kilder skrives Peder Munk til Vesterris i Testrup sogn i Rinds herred, men det er Vesterris i Bislev sogn, Hornum herred. Vesterris var en stor gård, som af Arilds tid ejedes af Vitskøl kloster. Efter reformationen overgik den til kronen, der i 1563 skødede den til Otto Tygesen

Brahe til Knudstrup i Skåne, lensmand på Aalborghus (1518-1571), gift med Beate Bille.¹⁰ Otto Brahес arvinger var børnene Sten, Tycho (astronomen), Jørgen, Margrethe, Axel og Knud. Axel Brahe (1550-1616) var gift med Mette Gøye (-1584), datter af Falk Gøye til Skærsø (-1554), og Ide Truidsdatter Ulfstand (-1604). Ides bror, Niels Truidsen Ulfstands datter Sofie Ulfstand (-1625), gift med Claus Podebusk til Barsebæk, skødede 8.9.1618 Vesterris til Iver Juul til Villestrup.

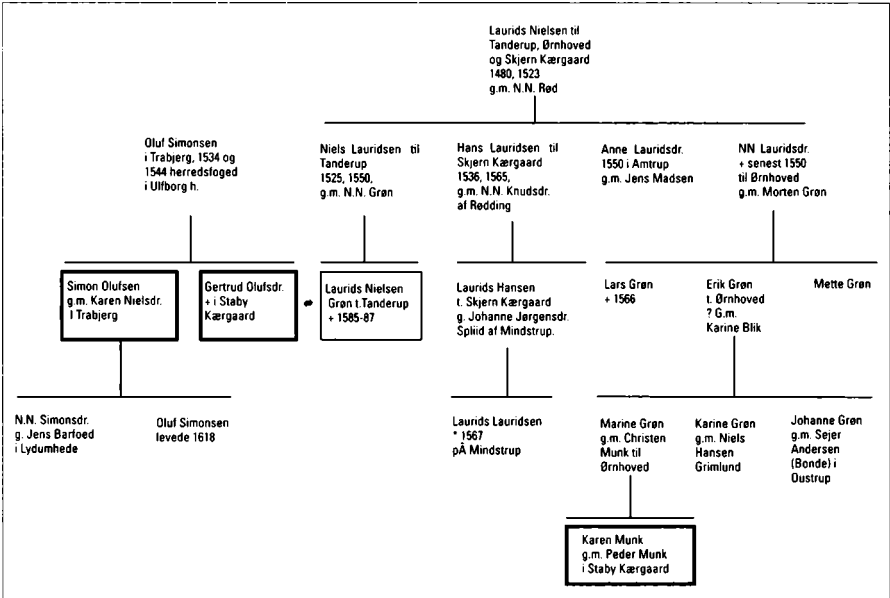
Peder Munk vendte sikkert tilbage til Himmerland, fordi hans hustru var død, og fordi der på Vesterris var et godt parti, nemlig Anne Madsdatter Skade. Hun var enke efter Laurids Bertelsen Hørby, der døde mellem 3.4. og 21.6.1582. Den 21.4.1583 blev et forbud mod fiskeri i Limfjorden oplæst i Bislev kirke i overværelse af Anne Skade »til Vesterris«. Hun må da have været enke og søgt at beskytte fiskeriet til Vesterris, som lå nær Limfjorden vest for Lundbæk, der på den tid kun var en bondegård.

Bertel Andersen Hørby skrives 1534, 1553, 1559, 1561 og 1568 »i« men 1550 »til« Vesterris. Hans søn Laurids Bertelsen Hørby skrives 1568 »i«, men 1581 »til« Vesterris, og enken Anne Skade 1582 »til« Vesterris. 1594 skrives Peder Munk »i« Vesterris. Otto Brahe *kan* have solgt gården til Laurids Bertelsen Hørby, men efter præsteindberetningen 1647, der omtales senere, »besad« Peder Munk og Anne Skade Vesterris, dvs. sad på, boede på. Alt dette tyder på, at disse »til« var lånte fjer og ikke et udtryk for ejerskab, og at Vesterris gennem familierelationer var gået direkte fra Braherne til Podebuskerne.

Ved ægteskabet med Anne Madsdatter Skade rykkede Peder Munk lidt op i graderne, idet han blev gift ind i en familie, der bl.a. omfattede en lensmand. Han blev sikkert også mere velhavende i form af hustruens gods, der ud over gården i Sahl måske også omfattede en gård, et bol og et gadehus i Bislev sogn samt fiskestader i Limfjorden ud for Bislev, som hans sønner 3.4.1615 solgte til Ove Juel til Villestrup og Lundbæk.¹¹

Peder Munk i Staby Kærgaard

30.4.1602 boede Peder Munk i Kærgaard i Staby sogn ved Nissum fjord. Kongens rentemester fik da befaling om at betale Peder Munk i Kærgaard 35 dlr., som han havde breve på af kongens fader.¹² Der er lidt af et spring fra Vesterris i Himmerland til Staby sogn ved N. Nissum fjord, men det var faktisk en tilbagevenden til barndomsegnen. Der er kun ca. 35 km fra Staby til Lemvig, og svigerfaderen Mads Nielsen Skade til Østergaard og Strellev Kærgaard boede kun ca. 30 km længere mod syd.

Figur 2: Slægtsrelationer Munk og Grøn.

Staby Kærgaard lå 1591 under herregården Tim ifølge en sag om en eng i Sønder Eng i Staby Kærgaards mark, som 1616 var på Ulfborg herredsting og 1619 på Viborg landsting. Knud Gyldenstjerne til Tim stævnedede Jørgen Nielsen i Julsgaard, der af sin far havde fået et skøde af 1541 på engen. Knud Gyldenstjerne fremlagde tingsvidne af Ulfborg herred 22.3.1617 på, at engen havde fulgt Staby Kærgaard i Mads Mikkelsens tid, i hans søn Thames Madsens livstid og efter ham Maren Mortensdatter, så længe hun havde gården. Da Peder Munk »stedte« Staby Kærgaard, lå engen også hertil, og da fæstede Lars Christensen den, og Lars Christensen havde nu brugt den i 13 år. Yderligere havde engen hørt til Staby Kærgaard og Knud Gyldenstjernes gods i 26 år.¹³

Knud Axelsen Gyldenstjerne døde 1636. Hans datter Lisbeth blev 1630 gift med Mogens Sehested til Holmgård, og hun må have arvet Staby Kærgaard. Mogens Sehested døde 1657, og ved skiftet efter ham i 1661 tilfaldt Staby Kærgaard datteren Lisbeth, gift med Antoni Reedtz.¹⁴

Staby Kærgård var efter matriklen 1664 på 12,2 tdr. og 1682 på 14,9 tdr. hartkorn og 50,8 tdr. land, og det har sikkert ikke været meget an-

derledes i Peder Munks tid. Med så stort et hartkorn kunne man forvente et større areal, men forklaringen er sikkert, at gården havde store overdrev syd og øst for gården, som kun har kunnet bruges til græsning af stude. Overdrevene blev indregnet med 1 tønde hartkorn for hver 24, 32 eller 40 høveders græsning, afhængigt af om græsningen var god, middelgod eller ond, dvs. dårlig. Adelen og de rige borgere havde fra 1524 til 1788 monopol på opfedning og salg af stude til eksport, og adelen i Vestjylland levede i høj grad af dette. En eksportroute fra Lemvig med kurs mod Ringkøbing gik igennem Madum kun et par kilometer øst for Peder Munks jorder.

Staby sogn blev p.g.a. studeopdræt anset for et af de velstående vestjyske fjordsogne. Der har været ikke færre end fire adelige hovedgårde i sognet, Svendsholm, Pallisbjerg, Brøndbjerg og Staby Kærgaard. Måske er der karakteristisk, at Peder Munk forlod Himmerland, da sildefiskeriet, der uden tvivl gav stor indtægt på Vesterris, var i tilbagegang, og kom til Staby, da studeeksporten var på vej op. Miljøet omkring studeeksport har han kendt fra sin ungdom i Lemvig. Det er ikke undersøgt, men det er vel ikke utænkeligt, at hans stedfar, borgmester Svend Nielsen, var søn af den kendte Lemvigborger og okseeksportør Niels Svendsen, nævnt 1544 og 1551.¹⁵

Peder Munk blev tredje gang gift med Karen Christensdatter Munk, datter af Christen Nielsen Munk til Ørnhoved i Tjørring sogn ved Herning og Marine Eriksdatter Grøn.¹⁶ Karen Christensdatter Munk havde ligesom Peder Munk aner tilbage til Gunde Nielsen Munk og Karen Nielsdatter Skadeland.

Staby Kærgaard blev åbenbart drevet af en forvalter, der boede på gården. I hvert fald skænkede Mads Mikkelsen i Kærgaard 1579 en klokke til Staby kirke, og han optræder 1591 på landstinget.¹⁷ Efter ham var sønnen Thames Madsen i Staby Kærgaard før 1602. På Viborg landsting 29.3.1617 stævnedes Jep Madsen i Staby Kærgaard – uden tvivl også en søn af Mads Mikkelsen – Bølling herreds sandemænd på vegne af Knud Gyldenstjerne til Tim. Mads Mikkelsen og sønnerne synes at have mødt på tinge m.v. for Knud Gyldenstjerne på samme måde som Peder Munk gjorde for Henrik Gyldenstjerne i 1604 og 1605 og 1612 for Knud Gyldenstjerne jf. efterfølgende.

28.8.1604 stævnedes Peder Munk en mand på vegne af Henrik Gyldenstjerne til Åkjær og Møgelkær, og 13.4.1605 var Peder Munk fortsat i Henrik Gyldenstjernes tjeneste.¹⁸ 27.3.1610 fik Elsebeth Juel til Pallisbjerg ejendomsdom på Torkildsdal, Snedegaard og 2 gårde i Sønderby i Staby sogn, som hun ved breve af 1608 havde forhandlet sig til fra Peder Munk og Jesper Braue i Flensborg.¹⁹ Godset havde før tilhørt Birgitte

Rosenkrands, Mogens Juels enke. 15.6.1608 fik Peder Munk (ved sin fuldmægtig) dom over Niels Munk efter sin hustru Kirstine Lavrentsdatters (!) brev for en gæld på 50 rdl.²⁰ Kirstine Lavrentsdatter er klart en fejlskrift for Karen Christensdatter.

1609 nævnes Peder Munk som fæster af kongetienden i Velling sogn syd for Ringkøbing og i Husby sogn, nabosogn til Staby.²¹ 16.11.1610 befalede kongen Preben Gyldenstjerne og Ulrik Sandberg at give Peder Munk »til Staby Kærgaard« udskrifter fra tingbøgerne om hans gods i deres len, da Staby Kærgaard i hans fravær var brændt med indbo og ejendomsbreve, så hustru og børn nær var omkommet.²² Godset var ikke specificeret, men det var sikkert gårdene i Nissum og i Neder Faldborg, som der blev ført retssager om efter Peder Munks død, og som vil blive omtalt nedenfor.

22.6.1612 var Peder Munk som fuldmægtig for Knud Gyldenstjerne til Tim sammen med dennes hustru, Øllegaard Huitfeldt, på Hald slot ved Viborg for at overvære registrering af slottets tilstand i forbindelse med Knud Gyldenstjerners forlening heraf. Han benævnes da kun som »vel-agte mand«.²³

Peder Munks virke i Staby Kærgaard har ikke efterladt sig spor fx i form af et epitafium i kirken. Kirken var på hans tid meget forfalden. Alterbordet var næsten nedfaldet og våbenhuset sunket i grus. Han har åbenbart ikke følt noget for kirken, der ejedes af kronen og administreredes under Mariager kloster len, siden han næsten samtidigt støttede Lemvig kirke med 100 rdl.

Peder Munk døde før 13.4.1615, for denne dag solgte hans sønner det gods i Bislev sogn, som de havde arvet efter deres fader, Peder Munk i Vesterris, til Iver Juul til Villestrup. Peder Munk blev begravet i Bislev kirke, men der er nu ingen gravsten eller andet over ham. Præsten Peder Jørgensen Stub i Kirketerp præstegård indberettede 19.6.1647 om herregårde i sognet og adelige begravelser i kirkerne og oplyste om Bislev kirke: »Item Welb. s[al]. Peder Munckes och hans s[al]. frues, fru Ane Skades begraffuelsse, som fordum besaad Vesterris her i Sognet, som nu er lagt vnder forne Lundbech«.²⁴ Peder Munk blev formodentlig begravet i Bislev kirke, fordi hans anden hustru Anne Skade var begravet her.

Retssagerne efter Peder Munk

Jens Barfod i Lydum Hede stævnedes 7.12.1616 på Viborg landsting fru Karen (Christensdatter Munk), salig Peder Munks enke, angående en gård i Nissum, som Peder Munk havde købt af fru Karen Nielsdatter i Trabjerg, Gudum sogn. Jens Barfod mente nemlig, at Karen Nielsdatter

ikke kunne sælge sine børns fædrene gods. Stævningen gjaldt også resten af en arv, som var tilfaldet Jens Barfods hustru og hendes søskende efter deres »farsøster, fru Gertrud Olufsdatter, som døde i Staby Kærgård«. ²⁵ Dommen lød, at skødet var gyldigt, da det havde været på herredstinget, og da Karen Nielsdatter var adelig. ²⁶ Det fremgår også, at Karen Nielsdatter på Ulfborg herredsting 22.8.1607 med sin søns samtykke havde optaget muld på kniv og givet Peder Munk et uigenkaldeligt skøde på gården i Nissum.

Sagen må forstås sådan, at Jens Barfods hustru var datter af Karen Nielsdatter i Trabjerg og Simon Olufsen i Holm, herredsfoged i Ulfborg herred, død o. 1609. De havde endvidere sønnen Oluf Simonsen, som 1609 sammen med moderen solgte den søndre gård i Trabjerg. ²⁷ Gertrud og Simons far, Oluf Simonsen, var også herredsfoged i Ulfborg herred. Karen Nielsdatter i Trabjerg var datter af Niels Andersen i Trabjerg og Kirstine Andersdatter, der var datter af Anders Poulsen i Lund i Roum sogn. Han var af den lavadelige slægt Byrialsen, kendt som »De Rinds herreds knaber«. ²⁸

Vi ser nu på Gertrud Olufsdatter, gift med Laurids Nielsen i Tanderup i Snebjerg sogn ved Herning. ²⁹ Laurids Nielsen nævnes 1575, hvor Knud Gyldenstjerne til Vosborg fik kongelig tilladelse til at afkøbe ham ejendommen Tiphede i Ulfborg herred. Det hedder i et brev af 19.6.1582, »at Malthe Jensen (Sehested til Holmgaard) står i handel med Lars Grøn i Tanderup om Tanderup, Krogstrup og Fonvad, i hvilke der tilkommer kongen nogen rettighed, hvorfor kongen bevilgede Malthe Jensen kronens ret i de tre gårde, og det måtte være ham frit at købe dem af Lars Grøn«. ³⁰ Der er ikke tvivl om, at Laurids Nielsen i Tanderup 1575 og Lars Grøn i Tanderup 1582 er samme person. Hans segl var ved hyldningen 13.7.1580 et lodret delt skjold og deri en snog, formodentlig slægten Tanderups våben. ³¹ Laurids Nielsen kaldte sig åbenbart Grøn efter sin mor, men anvendte faderens segl. I en dom fra Viborg landsting 29.7.1581 kaldes Laurids Nielsens hustru »ærlig og velbyrdig frue Gertrud Olufsdatter«. ³² Lars Grøn fik 29.4.1585 brev på kronens korntiende af Stavning sogn kvit og frit, og 6.2.1587 fik fru Gertrud Olufsdatter, Laurids Grøns enke, brev på samme. ³³ Ægteparret havde ingen børn.

Peder Munks hustrus morfar var Erik Grøn til Ørnhoved, død ca. 1583, fætter til Laurids Nielsen Grøn til Tanderup, der var gift med fru Gertrud Olufsdatter. Efter dette synes det klart, at Gertrud Olufsdatter i Tanderup døde i Staby Kærgaard. Ifølge Trap Danmark var Gertrud Olufsdatters niece Karen Munk, men det var dog Karens mor Marine Grøn, der var niecen. ³⁴ Ifølge Trap Danmark ejede både Gertrud Olufsdatter og Peder Munk Staby Kærgaard, men dette er ikke korrekt. Trap

Danmarks kilde er *Større Danske Gårde*, bind VIII, 1936, men her angives ingen kilder. Formodentlig er det oplysningen fra landstingssagen om, at Gertrud Olufsdatter døde i Staby Kærgaard, og det, at Peder Munk nogle gange skrives »til« Staby Kærgaard, der har ført til antagelsen om dette ejerskab.

Det er ikke underligt, at Gertrud Olufsdatter var på Staby Kærgaard hos Peder Munk og Karen Christensdatter Munk. Hun var gift med Laurids Grøn, og hans fætter Erik Grøn var Karen Munks morfar, og alle hendes samtidige i slægten var døde og borte. Det er heller ikke mærkeligt, at Peder Munk handlede med Karen Nielsdatter i Trabjerg, da hun var Gertrud Olufsdatters svigerinde.

18.1.1617 sagsøgte Peder Munks enke, fru Karen Munk, og hans børn Karen Nielsdatter i Trabjerg, fordi hun uberettiget havde skødet en gård i Neder Faldborg, Haderup sogn, til Christen Jensen i Bredvig i Ørre sogn.³⁵ 15.2.1617 var sagen på landstinget, men blev opsat i 14 dage.³⁶ 1.3.1617 var sagen igen for. Christen Jensen fremlagde Karen Nielsdatters lovbydelsesvidne af Ginding herredsting af 2.11.1615 på gården samt tingsvidne af samme herredsting 23.11.1615, ifølge hvilket fru Karen Nielsdatter havde skødet gården til Christen Jensen. Rådmand Svend Christensen i Lemvig, der førte sagen for Karen Munk, søgte at bevise, at Karen Nielsdatter var inkompetent til at udstede noget skøde. Det gjorde han ved at fremlægge en herredstingsdom af 21.6.1610, der

Figur 3: Grøns våben efter *Danmarks Adels Aarbog* 1895, s. 183.

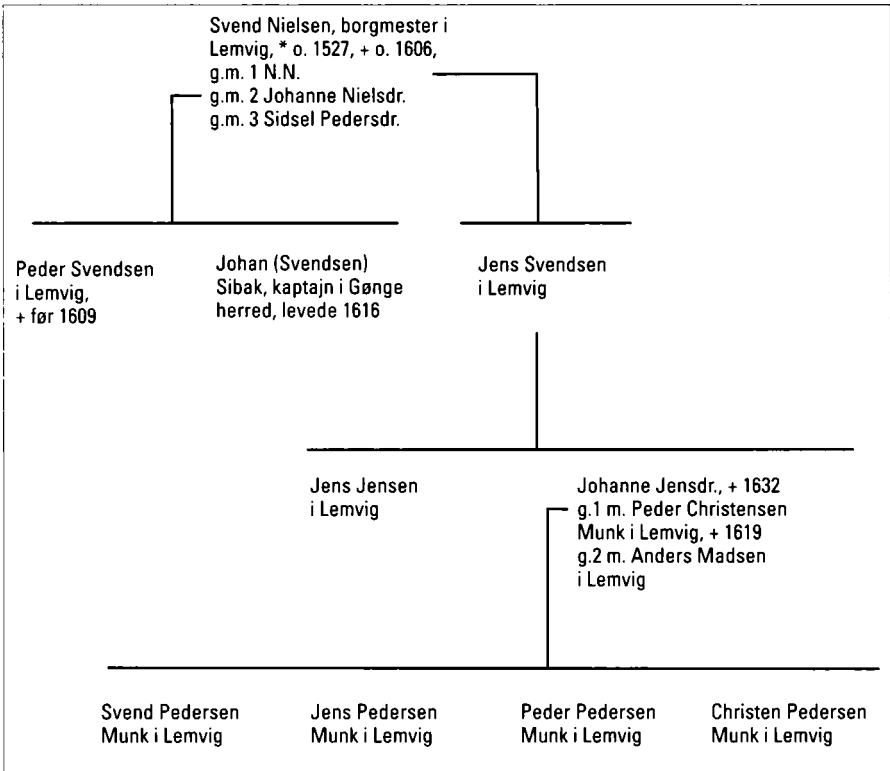
Figur 4: Tanderups våben efter H. Storck, *Dansk Våbenbog*, 1910, plade 35.

dømte hende til at betale Peder Munk 400 dlr., som hun skyldte ham, samt en herredstingsæskning af 19.7.1610, en landstingsæskning af 19.1.1611 og et rigens rets 15 dages brev af 21.2.1611, som Peder Munk havde fået over fru Karen Nielsdatter for de nævnte 400 dlr. Endelig fremlagde han en uendelig landstingsdom af 22.6.1616, der kendte lov- budsviðnet og skødet magtesløse.³⁷ Christen Jensen anførte, at Karen Nielsdatter var adelig, og at landstinget derfor ikke kunne dømme om hendes lov- budsviðners og skøders gyldighed og henviste til en lands- tingsdom af 2.3.1611, hvor man afviste at dømme over et pantebrev ud- stedt af Karen Nielsdatter. Landstinget henviste sagen til rettertinget.³⁸ Samme dag, 1.3.1617, blev der fremlagt et vidne af Ginding herred 21.3.1616 på, at Christen Pedersen i 20 år ikke havde ydet bondeskyld til Karen Nielsdatter, men til forskellige bønder og sidst til salig Peder Munk og hans enke. Christen Jensen krævede vidnet dømt magtesløst.³⁹ 2.8.1617 og 17.1.1618 var sagen igen for, men den tilbagevistes til her- redstinget. Af sagen 17.1.1618 fremgår det, at fru Karen Munk nu skrev sig til Ørnhoved i Tørring sogn ved Herning. Hun var da gift med Niels Mogensen Munk til Ørnhoved. Hun levede 27.4.1622, men var død før 23.7.1625, hvor Niels Munk blev gift anden gang.

2.8.1617 var en ankesag fra Ulfborg herredsting for landstinget. Peder Munks enke, fru Karen, havde sagsøgt brugerne af Madum Kærgård til ydelse af ægt og arbejde. I sagen blev fremlagt et vidne af Ulfborg her- redsting 7.7.1604 på, at borgmester Peder Pedersen Skriver i Ringkø- bing gav Peder Munk en part af Madum Kærgård, som hans hustru Lis- bet Iversdatter havde arvet, til brugeligt pant. Ifølge en dom af Ulfborg herredsting 4.11.1615 var pantebrevet ved Peder Munks død lagt i et forseglet skrin og kunne derfor ikke fremlægges. Herredsfogden afviste da kravet. Karen Munk krævede ved byfoged Jens Nielsen i Holstebro dommen kendt magtesløs. Borgmesteren havde nedlagt forbud m.v., som landstinget ophævede, da pantebrevet nu var blevet fremlagt.⁴⁰

Peder Munks stedfar og halvsøskende

11.6.1606 stævnedes borgmester Svend Nielsen i Lemvig stedsønnen Pe- der Munk, der havde gjort indsigelse mod hans ægteskab med Sidsel Pedersdatter. Peder Munk mente ikke, at Svend Nielsen burde indgå ægteskab, da han var 79 år, og da Peder Munk selv havde fået et barn med Sidsel Pedersdatter nogle år forinden. Ifølge sagen kom Sidsel Pe- dersdatter til Svend Nielsens hus o. 1595, og Peder Munks mor var død ca. 6 år tidligere, altså o. 1600.⁴¹ Kongen udstedte 26.1.1609 en missive til byrådet i Lemvig om sammen med Peder Munk til Staby Kærgaard at registrere og opbevare arv til hans halvbror Peder Svendsen i Lemvig, da

Figur 5: Svend Nielsen i Lemvigs slægt.

denne var udenlands i lovlig bestilling.⁴² Det barn, Peder Munk fik med Sidsel Pedersdatter, var sikkert født noget efter, at hun kom til Svend Nielsens hus. Dette peger på, at Peder Munk en tid har boet hjemme i Lemvig, og at hans hustru Anne Skade måske døde mellem 1595 og 1602, hvor Peder Munk første gang nævnes i Staby Kærgaard.

15.2.1617 blev Christen Jepsen, borger i Lemvig, sagsøgt for arv og gæld efter borgmester Svend Nielsen i Lemvig, hvis enke Sidsel Pedersdatter, han var trolovet med.⁴³ Der blev fremlagt en dom af Lemvig råd-stue 12.2.1613 på, at Svend Nielsen havde betalt en broderlod i arv efter Johanne Nielsdatter til hendes søn Peder Munk og sønnesøn Jens Jensen. Sidsel Pedersdatter blev dømt til også at udrede en broderlod til Peder Svendsen og siden skifte efter Svend Nielsen. Peder Munk skulle modtage arven på Peder Svendsens vegne. Ved en kontrakt af samme dag, 12.2.1613, lovede Sidsel Pedersdatter og Christen Jepsen, at de i.h.t. dommen ville give Peder Munk på Peder Svendsens vegne en andel på

200 rdl. i Svend Nielsens gård og ejendom i Lemvig for hans mødrene arv og siden skifte med ham efter hans far. Desuden lovede de at betale Svend Nielsens gæld på 100 rdl. til Peder Munk, som han dog skænkede til Lemvig kirke. En del af fordringen havde Peder Munk arvet fra sin moster Karen Nielsdatter. Efter et vidne af Lemvig byting 7.2.1617 blev Christen Jepsen fordelt (sagsøgt) for disse summer. Han ankede til landstinget, men fik ikke medhold. Sidsel Pedersdatter vidnede juli 1618 i en trolddomssag i Lemvig på, at Rasmus Jensen Grenå havde forgjort smørkærningen, da hun for 13 år siden tjente salig borgmester Svend Nielsen.⁴⁴

Af skiftet efter Johanne Nielsdatter må det konkluderes, at Peder Munk var hendes eneste barn med Peder Sørensen Munk, mens dennes øvrige børn var af ægteskabet med Mette Benderup.

Peder Munk havde en anden halvbror, Johan Sibak, der 1616 var kaptajn i Gønge herred i Skåne jf. en sag i 1647 på Viborg landsting. Anders Madsen i Lemvig stævnedes brødrene Svend, Jens, Christen og Peder Pedersen, sønner af Peder Christensen Munk i Lemvig, hvis enke, Johanne Jensdatter (død o. 1632), havde været gift med Anders Madsen. Stævningen angik frit bondegods og købstadsgods, som brødrene gjorde krav på. Johanne Jensdatter var datter af Jens Svendsen, søn af borgmester Svend Nielsen i Lemvig. Det fremgår, at Svend Nielsen i ægteskabet med Johanne Nielsdatter, Peder Munks mor, havde en søn ved navn Jan Sibak, som 2.5.1616 havde udstedt et brev, medbeseglet af herredsskrivaren i Gønge herred, hvor Jan Sibak havde opholdt sig i mange år. Med brevet overdrog han »af sit gode hjerte« det frie bondegods, købstadsgods og løsøre, han havde arvet efter sin bror Peder Munk i Staby Kærgaard, til Jens Svendsens børn, Johanne Jensdatter og hendes bror Jens Jensen.⁴⁵ Peder Christensen Munk døde 1619, og han fik på sit dødsleje hustruen til at love, at hun ville stifte et gavebrev på 100 rdl. til »Fattige og Husarme« i byen. Da hun havde aftalt et nyt ægteskab med Anders Madsen, blev dette opfyldt sådan, at hun sammen med manden og Svend Christensen, borger i Lemvig, beholdt pengene. De tre udstedte da 14.8.1619 et brev, der lovede, at de hvert år den 7. juli og nytårsaften ville give borgmesteren 6 rdl. til uddeling.

Peder Munks børn

I sit første ægteskab med Maren Jensdatter Munk var der ingen børn. Med Sidsel Pedersdatter i Lemvig havde han et uægte barn, hvis navn ikke kendes. I sit tredje ægteskab med Karen Christensdatter Munk var der heller ingen børn. Kun i sit andet ægteskab, med Anne Nielsdatter Skade, var der børn: 1. Niels Munk, født før 1597, død 1647-50. Han var

1599 i Sorø skole, var senere kaptajn, skrev sig 1615 til Serridslevgaard, og boede 1639 på Rosborg. Han skaffede på den tid mange mennesker på bålet for beskyldninger om trolddom, og han måtte en tid forlade landet, da han havde været forlover for menederen Niels Arenfeldt. Niels Munk var første gang gift med Kirsten Jørgensdatter Harbou, anden gang med Sidsel Mortensdatter Skinkel. 2. Laurids Munk, født før 1597, levede 1615. Han og brødrene solgte da faderens gods i Bislev sogn. 3. Enevold Munk, født senest 1597, død 1681, gift med Dorte Bendixdatter Nordby, født 1636, død 1696. Enevold Munk boede 1661 på Helminggaard, Ulstrup sogn, Aars herred, og solgte da gården til Jørgen Seefeld. 4. Peder Munk, født senest 1595, levede 1634.⁴⁶

Kilder

- Bricka, C.F.: *Kancelliets brevbøger*. 1885-
Danmarks Adels Aarbog, 1905, Munk, s. 292; 1911, Sehested, s. 445.
 Enemark, Poul: *Dansk oksehandel 1450-1550*. 2003.
 Færch, Ole: *Fru Inger i Suldrup*, *Personalthistorisk Tidsskrift* 2003:2, s. 121.
 Færch, Ole: *Diplomatarium Hornumense, tingsvidner breve og andre dokumenter fra Hornumherred, Nibe og Nørholm birketing 1216-1636*, 2004.
 Jacobsen, J. Søndergaard: *Lemvig Købstads Historie*, Lemvig Museum. 1969.
 Kaae, Alfred, *Staby sogn*, Staby sogneråd. 1972.
 Nielsen, Oluf: *Historisk-Topografiske Efterretninger om Hjerm og Ginding herreder*. 1895.
 Nielsen, Oluf: *Historisk-Topografiske Efterretninger om Skodborg og Vandfuld herreder*. 1894.
 Pedersen, Bjarne Nørgaard: *Uddrag af Viborg landstings dombog 1591*. Privat CD-Rom-udg. 2005.
 Rasmussen, Poul: *Viborg landstings dombøger 1616-1618*. 1965-1986.
 Reitzel-Nielsen, Erik: *Danske Domme*. 1978-83.
 Secher, V.A.: *Kongens Rettertings Domme, 1605-14*. 1881-1886.
Slægten nr. 13/1996, s. 40. Forum for Slægtshistorie.
 Storck, H.: *Dansk Vaabenbog*. 1910.
 Trap: *J.P. Trap, Danmark, Femte udgave*. 1965.
 West, F.J.: *Kronens skøder*, Rigsarkivet. 1908.

Noter

1. Jf. *Danmarks Adels Aarbog* 1905 og 1911. *Danske Dommer* bind 1, s. 200, Retteringsdom, Viborg, 1.5.1537
2. *Danmarks Adels Aarbog* 1905, s. 311.
3. J. Søndergaard Jacobsen, s. 23-64.
4. *Danske Domme* bind 6, s. 302.
5. *Danmarks Adels Aarbog* 1905, s. 308 og *Danske Domme* bind 6, s. 175.
6. *Danske Domme* bind 4, s. 213.
7. Rigsarkivet, Danske Kancelli, stævninger.
8. *Fru Inger i Suldrup, Personalhistorisk Tidsskrift* 2003:2.
9. Rigsarkivet, Danske Kancelli, stævninger 5.5.1595, jf. *Danmarks Adels Aarbog*, 1905. Stævningen har ikke kunnet findes.
10. *Kronens Skøder*, s. 97.
11. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg, Pergamensamlingen, nr. 242. Udtaget af G139, Lundbæk gods.
12. *Kancelliets Brevbøger*, s. 728.
13. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg landstingsdombog 1619C, s. 80a-84b.
14. Oluf Nielsen, *Skodborg og Vandfuld herreder*, s. 302.
15. Poul Enemark, bind 1, s. 455.
16. *Danmarks Adels Aarbog* 1905, s. 314.
17. *Viborg landstings dombog 1591*, Bjarne Nørsgaard Pedersens uddrag, s. 109.
18. *Danske Domme* bind 6, s. 302, 331, 332.
19. Herredagsdombog nr. 22, Fol. 201-204, jf. V.A. Secher, s. 361.
20. Herredagsdombog nr. 20, Fol. 191-192, jf. V.A. Secher, s. 221.
21. Bøvling lens regnskab 1609, jf. Alfred Kaae, *Bidrag til Bøvling lens historie, Hardsyssels årbog, bind 49*, s. 46.
22. *Kancelliets Brevbøger*, s. 303. J. T. 5, 528 b.
23. *Aldste Danske Arkivregistratur* V, s. 77.
24. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg bispearkiv, Hornum provsti 1647-1804, C2-201.
25. *Viborg landstings dombog 1616 A*, 272r-273r jf. Poul Rasmussen.
26. *Viborg landstings dombog 1617C*, 102v-107r, jf. Poul Rasmussen.
27. *Viborg landstings dombog 1617C*, fol. 145b-151a. jf. Poul Rasmussen.
28. *Slægten nr. 14, 1996*, s. 44. Trabjerg-slægten og Abildtrup-slægten af Ole Bech Knudsen.
29. *Slægten nr. 13/1996*, s. 43. Grøn-slægten på Tanderup og Ørnghoved af Ole Bech Knudsen.
30. Dr. Oluf Nielsens efterladte sedler, s. 24. http://www.hammerum-herred.dk/pdf/oluf_nielsens_sedler.pdf. Oluf Nielsen angiver ikke kilden hertil, men det må vist uden tvivl være Kronens Skøder 1535-1648, s. 254-255, (med henvisning til Jyske Register 3, 389), hvor Lars Grøn fik skøde på de nævnte ejendomme.
31. H. Storck, *Dansk Vaabenbog*, 1910. Plade 35.
32. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg landstingsdombog 1581, fol 177b-179b.
33. *Kancelliets Brevbøger* 1584-1588.
34. *Trap, Ringkøbing amt*, s. 411.
35. *Viborg landstings dombog 1617C*, fol 58r-58v, jf. Poul Rasmussen, s. 136.
36. *Viborg landsting dombog 1617C*, 80r-80v, jf. Poul Rasmussen, s. 140.
37. Dvs. en ikke endelig dom, hvilket var forbudt, men alligevel blev brugt.
38. *Viborg landstings dombog 1617C*, 102v-107r, jf. Poul Rasmussen, s. 146.
39. *Viborg landstings dombog 1617C*, 117v-119v, jf. Poul Rasmussen, s. 149.
40. *Viborg landstings dombog 1617C*, 283r-285v, jf. Poul Rasmussen, s. 185.
41. *Danske Domme* bind 6, s. 398.
42. *Kancelliets Brevbøger 1609-1615*, s. 426.
43. *Viborg landsting dombog 1617C*, 83v-86v, jf. Poul Rasmussen, s. 141.
44. *Viborg landstings dombog 1618C*, jf. Poul Rasmussen, s. 270.
45. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg landstingsdombog 1647C, s. 258.
46. *Danmarks Adels Aarbog* 1905, s. 311.

Ole Færch, f. 1946, akademiingeniør, HD. Har blandt andet publiceret: *Dagmar Larsen, Nibes ukendte forfatterinde*, 1994, *Færchslægterne i Danmark*, 1998, *Haakon Svensson, en svensk indvander i Danmark*, 1999, *Register til K. Gjerdinges bog, Hellum Herreds Beskrivelse og Historie*, 2000, *Diplomatarium Hornumense, Tingsvidner, breve og andre dokumenter fra Hornum herredsting, Nibe og Nørholm birketing 1216-1636*, 2004, *Herredsfogeder og skrivere ved Hornum herredsting, Nibe og Nørholm birketing samt Hornum-Fleskum herredsting*, 2006, *Klæstruplund i Vokslev sogn*, 2007, *Gravstenene i Vokslev kirke og Romanske gravsten i og ved Vokslev kirke* (Himmerland & Kjær herreds årbog 2001 og 2002). Adresse: Under Lien 16, 9000 Aalborg. ole.ferch@stofanet.dk.

Hans Jacobsen Schiørt – Christian den 4.s ingeniør

Af Bjørn Westerbeek Dahl

Blandt de mange, der i Christian den 4.s regeringsår rejste til Nederlandene for at studere, var også Hans Jacobsen Schiørt. Han opholdt sig udenlands i ca. 10 år for at studere fæstningskunst i Leiden i Holland, hvor han også kom til at bruge sin kunnen i praksis. Da han i 1639 blev antaget som ingeniør af Christian den 4., indledtes en kort karriere, der sluttede brat, da det viste sig, at det, han havde lært, allerede var forældet og ubrugeligt. Hans Jacobsen Schiørt kunne dog bruges som embedsmand og kom til at fungere i knap 30 år i den norske centraladministration.

Blandt de mange kort og planer fra 1600-tallets krigsskuepladser findes flere kobberstukne kort over belejringen i 1635/36 af den lille fæstning Schenkenschanz, der lå ved Rhinen på den tyske side af vore dages grænse mellem Holland og Tyskland. Fæstningen er i dag helt væk, og på stedet ligger en meget beskeden landsby, »Kleine Schenkenschanz«, der bortset fra navnet ikke har meget med 1600-tallets fæstning eller de blodige begivenheder i 1635/36 at gøre.

I 1600-årene var stedet imidlertid af allerstørste betydning for nederlænderne, der siden 1579 havde ført deres uafhængighedskrig mod spanierne. Spanierne havde base i de sydlige Nederlande (nuværende Belgien), så da de i 1635 havde erobret Schenkenschanz, kunne de true det centrale Holland, og nederlænderne måtte sætte alt ind for at generobre dette vigtige punkt. Netop i 1635 var Frankrig gået ind i Trediveårskrigen mod Spanien og Habsburgerne som nederlændernes naturlige allierede. Sammen indledte de derfor en belejring af Schenkenschanz i efteråret 1635. På grund af sygdom i hæren trak belejringen dog ud, og først i april 1636 overgav spanierne sig.

Begivenhederne omkring Schenkenschanz vakte stor opsigt og blev omtalt i alle nyhedsorganer, og der blev udgivet adskillige kobberstik med billeder og kort over stedet.¹ Den mest overskuelige kilde til den komplicerede belejring er et stik, der blev udgivet af forlæggeren Claes Janszoon Visscher i Haag. Det viser i kartografisk form den sidste fase af belejringen med landskabet omkring fæstningen gennemtrukket af

Hans Jacobsen Schiørts våbenskjold er tredelt med et diagonalt midterfelt med tre stjerner. I øverste venstre felt ses en springende løve og i det nederste højre felt et sværd. Her ses det omgivet af blomsterværk og øverst et fjerbrydet harnisk. Rigsarkivet. Rentekammeret. Afregninger fra Falk Lykke, 6.2.1644.

småskanser, løbegrave og alt det, der hørte en belejring til. Nederst i højre hjørne ses en afbildning af den svært tilgængelige skanse fra vest.²

Alt dette ville ikke umiddelbart have den helt store interesse i dansk sammenhæng, hvis ikke forlægget for kobberstikket var udført af »Johan Jacobsen Schort«, eller som hans danske navneform gengives: Hans Jacobsen Schiørt. Schiørt var dansker, borgersøn fra København, og optræder i denne sammenhæng, fordi han havde opholdt sig i Nederlandene siden begyndelsen af 1630'erne for at uddanne sig til ingeniør.

Hans Jacobsen Schiørts familiære baggrund og uddannelse

Hans Jacobsen Schiørt var søn af den københavnske borger Jacob Hansen Drejer, der var født i Halmstad, men som i de økonomisk gode år før Kejserkrigen i 1625 havde etableret sig som borger i København.³ Jacob Drejer engagerede sig i Christian den 4.s projekt til udviklingen af Christianshavn og blev senere borgmester her (1641-46).⁴ Han nævnes ikke i mandtalslisterne for København i 1659 og var vel da afgået ved døden.⁵ Han var med sikkerhed død i 1662, da Iver Krabbe som statholder i Norge fik ordre til at bistå en vis Hans Jensen med at indkassere fordringer i boet efter »Jacob Dreyer«.⁶

Hans Jacobsen Schiørt var født lige efter århundredeskiftet, men det præcise årstal kendes ikke. Da han den 17. august 1628 blev indskrevet ved universitetet i Leiden, nævnes det, at han var 24 år gammel, men ved en genimmatrikulering tre år senere, den 11. august 1631, blev det påstået, at han var 30 år, og begge oplysninger kan jo ikke være rigtige.⁷

Om Hans Jacobsen Schiørts barndom og opvækst vides intet, og han dukker første gang op, da han den 8. marts 1620 blev immatrikuleret

ved Københavns Universitet.⁸ Det angives i matriklen, at han kom fra skolen i Kiel, hvorledes det så end kan forklares. Som så mange studenter af velhavende forældre blev han senere i studieforløbet sendt til udlandet, og her trak Nederlandene især danskere til sig. Da han nævnes igen, er det betegnende nok ved universitetet i Leiden, hvor han i 1628 blev indskrevet som matematikstuderende.⁹ Faget matematik havde da en bredere betydning end i dag og indebar undervisning i fortifikation (fæstningskunst), mekanik og beslægtede emner, der grundede sig på, hvad man opfattede som udtryk for matematiske regler.

På dette tidspunkt har opholdet sandsynligvis været finansieret af faderen, men fra 1631 studerede han med kongelig understøttelse, idet han fik »100 daler aarlig, for udenlands at øve sig i fortifikation og andre matematiske kunster«, som det hedder i rentemesteregnskaberne.¹⁰

Christian den 4. synes i øvrigt at have været interesseret i at vippe udgiften til uddannelsen over på Københavns Universitet, for i 1633 forsøgte han at give Schiørt det først ledige »Stipendium Regium«, der forvaltedes af Konsistorium. Forslaget blev afvist, da rektor og professorer fastholdt, at fondsmidlerne skulle bruges af teologi- og medicinstuderende og ikke af matematikere. Kongen havde åbenbart også ønsket at få en udtalelse om Schiørts dygtighed, for også dette blev afvist af universitetets folk, da Schiørt angiveligt ikke var til stede, så man kunne bedømme hans »profect«.¹¹

Den årlige støtte fra kongen fortsatte frem til udgangen af 1638, hvor Hans Jacobsen Schiørt ikke blot studerede flittigt, men – som kortet over Schenkenschanz viser det – også var med i felten. Kortet er blevet til under begivenhederne, hvor Schiørt synes at have været tilknyttet Generalstaterne som ingeniør. I kortets tekstforklaring er det udtrykt på den måde, at topografien og belejringen er »nøje målt og tegnet af den erfarne ingeniør Johan Jacob Schiørt i 1635 og 1636«. I den foreliggende litteratur om belejringen nævnes Schiørt dog ikke direkte, men i sin egenskab af ingeniør kan han have medvirket ved anlæggelsen af de befæstede lejre, løbegrave og retranchementer, og det er derfor næppe en tilfældighed, at kortet også rummer profiler af den lette befæstning af den nederlandske lejr.

Under sit ophold i Nederlandene antog han tilnavnet Schiørt. Begrundelsen er noget gådefuld, da familien førte slægtsnavnet »Drejer«, som kendes fra faderens navn. Hvorfor sønnen Hans i stedet benyttede navnet »Schiørt«, kan der ikke gives nogen forklaring på. Navnet kan være beslægtet med »skørt« og »skjorte« og betegner i nedertysk et dække i mere bogstavelig forstand. Den betydning brugtes dog ikke i datidens fæstningsterminologi. Fra dansk kendes også betegnelsen »skørtsav«

som en dialektform til »skørsav«, der er en bred sav med et håndtag i hver ende beregnet til to personer.¹² Men at dette redskab skulle have lagt navn til Hans Jacobsen, forekommer ikke sandsynligt.

Universitetet i Leiden var centrum for datidens nederlandske fæstningsmaner, der byggede på jordværker og vandfyldte voldgrave, som allerede var introduceret i Danmark ved anlæggelsen af den ny befæstning omkring København i årene efter 1607. For at styrke denne side af forsvaret lykkedes det Maurits af Oranien i 1614 at få udnævnt matematikeren Frans van Schooten (den Ældre) til lærer ved en særlig ingeniørskole tilknyttet universitetet i Leiden. Han anlagde sin undervisning ganske pragmatisk. Der undervistes på nederlandsk og med praktiske øvelser, og van Schooten selv var fritaget for at undervise om sommeren, da man forventede, at han var med hæren i felten. Han kan have været med ved belejringen af Schenkenschanz, da han først døde i 1645.¹³ I 1630'erne var undervisningen baseret på den ældre nederlandske tradition, som tiden var løbet noget fra. Den nederlandske tradition var på mange måder blevet raffineret og udviklet af tyske ingeniører som følge af erfaringer under Trediveårskrigen. Fæstningsingeniøren Adam Freitag præsenterede denne udvikling i sin lærebog »Architectura Militaris«, der blev udgivet i Leiden så tidligt som i 1631.

Om Hans Jacobsen Schiørt kom til at befæste byer i løbet af sin tid i Nederlandene, vides ikke, men en habil ingeniør blev brugt til lidt af hvert – ikke mindst på et tidspunkt, hvor enhver flække skulle befæstes for at sikre den mod spanierne.

Fra Schiørts studieår i Leiden nævnes danskeren Peter Leynick som »famulus« eller tjener for den københavnske borgersøn. Leynick var selv blevet indskrevet ved Leidens universitet i 1628 og tjente på denne måde lidt til sine egne studier.¹⁴

I flere af tidens stambøger kendes kredsen af Hans Jacobsen Schiørts venner eller omgangsfæller fra studieårene. I den odenseanske borgmestersøn Hans Jørgensen Mules stambog skrev Schiørt et lille latinsk-tysk digt, der er bevaret i kopi blandt Jens Bircherods papirer i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling.¹⁵ Det må stamme fra Mules ophold i Leiden omkring 1633-34.

Fra samme tid, 18. marts 1634, findes en indførsel af Schiørt fra et ophold i Paris med et lille latinsk epigram i italieneren Barnadin Imbotis stambog.¹⁶ Imbotti omtales her som lærer i matematik og fortifikation og har måske givet Schiørt undervisning.

Et par måneder senere finder vi Schiørts navn i den lærde tyske sværmer Joachim Morsius nu tabte stambog, hvor man havde kunnet finde en indførsel fra Schiørts hånd, dateret København 4. maj 1635. Han må altså

da være kommet tilbage til Danmark for et kortere ophold.¹⁷ De to kan have lært hinanden at kende i Leiden, hvor Morsius opholdt sig i 1628.¹⁸

En ligeledes egenhændig indførsel kendes fra Thomas Fuirens stambog.¹⁹ Den er dateret 21. august 1636, og da var Schiørt tilbage i Leiden. Han gav igen et lille digt fra sig, hvori han gav Fiuren de bedste ønsker, da han selv agtede sig til England.

Netop her havde han kontakter med den kendte engelske sprogforsker Henry Spelman, som i 1632 skrev til Ole Worm, at han kendte Schiørt. Sammen med Axel Juul betegnede han ham som en af »sine hæderlige og ædle venner« og bad Worm hilse dem, hvis de var i hans nærhed. Han skrev samtidig at han havde forsøgt at kontakte Schiørt gennem sekretæren til den engelske gesandt og givet denne to eksemplarer af hans »Archæologus« med. Heraf skulle det ene videregives til statholderen i Norge. Der var imidlertid kludder i postgangen, og så sent som i oktober 1634 forklarede Ole Worm i et svar til Spelman, at han havde fundet ud af, at de breve, Spelman tidligere havde sendt, var strandet hos den engelske resident Joseph Avery i Hamborg. Worm havde derfor rykket ham, og langt om længe havde han givet Schiørt Spelmans brev og de to eksemplarer af »Archæologus«, som Schiørt lovede Worm at takke for. Det nævnes samtidig, at Schiørt »for nylig« var kommet tilbage fra Frankrig.²⁰

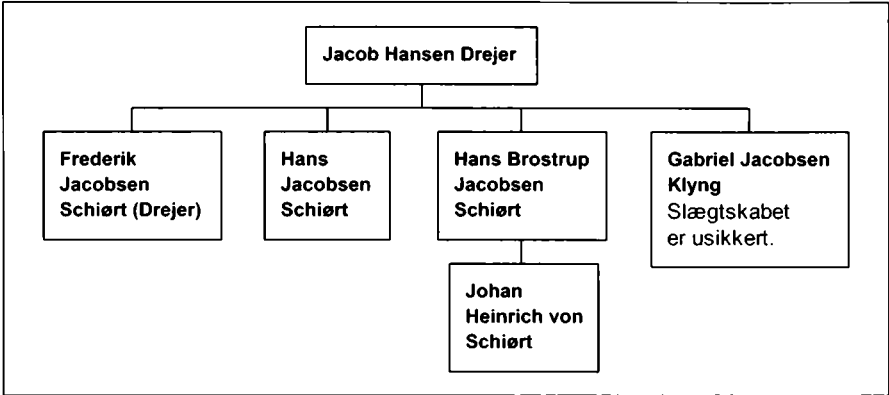
Der er intet i Schiørts senere liv, der antyder en forbindelse til lærde kredse eller til den dansk-norske adel, og hans kontakt med Spelman – og Worm – kan synes noget gådefuld.

Brødrene

En bror til Hans Jacobsen Schiørt, Frederik Jacobsen, der både optræder med tilnavnet Schiørt og Drejer, nævnes et par gange i forbindelse med broderens virksomhed som ingeniør. I 1648 stod han anklaget for Kalundborg Byting og senere for Sjællands Landsret i en drabssag fra Kalundborg.²¹

Derimod er det mindre sandsynligt, at en samtidig »Frederik Jacobsen Drejer«, der 10. februar 1632 fik bestalling som drejer hos prins Christian på Nykøbing Slot – og i øvrigt hyppigt omtales i prinsens breve i de efterfølgende år – er Hans Jacobsens Schiørts bror, men helt udelukkes kan det ikke.²²

Hans Jacobsen Schiørt havde endnu en lillebror, Hans Brostrup Schiørt, der levede det meste af sit liv uden for riget. Det kan være mærkeligt, at to brødre havde samme fornavn, men Hans Brostrup Schiørt var angiveligt en søn af Jacob Hansen Drejer, og de to brødre omtalte senere hinanden netop som »brødre«.²³ Allerede »fra barnsben« havde

han været i hollandsk krigstjeneste, og man aner, at han kan have været sammen med storebroderen Hans. Han fulgte i så fald med tilbage til Danmark og må være identisk med den konduktør »Brostrup Jacobsen«, der optræder i Kristianopol i Blekinge, om hvem vi ved, at Hans Jacobsen Schiørt havde en særlig tilknytning.²⁴

Efter kortvarig tjeneste i Danmark blev Hans Brostrup Jacobsen omkring 1644 ansat i Hessen-Kassel, hvor han angiveligt tjente i 20 år, afsluttende som oberstløjtnant og kommandant over den fyrstelige residens. På Tøjhusmuseet findes et gevær med en særlig flintelås, som han konstruerede i 1661.²⁵ I 1664 blev han oberst i feltartilleriet i Brandenburg, og her var han frem til 1680, da han vendte tilbage til Danmark. I 1687 rejste han til Tyskland igen, men kom til København lige før sin død i København 25. marts 1703.²⁶

Hans Brostrup Schiørt havde en søn, Johan Heinrich von Schiørt, der var født i 1660, og som officer fulgte faderen tilbage til Tyskland i 1687 og siden tilbage til Danmark igen.²⁷

I forbindelse med Frederik Jacobsens retssag nævnes desuden en Gabriel Jacobsen med tilnavnet Kyng. Han nævnes sammen med et vidneudsagn fra faderen og synes altså at være en fjerde bror. Han var skibsskriver på Bremerholm og i en periode kirkeværge for Holmens Kirke. Han ejede et hus i Lille Kongensgade, der svarer til vore dages husnumre 10-12. Han døde i 1684.²⁸

Ingeniør i Danmark

Efter at Hans Jacobsen Schiørt i slutningen af 1638 var vendt hjem til Danmark, blev han antaget som ingeniør. Det skete angiveligt den 9. maj 1639.²⁹ Samme år skal han have tegnet et forslag til en befæstning og palisadering af Nakskov. Planen er gået tabt og kendes kun fra et mis-

sive til Ivar Vind fra marts 1645 om, at Christian den 4. havde sendt den udvalgte prins Christian en plan af byen, tegnet af Schiørt i 1639, og »signeret med hans hånd«. ³⁰ Planen skulle vise, hvorledes værkerne skulle besættes og forstærkes. Nogle uger senere omtales det dog, at det 6 år gamle projekt ikke var blevet realiseret. ³¹

Ved nytårstide 1639/40 var Schiørt i København og rejste nytårsdag 1640 med en vogn fra byen mod Køge, rimeligvis med Lolland-Falster som mål. Allerede den 20. februar rejste han samme vej, denne gang med tre vogne, og han har vel haft måle- og afstikningsudstyr med sig. ³²

I 1640 blev Schiørt – angiveligt i sin egenskab af »kongelig ingeniør« – udstyret med et generalpas af Prins Christian. Passet blev gentaget året efter og igen i 1642. ³³ Dets ordlyd adskiller sig ikke væsentligt fra andre generalpas, men teksten kan alligevel være af interesse:

»Christian 5. [altså den udvalgte prins Christian] gør vitterligt, eftersom nærværende Hans Kongelige Majestæt, vores elskelige kære Hr. faders ingeniør, Hans Jacobsen, efter højstbemeldte Hans Majestæts nådigste befaling i riget på adskillige steder og orter haver at bestille og rejse, og hos os undertiden at forrette, thi er vores nådigste begæring til højst bemeldte Kongelige Majestæts lensmænd, borgmestre, fogeder og alle andre, han hænder for at komme: At de, når som helst han saavel for sin Majestæt såvelsom Os har rejst, forskaffer ham i riget, og hvor han frem kommer såvel i købstæderne som på landet og i byen frem og tilbage heste og nødtørfuge vogne desligeste fri færge over færgestæderne, så han altid uden noget ophold og forsømmelse afsted kommende vorder, derudi ske højstbemeldte hans Kongelige Majestæts befaling og vores nådigste begæring. Givet på Nykøbing Slot 30 april anno 1640.« ³⁴

I hvilket omfang Schiørt brugte passet, d.v.s. hvor han arbejdede, vides der derimod ikke så meget om. De københavnske byfogedregnskaber fortæller, at han fik stillet vogne til rådighed den 11. august 1641 (mod Køge), den 1. maj og 8. juni 1642 (mod henholdsvis Køge og Roskilde), den 28. oktober 1643 (mod Helsingør og muligvis derfra videre mod Skåne) og 15. januar og 24. april 1644 (mod henholdsvis Helsingør og Roskilde), uden at passene røber noget om, hvad der var målet for rejserne. ³⁵

Christian den 4. omtalte ham i januar 1640 i forbindelse med anlæggelsen af skanser ved den nordlige indsejling til Øresund. Her skulle der lægges en skanse af jord på kysten noget nord for Helsingborg samt et blokhus af tømmer ude på Lappegrunden lidt vest for Kronborg. Kongen omtalte, at blokhuset skulle opføres af tømmermesteren Hans Ahnemøller, da »hans Iakob sig inted [på tømmer] forstaar«. ³⁶ Om det så betyder, at Hans Jacobsen Schiørt var ansvarlig for anlægget af jordværkerne på den modsatte side af Sundet, kan ikke afgøres.

På samme tid omtales en sikring af Sundets sydlige del, men heller ikke her kan man umiddelbart bedømme Schiørts rolle. I projektet indgik opførelsen af tre blokhuse omkring Drogden, suppleret af en skanse lidt nord for Dragør. Det kendes fra en tegning af Erik Dahlberg fra 1648, der bygger på et dansk forlæg, som blev fundet ved indtagelsen af Haderslevhus i de første dage af Torstenssonskrigen.³⁷

Hans Jacobsen Schiørt synes at have haft basis i Kristianopol i det østlige Blekinge. Herfra findes en ansøgning fra foråret 1642 med et ønske om at få materialer til et hus, som han var ved at opføre på en grund, han havde fået tildelt. Han havde lånt tømmer og kalk til huset af lensmanden Erik Krabbe, der ønskede det lånte leveret tilbage, men da vinteren ikke havde været hård nok, havde Schiørt ikke kunnet få tømmer fragtet til byen, og han ansøgte derfor om tilladelse til at beholde de 106 egeplanker og 50 læster kalk, som han havde fået rådighed over.³⁸ Foruden disse materialer havde han fået 23 fyrreplanker og 15 savskårne egeplanker samt 16 glathugne kampesten fra byens gamle Landport.³⁹

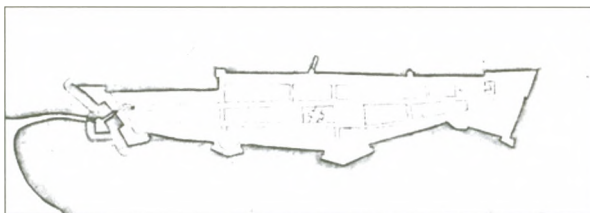
Som ingeniør i byen opførte han efter kontrakt med Tage Thott fra 1641 en mindre vold, en såkaldt tenaille, uden for den store landport, der var byens eneste forbindelse med fastlandet. Det var et omfattende arbejde, der krævede funderinger i form af store tømrede fundamenter (»slyngværker«) ude i voldgravsområdet, og han måtte garantere for, at vandet kunne holdes i gravene. Entreprisensummen lød på 3.800 rdlr.⁴⁰ Det er sandsynligt, at han har planlagt flere af de øvrige forstærkningsarbejder i Kristianopol, herunder en fornyelse af murene samt en ombygning af porten, der foregik i disse år.⁴¹

I Kristianopol lensregnskab nævnes konduktøren Brostrup Jacobsen, der som omtalt kan have været Hans Jacobsens Schiørts broder. Han varetog udførelsen af det praktiske arbejde, mens Hans Jacobsen Schiørt blev sat til projekteringsarbejder andetsteds.⁴² I sommeren 1642 spurgte prins Christian fra Nykøbing, om Schiørts rejse til Falster var nært forstående, og i Københavns byfogedregnskab ses det, at han kort tid efter fik to vogne sendt til Køge, sandsynligvis på vej netop til prinsen på Falster.⁴³ Desværre oplyser prinsen ikke, hvad han skal bruge ingeniøren til, og de lidt tilfældige oplysninger om Schiørts første år giver kun få fingerpeg om hans virksomhed.

Prinsen brugte ikke blot Schiørt som ingeniør, men den 24. januar 1643 blev Schiørt tildelt 2.000 rdlr. in specie for »opvartning og for at have forsynet ham med allehånde instrumenter«.⁴⁴ Man må formode, at det drejer sig om forskellige matematiske, metrologiske og mekaniske instrumenter, som den udvalgte prins var levende interesseret i.

Overraskende omtales Schiørt i forbindelse med anlæggelsen af Kri-

Hans Jacobsen Schiørt opførte i 1641 den lette vold ud for Nørreport i Kristianopol, der ses til venstre på billedet. I denne by opførte han året efter et hus, der blev stærkt molestreret af den franske gesandt under fredsforhandlingerne i 1645. Desværre kendes dets beliggenhed ikke. Kort af Christoph Heer, Håndskriftafdelingen, Det Kongelige Bibliotek.

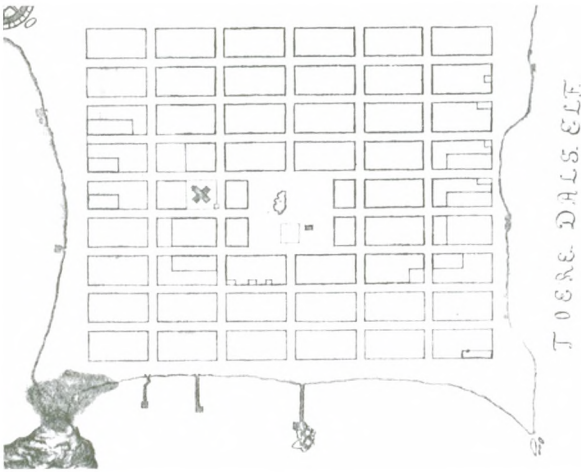
stiansand i Norge, da Palle Rosenkrantz den 6. maj 1642 fik lov til at uddele grunde i byen efter den afstikning »os elskelige Hans Jacobssøn, vores Ingeniør« havde foretaget.⁴⁵ Da Schiørt den 1. maj 1642 vitterligt var i København, må han have udført selve afstikningen tidligere, måske i vinteren 1641/42, men hvornår han besøgte byen vides ikke.

Kristiansand fik en ganske regulær byplan i et rudemønster, der bestod af 6 x 9 ens karréer, adskilt af henholdsvis 5 og 8 retløbende gader. Ved et gadekryds i den nord-sydlig midterakse blev der udsparet et torv ved en afskæring af hjørnerne i de derved liggende karréer, hvilket sikrer byplanen en plads blandt samtidens ideale byplanlægning. Plantypen er sjælden i Danmark-Norge, og den kendes særligt fra de samtidige svenske bestræbelser for at uniformere byplanlægningen.⁴⁶

Af den svenske stormagtstids mange planer minder Kristiansand mest om en plan til et nyanlæg af Björneborg (Pori) i det nuværende Finland, hvor torvet dog er placeret i det geometriske midtpunkt, mens det i Kristiansand ligger forskudt i retning af havnen. Torvet er dog stadig placeret i midteraksen. Projektet til Björneborg er tilskrevet den svenske ingeniør Anders Torstensson, der var blevet udnævnt til ingeniør i 1636 og dermed tilhørte den samme generation som Hans Jacobsen Schiørt. De turde have haft de samme forudsætninger for byplanlægning, men en kontakt mellem dem er næppe sandsynlig. Det er naturligvis et tilfælde, at Torstenssons Björneborgplan også er fra 1642.⁴⁷

Hovedværket

I foråret 1642 påbegyndte Hans Jacobsen Schiørt det, der skulle blive hans største opgave: Opførelsen af en ny Østervold i København. Det var et projekt, som alle havde ventet på at få gennemført, siden Chri-

Gader og grunde i Kristiansand. Blev angiveligt afstukket af Hans Jacobsen Schiørt, der sandsynligvis har været på stedet i vinteren 1641/42. Planen er med sin regelrette geometri enestestående blandt Schiørts arbejder og har stor lighed med tilsvarende svenske byplanarbejder i Finland fra samme tid. Udsnit af kort i Universitetsbiblioteket i Oslo af Hans Gosen. Efter V. Lorenzen: *Christian den 4.s Byanlæg*, 1937.

stian den 4. i 1629 havde ladet en grøft grave ud mellem den daværende Nørreport (ud for Nørregade) og den ny Sankt Annæ Skanse (det nuværende Kastel) for ved passende lejlighed at lægge en egentlig fæstningsvold her.⁴⁸ Strækningen fulgte vore dages Øster Voldgade og skulle overflødigsgøre den Østervold, der lå langs den nuværende Gothersgade frem til Østergade mod Bremerholm. Den ny linieføring ville inkorporere store arealer af de tidligere forstæder, der i 1642 allerede var delvis bebygget. Mellem 1631 og 1641 opførtes desuden Nyboder, og netop omkring 1640 påbegyndte kongen sin nye store kirke, Sankt Annæ Rotunde, der skulle ligge lidt nordøst for det noget ældre Rosenborg Slot. Også kirken skulle indeslutes af det ny voldanlæg.

I 1642 skred kongen så til realisering af sit gamle projekt, da der blev udkrevet en kontributionsskat over hele riget med et provenu på godt 37.700 rdlr., der skulle gå til formålet. Regnskabet for denne skat blev ført af den allestedsnærværende Henrik Müller, og udgifterne bestod overvejende af afregninger med Hans Jacobsen Schiørt, som vi ad den vej får at vide, havde indgået kontrakt med kongen om opførelsen af »den nÿ fortification ved Sankt Annæ Broe«. ⁴⁹ Selve kontrakten er desværre gået tabt.

Indtægten fra kontributionsskatten kom uheldigvis noget sent ind, og det er vel forklaringen på, at Schiørt ved første afregning med Müller i slutningen af august fik 5.000 daler mod 2.000 daler i hver af de følgende måneder. Beløbet skulle dække de forudgående måneders arbejde, der vel er blevet påbegyndt i løbet af forsommeren.

Forud havde både prins Christian og Rigsrådet advaret kongen mod at gennemføre planerne, som de da forelå. Prinsen havde den 23. maj bekymret skrevet til Corfitz Ulfeldt fra sin residens på Nykøbing Slot, at han havde hørt, at kongen havde ladet værket omkring byen afstikke. Han anbefalede Ulfeldt i dennes egenskab af rigshofmester og svigersøn til kongen (og dermed svoger til prinsen selv), at flere end én ingeniør blev hørt i sagen. Han afsluttede sit brev med et latinsk ordsprog: »Plus vident oculi, qvam oculus« eller »Flere øjne ser mere end ét«. ⁵⁰ Man tør formode, at Christian den 4. ikke havde været til sinds at ændre sine planer, og i 1645 erklærede Ulfeldt da også direkte, at kongen enerådigt havde presset det billigst mulige projekt igennem. ⁵¹

Det eneste, der afsløres i Müllers regnskab, er, at projektet i løbet af 3 måneder fik lagt 2.253½ skaktroder jord på plads. En skaktrode var et rummål for beregning af jordmængder og svarede til jordindholdet af en rode på hver led i 1 fods dybde (eller 3,76 m x 3,76 m x 0,31 m) eller i nutidige mål: 4,38 m³. Betalingen svarer altså til ca. 9.876 m³. Det er naturligvis størrelsesforhold, det kan være vanskeligt at danne sig en forestilling om, men det strakte tydeligvis ikke til at dække hele den lange vold fra Nørreport til Sankt Annæ Skanse endsige udgravning af den foranliggende voldgrav.

Müllers regnskab viser, at hovedparten af udgifterne faldt på det første byggeår, hvorimod der i 1643 blev arbejdet betydeligt mindre. Da Schiørt i 1645 krævede sin resterende betaling for arbejdet, fortalte han, at han havde modtaget 36.571 rdlr. og derfor havde »noget over 8.000« til gode. Samtidig fortalte han, at »værket ikke havde kunnet fortsættes«. I et ledsagebrev anførte Corfitz Ulfeldt også, at arbejdet kun var halvvejs. ⁵²

Når arbejdet i løbet af 1643 var blevet tonet ned, skyldtes det måske snarere hensynet til den truende fare mod Jylland fra de svenske hære i Nordtyskland, end at kongen havde indset det uheldige ved projektet. Arbejdet blev til sidst helt indstillet. Efter Torstenssonskrigen var de indenrigspolitiske forhold ikke af en sådan art, at kongen kunne udføre sit projekt, og både prins Christian og Rigsrådet fik trumfet deres ønsker om en ny befæstning igennem. En ny Østervold i form af en fuldt moderne fæstningslinie, baseret på Adam Freitags »Architectura Militaris«, nåede netop at blive nogenlunde færdig før Karl-Gustav-Krigenes ulykker.

Da arbejdet i oktober 1642 endnu var i fuld gang, ansøgte Schiørt om at få en byggegrund inden for den ny voldlinie, hvor han kunne opføre et hus. Det skete ved en personlig henvendelse til kongen, da han besigtigede de påbegyndte arbejder. Sagen kendes fra kongens efterfølgende

retningslinier for uddeling af grunde i området, hvilket fremgår af et brev fra kongen til Corfitz Ulfeldt i dennes egenskab af statholder i København. Med kongens velkendte karske sprog fortæller han, at »ingeniøren« var begyndt at »bogstavere« over for ham for at få overladt en grund. Selv om han havde fortalt kongen, at han kunne være nærmere byggestedet, hvis han fik grunden, blev ønsket afslået, fordi ingeniøren ikke var underlagt Holmens jurisdiktion. Det var efter kongens mening åbenbart forudsætningen for at få stillet grunde til rådighed i den ny bydel, og han forudså, at grunden ved senere salg kunne komme ud af denne binding.⁵³ Det fremgår ganske vist ikke klart, at »ingeniøren« var identisk med Schiørt, men der kan dog ikke herske tvivl om, at det var ham, det drejede sig om, da henvendelsen foregik under kongens besigtigelse af, hvad der betegnes som »det ny værk«.

Schiørt under Torstensonskrigen 1643-45

Selv om forholdet mellem Prins Christian og Schiørt må have været præget af uoverensstemmelserne omkring København i foråret og sommeren 1642, betød det ikke, at prinsen senere afholdt sig fra at bruge Schiørt – eller brugte ham i mangel af bedre. Efter udbruddet af Torstensonskrigen i 1643 fulgte Schiørt prinsen til Malmø, der jo var under svensk belejring, og her opholdt han sig en del af 1644.

Allerede lige efter krigsudbruddet måtte Schiørt til Skåne, hvilket ses af en vognægtseddel, som Corfitz Ulfeldt udstedte den 14. januar, få dage efter krigsudbruddet. Heri hed det, at Hans Jacobsen Schiørt skulle rejse mellem »København og Malmø, Helsingborg, Landskrone og andre fæstninger i landsdelen«.⁵⁴

Den 2. marts 1644 fik Schiørt ordre til den følgende dag at indfinde sig på Københavns Slot og derfra følge prins Christian til Malmø og i øvrigt stille sig under hans kommando.⁵⁵

Malmø var stærkt truet, efter at Gustav Horn i februar havde erobret det meste af Skåne. Fæstningerne Kristianstad og Malmø havde han imidlertid ikke kunnet erobre, men de blev indesluttet og var derfor i stor fare. I den situation kunne man nok forestille sig, at Malmø behøvede en ingeniør. Allerede et par dage efter sin ankomst fik Schiørt befaling til at skaffe en konduktør til at opføre en ravelin uden for byens Sønderport.⁵⁶ Hans tilstedeværelse i Malmø var således ikke mere nødvendig, og den 20. april fik han 14 dages orlov for at rejse over til Fyn, hvor han skulle konferere med rigsmarsken Anders Bille og andre rigsråder om forsvaret af øen.⁵⁷ Hvad der kom ud af det er dog ikke kendt.

Samtidig med sin forflyttelse til Malmø blev Hans Jacobsen Schiørt udnævnt til kaptajn og tildelt et kompagni soldater. De skulle den 15.

april sværge faneeden.⁵⁸ Schiørts kompagni blev i maj lagt ind under Rudolph von Rauchhaupts Regiment, og det nævnes en passant i de følgende måneder i forbindelse med indkvarteringen i Malmø.

Da Schiørt kom tilbage fra Fyn, blev han naturligvis også indlogeret i Malmø. Her var han i hvert fald i slutningen af juni, da byfogeden fik strenge ordrer til ikke at lægge ryttere eller soldater i hans kvarter – og i øvrigt fjerne dem, der allerede lå der! Schiørt benævnes da konsekvent som kaptajn og ikke som ingeniør.⁵⁹

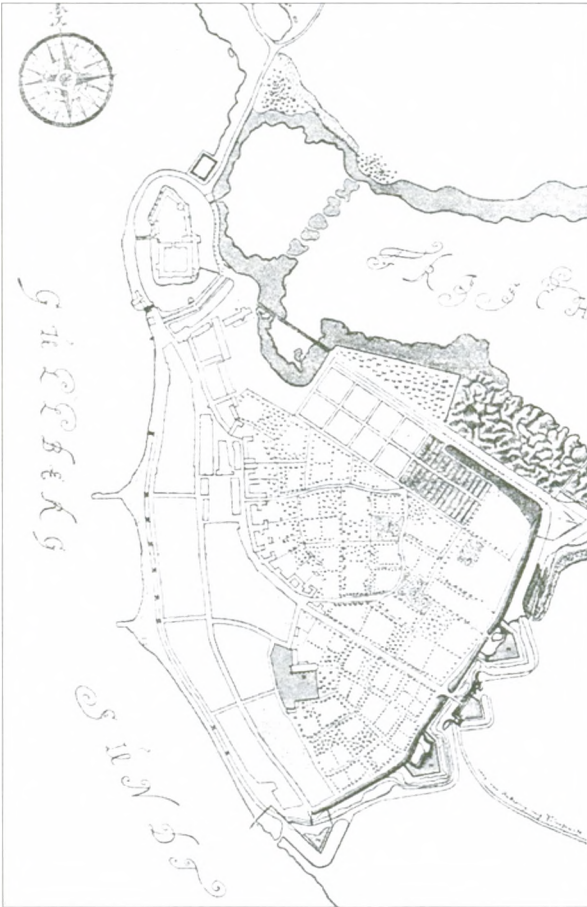
Hvor længe Schiørt var i Malmø, ved vi ikke. I januar 1645 opholdt han sig hos Anders Bille i Jylland.⁶⁰ Da krigsfares på grund af vinteren var til at overse, ønskede prinsen ham trukket til Lolland, der var truet af en svensk invasion, som man ønskede at afværge ved at anlægge skanser langs kysterne.⁶¹

Schiørt rejste sandsynligvis hurtigt til Nykøbing, og under prins Christians energiske ledelse påbegyndtes en hektisk virksomhed for at sikre Lolland mod svenske angreb. I første omgang blev der arbejdet på at sikre »residensstaden« Nykøbing ved anlægget af en ny vold langs byens sydlige side, der lå forholdsvis ubeskyttet mod land.⁶² Den blev sandsynligvis afstukket af Schiørt og i øvrigt hurtigt påbegyndt. Herefter blev Schiørt forflyttet til Nakskov, hvis forsvar skulle sikres.⁶³ Den lange front mod fjorden var slet ikke beskyttet, og mod land var der ældre værker, som krævede en forstærkning. Ud mod vandet afhjalp Schiørt faren ved at foreslå opsat palisader og lukke den farlige adgangsvej fra syd ved at lægge et udenværk tværs over den lille ø Færgelandet, hvis vestlige del dermed blev inddraget i det befæstede område.⁶⁴

Schiørt opholdt sig i Nakskov det meste af februar og marts, da prinsen insisterede på hans tilstedeværelse i Nykøbing. Derfor fik prinsen den 2. marts ændret Christian den 4.s noget hasarderede beslutning om at sende Schiørt til Køge for at befæste byen, og Schiørt fik derfor tilladelse til at blive på Lolland, indtil værkerne var afstukket.⁶⁵ Foruden Nakskov omtales Schiørt i forbindelse med afstikning af en skanse på Albuen, den lange tange, der afgrænser indsejlingen til Nakskov Fjord mod syd.⁶⁶

Christian den 4. må have forstået, at det »brændte på« i Nakskov, for han sendte umiddelbart efter sønnen den plan over byen, som Schiørt havde udarbejdet i 1639, hvor man kunne se, hvorledes strandsiden skulle forstærkes.⁶⁷ I dagene umiddelbart efter foretog prinsen sammen med Schiørt en besigtigelse af forholdene, hvor de blot kunne konstatere, at der intet var udført af det, som den gamle plan havde anbefalet, og som viste, at forstærkninger var mere end nødvendige.⁶⁸

Kongen trak dog stadig i Schiørt, og endnu den 23. marts måtte prinsen argumentere for, at Schiørts tilstedeværelse på Lolland ville være

Nykøbing Falster var fra 1631 til 1647 residens for den dynamiske prins Christian, hvis skrantende helbred var en dyster baggrund for et lille livfuldt hof, der hyppigt fik besøg af daidens bedste kunstnere og dygtigste lærde. Nykøbing by var fra gammel tid befæstet, men ved den svenske trussel under Torstenssonskrigen blev byens sydlige forsvarsværk forsynet med en ny bastionær vold, udført af Hans Jacobsen Schiørt. Den bestod af en portavelin omgivet af to bastioner samt to hjørnebastioner mod henholdsvis sydvest og sydøst. Udsnit af kort i Kungliga Biblioteket, Stockholm. Efter V. Lorenzen: *Christian den 4.s Byanlæg*, 1937.

ønskelig og gavnlig for fuldførelsen af den påbegyndte befæstning. Derimod ønskede prinsen ikke, at Schiørts kompagni blev trukket fra Skåne til området.⁶⁵ Netop i marts 1645 kunne man ane en afslutning på krigen, og arbejdet med forstærkningen af fæstningsværkerne blev derfor indstillet.

Kun Nykøbings vold giver et vist indtryk af den fæstningsmanér, Schiørt brugte, og den var – som i København – karakteriseret ved små bastioner og lange lige voldstykker (kurtiner). Det røbede deres afsæt i det ældre nederlandske fæstningssystem, der da forlængst var overhalet af udviklingen. Nu krævedes store bastioner og korte kurtiner.

Ved Torstenssonkrigens afslutning i sommeren 1645 foretog man en

afregning med Schiørt om 50 hjulbøre og 200 skovle, som han endnu ikke havde fået betaling for. Han havde heller ikke fået sin besoldning i tre år, og så havde han en yderligere fordring på 1.000 rdlr.⁷⁰

Fra 1646 findes en udførlig specifikation over Hans Jacobsen Schiørts tilgodehavender. Den viser, at han selv havde leveret flere hundrede hjulbøre, skovle, spader og hakker til Malmø (1644) og til Nakskov og Nykøbing (april 1645). I regnskabet indgik også værdien af 280 spader, der var gået tabt under en skibstransport.⁷¹

Desværre nævnte Schiørt ikke, hvor han opholdt sig, da han skrev opgørelsen, men »her« havde han leveret yderligere 250 hjulbøre efter kongens befaling. Men noget tyder på, at det var i Kristianopel. Uden at nævne hvornår anfører han, at han havde leveret tømmer og mursten til »hvælvingen over porten« i byen. Det passer fint med, at der i Kristianopel netop blev foretaget byggearbejder på byens fæstningsværker på dette tidspunkt.⁷²

En post på 100 rdlr. i kompensation for »den skade, mit hus fik af den franske ambassadør efter tingsvidnet« røber, at han endnu i juni 1645 havde en ejendom i Kristianopel. Den franske diplomat må være Gaspard Cognet de la Thuillière, som det under forhandlingerne op til selve fredsslutningen lykkedes at få en aftale i stand mellem Danmark og Nederlandene, så svenskerne ikke fik det fulde udbytte af deres sejrige krigsførelse under Torstensonskrigen. Forhandlingerne herom foregik i Kristianopel lige før de egentlige fredsforhandlinger ved Brømsebro, ca. 5-6 km nordligere, og den franske gesandt har da boet i Schiørts hus. Ligesom de huse, hvori andre gesandter boede, blev Schiørts hus genstand for en række ombygninger som følge af de fornemme gæster, bl. a. blev der bygget nye stalde og køkkener.⁷³ Sandsynligvis har visse ændringer ikke været fuldført før fredsslutningen.

I Norge

Prins Christian anbefalede den 10. december og igen den 29. december 1646, at Schiørt fik udbetalt sine tilgodehavender.⁷⁴ Han omtales i prinsens to breve blot som kaptajn over et kompagni af Livregimentet og ikke som ingeniør. Det antyder, at man allerede da havde valgt at lade ham udgå som aktiv ingeniør: Efter blot otte års virke i denne egenskab blev han i 1648 forflyttet til hæren i Norge, hvor han fra 1. januar 1649 indledte en karriere som officer på Akershus og siden – i årene 1662-72 – som kommandant sammesteds.

I 1648-49 deltog Hans Jacobsen Schiørt i en meget alvorlig retssag, som broderen Frederik Jacobsen var blevet involveret i: Broderen havde om morgenen den 23. februar 1648 i Kalundborg dræbt »guldarbejde-

ren« Peter Petersen Beck. De havde begge været gæster hos logiværten Morten Aggerup og havde den foregående aften spillet kort om penge. De var blevet uenige, og det kom til håndgribeligheder, da Beck havde kastet et glas brændevin efter Frederik Jacobsen. Selv om de var blevet skilt ad, kom det igen til håndgemæng, da Frederik Jacobsen senere på aftenen skulle i gården. Herefter var de blevet skilt ad igen, men da Peter Beck den følgende morgen trængte ind i Frederik Jacobsens kammer med dragen kåre, vågnede denne og havde straks skudt den indtrængende med sin pistol.

Peter Becks enke Maren Reinholdsdatter og broderen Søren Petersen ønskede, at Jacobsen blev dømt livsstraf, men ved Kalundborg Byting den 27. maj 1648 og ved Sjællands Landsting den 14. marts 1649 blev han pure frikendt. Hans sag procederedes af Hans Jacobsen, der i landstingets dom for sidste gang omtales som ingeniør.⁷⁵

Overraskende nok blev han så sent som i 1649 igen indblandet i de københavnske fæstningsplaner: Det ses, at han da havde indsendt et afrids over København med et forslag til en befæstning af byen. Han blev den 24. februar bedt om at udrede, hvorfor han mente, at hans forslag var bedst til at sikre byen.⁷⁶ Desværre kendes hans svar ikke.

I 1653 besøgte Hans Jacobsen Schiørt igen København for at få det beløb udbetalt, som kronen siden 1648 havde skyldt ham, inkl. de renter, der var løbet på i mellemtiden. Da gældsbrevene ligger ved sagen, må han have fået sine penge.⁷⁷

Hans aktiviteter udfoldede sig særligt efter 1660 på en del flere områder, end kommandantposten alene synes at berettige til: I kongebrevene om Norge optræder han flere gange som stedfortræder for statholderen i forbindelse med den daglige administration (udnævnelse af sognepræster og attestation på ejendomsoverdragelser m.v.), og han var dybt involveret i bjergværksdriften. Schiørt var medlem – endog vicepræsident – i Admiralitetsrådet i Kristiania fra dets oprettelse i 1665 og af Overhofretten sammesteds fra 1666. I 1669 blev han endog rådmand i Kristiania.⁷⁸

Fra hans virksomhed i bjergværksadministrationen er bevaret et brev fra broderen Hans Brostrup Schiørt, der i 1664 ønskede at fremskaffe nogle barrer uforarbejdet sølv til kurfyrst Friederich Wilhelm af Brandenburg.⁷⁹ Om de blev leveret, vides ikke.

Broderen Frederik Schiørt kom også til Norge, hvor han overraskende nok ses som befalingsmand på Vardøhus i 1665 eller det følgende år. Han døde angiveligt i 1667.⁸⁰

Også den yngre broder Hans Brostrup Jacobsen fik nogle år i Norge. Da han i 1680 vendte tilbage til Danmark fra sin tjeneste i Brandenburg,

blev han udnævnt til chef for artilleriet og var tillige – som den da afdøde storebror – kommandant på Akershus. Han tog dog allerede sin afsked i 1683. Også Hans Brostrup kom til at beskæftige sig med bjergværksdriften og var oberberghauptmand fra 1680 til 1687. Han var den, der udarbejdede bjergordonnansen af 13. juni 1683.⁸¹

Forbindelserne mellem Schiørtbrødrene og Danmark var på trods af afstanden således intens. I norske kongebreve gengives flere dokumenter, som Hans Jacobsen Schiørt sikkert gerne havde været foruden: I 1662 fik Iver Krabbe ordre til at inddrage fordringer efter Schiørts afdøde far Jacob Drejer hos arvingerne, som i hvert fald Hans Jacobsen Schiørt må have været blandt; men måske har broderen Frederik også været i Norge på dette tidspunkt. Krabbe skulle samme år sørge for, at Abraham Jacob von Platou fik sine tilgodehavender hos Hans Jacobsen Schiørt.⁸² Platou havde i 1640'erne været kammerjunker hos prins Christian, og muligvis kan fordringen stamme fra den tid. Hans Jacobsen Schiørts økonomi synes ikke at have været den bedste: I 1666 krævede magister Hans Zoëga, der var professor i København, penge for en obligation, som Schiørt havde udstedt, og Ulrik Frederik Gyldenløve fik ordre til at trække beløbet i dennes sold.⁸³

En fordring for leverancer til Akershus synes Schiørt selv at have hæftet for, og den forfulgte ham i hans seneste år: Allerede i 1670 skulle Ove Juel sørge for, at arvingerne efter Johan Borchertsens enke i København, ved navn Karen, fik betaling for disse leverancer hos Schiørt. Andragendet blev gentaget to år senere og igen i 1675. Da var Schiørt død, og statholderen fik ordre til at udpege en kommission, som skulle dømme i sagen. Problemet var, at Schiørts bo var blevet skænket til hospitalet i Kristiania, og det var arvingerne efter Karen ikke indforstået med.⁸⁴ Hans Jacobsens Schiørt var død allerede den 3. januar 1674, så sagen hører til de meget lange arvestridigheder, der kendes fra tiden.⁸⁵

Afslutning

Christian den 4.s investering i Hans Jacobsen Schørts uddannelse i Leiden synes umiddelbart at have været spildt. En uddannelse, der har varet små ti år, blev kun udnyttet i maksimalt otte år, og han blev bemærkelsesværdigt nok afskediget fra ingeniørposten, netop som Rigsrådet i 1646/47 lagde planer for opførelsen af et net af fæstninger, der skulle forbinde rigets provinser med hinanden tværs over bæltet og sunde. Ikke ved en eneste af de efterfølgende års store fæstningsbyggerier, der ellers trak mange ingeniører til sig, blev der plads til Hans Jacobsen Schiørt.

Hans videre karriere som officer og embedsmand antyder ikke en legemlig, endsigte åndelig, svækkelse, der kunne forklare forholdet, og

hans fratræden som ingeniør må derfor have haft andre årsager. Allerede i 1642 havde prins Christian som omtalt været bekymret over det afstik til Københavns ny Østervold, som Christian den 4. havde ladet udføre, og som Schiørt netop da var begyndt på. Også Corfitz Ulfeldt havde forbehold over for Schiørts projekt og forsøgte angiveligt at få kongen til at droppe Schiørt til fordel for et andet projekt. I 1645 nævnte Ulfeldt direkte, at Schiørts projekt kun var blevet antaget, fordi det var billigt.

Schiørt arbejdede sandsynligvis efter en mere traditionel ældre fæstningsmanér end den, der havde udviklet sig i løbet af 1630'erne, og som prins Christian, Ulfeldt og Rigsrådet ikke anså for anvendelig ved udbygningen af den københavnske Østervold. Efter Torstenssonskrigens politiske svækkelse af Christian den 4. lykkedes det prinsen, Ulfeldt og Rigsrådet i fællesskab at få gennemført et nyt fæstningsprojekt for København, som stod færdigt omkring 1656. Da opholdt Hans Jacobsen Schiørt sig på Akershus langt fra begivenhedernes centrum og var optaget af mange civile opgaver – langt fra arbejdet med fæstningsbyggeri.

Noter

1. Se f. eks. omtalen i Matthäus Merian: *Theatrum Europæum*. 3. del (1633-1638). Frankfurt am Main 1670. Her findes stikket mellem side 644-645.
2. Kortet blev udgivet af 1) Claes Janszoon Vischer i *Belgium sive Germania Inferior continens provincias singulares septemdecim iuxta artem Geographicam perfectissimè descripta variisque regionum partibus distinctis tabulis aucta per N. J. Piscatorum*. Oprindeligt dateret 1624, men senere øget med nye stik, jf. C. Koeman: *Atlantes neerlandici*, bind 3. Amsterdam 1969, s. 159, jf. 158, og af 2) Joan Bleau i *Novum ac magnum Theatrum Urbium Belgicarum Liberae ac Foederatae ad praesentis temporis faciem*, 1649, jf. C. Koeman: *Atlantes neerlandici*, bind 1. 1967, s. 302, jf. 298.
3. Slægtskabet anføres i: Vello Helk: *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660*, 1987, s. 373.
4. Jens Lauridsen Wolff: *Encomion Regni Daniae*, 1654, s. 441.
5. E. Marquard: *Kjøbenhavns Borgere 1659*. 1920.
6. *Norske kongebrev med innlæg*. Norsk Lokalhistorisk Institutt, bind 1. 19.10.1669-5.2.1670. Oslo 1962, s. 45.
7. C. F. Bricka: Fortegnelse over Danske og Norske, som ere immatrikulerede ved Leydens Universitet i det første Aarhundrede af dets Bestaaen (1575-1674), i *Personallistorisk Tidsskrift*, 1. række, 2. bind (1881), s. 177 og 180.
8. H. Friis-Petersen: *Studenterne ved Københavns Universitet 1611-1667. R-Ø*. Aarhus 1942, s. 53.
9. Bricka 1881, s. 177 og 180.
10. Joh. Grundtvig: Christian IVdes Hof- og Regeringspersonale 1596-1648, i *Meddelelser fra Rentekammerarchivet* 1872, s. 175.
11. Rigsarkivet. Danske Kancelli. B 160. Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager, 7.12.1633.
12. Artiklen »Schort« i J. A. N. Knuttel: *Woordenboek der nederlandsche taal*. 14. deel. Haag 1920, sp. 906.. – Se f. eks. *Glossarium artis 7: Festungen, fortresses, fortifications*. Udgivet af Comité International d'Historie de l'Art. München 1990; og P. J. M. Kamps og P. C. van Kerkum, (red.): *Terminologie Verdedigingswerken*. J. de Zee. Utrecht 1999. *Ondbog over de danske sprog*, jf. <http://ordnet.dk/ods/>
13. *Nieuw nederlandsch biografisch woordenboek*, bind 7. 1927, sp. 1108-1110.
14. Vello Helk: *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660*. 1987, s. 299.
15. Det Kongelige Bibliotek: *Håndskriftsamlingen: Gammel Kongelig Samling 3018b-4*, læg b.
16. Helk 1987, s. 373, jf. *Die neueren Handschriften der Gruppe Ekstravagantes. Teil 2. Beschreiben von Wolf-Dieter Otte*. Wolfenbüttel. 1987, s. 196.
17. Heinrich Schneider: *Morsius und sein Kreis*. Lübeck, s. 102.
18. R. Hoche: Johannes Morsius, i *Allgemeine deutsche Biographie*, bind 22. Leipzig 1885, s. 328.

19. Det Kongelige Bibliotek: Håndskriftsamlingen: Thott 561-8.
20. *Brev til og fra Ole Worm. 1. 1607-1636*. Oversat af H. D. Schepelern, 1965, s. 266 og 329.
21. Rigsarkivet: Byfogedregnskaber: Kalundborg Byfogedregnskab 1649/50, fol. 15 og bilag 1.
22. *Prins Christian (V.)s breve*. Udgivne ved E. Marquard og J. O. Bro-Jørgensen. Bind 1, 1952, s. 26, 179, 274, 312, 326, 332, 509-510, 512, 552. Bind 2, 1956, s. 58.
23. M. Thr. Brünnich: *Kongsberg Sølvbergværk i Norge*. 1826, s. 194
24. Rigsarkivet: Lensregnskaber: Kristianopol: Byggeregnskab for Kristianopol fæstning 1640/41. Indførsel uden bilagsnummer.
25. Tøjhusmuseet, museumsnummer 17B 496, jf. <http://www.thm-online.dk/perioder/13/17/17-SB496/>
26. R. Støren: Hans Brostrup Schiørt, i *Norsk biografisk leksikon*, bind 13. Oslo 1958, s. 104-105; Olai Ovenstad: *Militærbiografier. Den norske hærs officerer fra 18. januar 1628 til 17. maj 1814*. Oslo. 1949, s. 389.
27. Finn Erhard Johannessen: Johan Heinrich von Schiørt, i *Norsk biografisk leksikon*, bind 8. Oslo 2004, s. 139.
28. H. U. Ramsing: *Københavnske ejendomme. I. Øster Kvarter*. 1943, s. 27-28.
29. *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*. Udgivne ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia, bind 4, 1636-1640, s. 283, noten. Det har ikke været muligt at verificere tidspunktet for hans hjemkomst og for hans udnævnelse til ingeniør.
30. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 281.
31. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 296.
32. Rigsarkivet: Byfogedregnskaber: Københavns Byfogedregnskab 1639/40.
33. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1952, s. 476 og 531.
34. Her gengivet efter afskrift i Rigsarkivet: Byfogedregnskaber: København 1639/40, ad 9.6.1640.
35. Rigsarkivet: Byfogedregnskaber: Københavns Byfogedregnskaber 1639/40, 1641/42, 1642/43 og 1643/44.
36. *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*. Udgivne ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia, bind 4, 1636-1640, 1882 (1969), s. 282-283.
37. Krigsarkivet, Stockholm: Handtratede kartverk 21, blad 76.
38. Rigsarkivet: Danske Kancelli B 160: Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager, 1633-1642 (dateringen kan som følge af Schiørts biografi og Erik Krabbes lensmandsperiode indsnæves til årene 1639-42).
39. Rigsarkivet: Lensregnskaber: Kristianopol Len. Film 18374. Byggeregnskab 1641/42. Unummereret materialeudgift.
40. Rigsarkivet: Lensregnskaber: Kristianopol Len. Film 18374. Byggeregnskab 1641/42, bilag 5, jf. Rigsarkivet: Rigsrådets Arkiv. Papir 1634-45. 25.9.1645.
41. Ragnar Josephson: Skåne, Halland og Blekinge, i: *Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningssarbejder*, 1937, s. 156.
42. Rigsarkivet: Lensregnskaber: Kristianopol Len. Film 18373. Byggeregnskab 1640/41, uden bilag, 1641/42, bilag 23.
43. Rigsarkivet: Reviderede regnskaber: Byfogedarkiver 105a-g: Københavns Byfoged 1642/43, nr. 1 og 34.
44. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 4-5.
45. *Norske rigs-registranter*, bind 8, 1641-1648. Ved Otto Gr. Lundh. Christiania 1884, s. 200-201.
46. Nils Ahlberg: *Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521-1721*, 2004, s. 139, jf. Kartors s. 107.
47. Ahlberg 2004, s. 264.
48. Rigsarkivet: Civile bygningsregnskaber 108 B. 49 A: Regnskab for byggeriet ved Sankt Annæ Bro 1629, bilag 177.
49. Rigsarkivet: Rentekammeret 216.201: Henrik Müller III 87 læg H 117b 2.
50. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, tillægget, s. 746. Heri mangler prinsens citat, jf. Rigsarkivet: Privatarkiv 6473: Corfitz Ulfeldt: Pakke 3, 23.5.1642.
51. Rigsarkivet: Hofetaten: Rigsrådets arkiv. Papirer XXXb, 25.9.1645.
52. Rigsarkivet: Hofetaten: Rigsrådets arkiv. Papirer XXXb, Ulfelds kommentar af 25.9.1645 til Schiørts brev af samme dato.
53. *Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve, bind 8. 1584-1648. Supplement*. Udgivne ved Johanne Skovgaard. 1947, s. 214-215.
54. Rigsarkivet: Byfogedregnskaber: Københavns Byfogedregnskab 1644/45, Bilag B, fol. 31b.
55. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 67.
56. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 71.
57. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 128
58. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 122.
59. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 221
60. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 221.
61. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 221.
62. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 247.
63. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 248-249.
64. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, særligt side 293, 399, 471ff og 698.
65. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, bind 2, s. 277.
66. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 274.
67. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 281.
68. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 296.
69. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 312.
70. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 420.
71. Rigsarkivet: Rentekammeret 216.218: Afregninger: Schiørt V 46.
72. Rigsarkivet: Lensregnskaber: Kristianopol Len. Film 18376. Byggeregnskab 1644/45, passim.
73. Rigsarkivet: Lensregnskaber: Kristianopol Len. Film 18376. Byggeregnskab 1644/45, unummereret materialeudgift.
74. *Prins Christian (V.)s Breve*, 1956, s. 619 og 631-632.

75. Rigsarkivet: Byfogedregnskaber: Kalundborg 1649/50, fol. 15 og bilag 1, jf. Danske Kancelli: B 152: Skånske, sjællandske, fynske, smålandske og jydsk henlagte sager, udateret ansøgning, der henligger under 1651.
76. Danske Kancelli. B 54: Sjællandske Registre, 24.2.1649.
77. Danske Kancelli. B 152: Skånske, sjællandske, fynske, smålandske og jydsk henlagte sager, 4.10. og 7.10.1653.
78. *Norske kongebrev med innlæg. Register.* bind 1. 19.10.-5.2.1670. Oslo 1962, s. 180, 297 og 343.
79. Brünnich 1826, s. 194
80. Kåre Hasselberg og Svein Tore Dahl: *Embedsmenn i Nord-Norge i tiden 1536-1700.* Trondheim 1999, s. 28. Her nævnes slægtskabet med Hans Jacobsen Schiørt, hvis navn dog gengives som »Oluf Hans Jacob von Schiört«.
81. Støren 1958, s. 104-105
82. *Norske kongebrev med innlæg* 1962, s. 45 og 76.
83. *Norske kongebrev med innlæg* 1962, s. 133 og 210.
84. *Norske kongebrev med innlæg* 1962, s. 334. *Norske kongebrev under Christian den V, 1670-1680.* Oslo 1974, s. 126 og 183.
85. Rigsarkivet: I. C. W. Hirsch: *Danske og norske Officere 1648-1814*, opslag Hans Jacobsen Schiørt, anfører året 1675 – i øvrigt uden dato – som dødsåret. Dødsåret og dato fremgår af Olai Ovenstad 1949, s. 389, der dog ikke anfører kilde.

Bjørn Westerbeek Dahl, født 1952. Formand for Selskabet for Københavns Historie og medlem af bestyrelsen af »Kastellet's Venner«. Har tidligere publiceret »En saadan kapabel person« i *Personalthistorisk Tidsskrift* 2001:2, samt Valentin »den gamle graver« i *Personalthistorisk Tidsskrift* 2007:1, samt *Kortets historie i Vejle Amt*, 1993; *Vor kongelige fæstning Nyborg*, 1995; De bastionære befæstninger 1600-1870 i: *Guide til Københavns befæstning*, 1996, samt *Kastellet som det aldrig blev. Byplan og bygninger i Hendrik Ruses Kastel*, 2008. Desuden talrige artikler om dansk historie og topografi, se i øvrigt www.fagforfatter.dk/medlemmer. Adresse: Willemoesgade 61, 4. th. 2100 København Ø. E-post: bjdahl@comxnet.dk

Johann Albrecht von Korff – russisk gesandt i Danmark

Af Jesper Overgaard Nielsen

Denne artikel omhandler Johann Albrecht von Korff (1697-1766), der var russisk gesandt i Danmark i perioderne 1740-1746 og 1748-1766. I løbet af de i alt 24 år, hvor han opholdt sig i København, satte han sig adskillige spor i dansk kulturhistorie bl.a. som aktiv frimurer og som deltager i byens videnskabelige miljø. En del af artiklen bygger på det interessante arkivmateriale, der blev til som følge af de danske myndigheders minutøse overvågning af Korff.

I det 18. århundrede spillede Danmark en central rolle i russisk udenrigspolitik.¹ Det havde bl.a. den konsekvens, at Ruslands diplomatiske udsendinge til Danmark i den periode som hovedregel var fremtrædende og dygtige mænd. Blandt disse var Johann Albrecht von Korff (1697-1766),² der fungerede som russisk gesandt i Danmark i perioderne 1740-1746 og 1748-1766. I løbet af den tredjedel af sit liv, hvor han opholdt sig her i landet, nåede han at sætte sig spor på mange andre fronter end den rent diplomatiske, og det var også i København, han endte sine dage og blev stedt til hvile. Hidtil er kun enkelte aspekter af Korffs liv og virke blevet berørt i den trykte litteratur,³ mens en mere samlet dansksproget fremstilling har manglet.⁴ Denne artikel, der søger at råde bod herpå, bygger på en del af det kildemateriale om Korff, som forefindes i Statens Arkivers samlinger, ligesom de eksisterende sekundære fremstillinger, herunder russiske, er inddraget.

Barndom og karriere i Rusland

Johann Albrecht Korff blev født den 30. november 1697 på godset Rengenhof (Zebrene) i hertugdømmet Kurland; en del af nutidens Letland. Han nedstammede fra en westfalisk adelsslægt, som i det 15. århundrede var indvandret til Baltikum, hvor den blev opført i adelsmatriklen for alle tre baltiske guvernementer.⁵ Han delte dermed baggrund med mange andre russiske diplomater, der på det tidspunkt ofte blev rekrutteret blandt baltiske tyskere, idet disse generelt blev anset for at være mere pålidelige end russiske adelige.

Johann Albrecht Korff blev malet af sin logebroder C. G. Pilo, men originalen er forsvundet. Maleriet blev imidlertid brugt som grundlag for et kobberstik af F. L. Bradt.

Den unge Johann Albrecht blev i begyndelsen undervist hjemme, men faderen var angiveligt frustreret over sønnens ringe fremskridt og manglende ihærdighed, hvorfor han besluttede at sende ham til militæret. Om det var udsigten til at skulle gøre tjeneste i den preussiske hær, der havde en virkning, vides ikke, men i hvert fald begyndte den unge mand at kaste sig over studierne med væsentlig større iver, og efter et par år blev han optaget på det berømte universitet i Jena. Opholdet her blev af stor betydning for Korff, for ikke blot afsluttede han sin uddannelse med fremragende resultat, men opholdet vakte også en videnskabelig interesse, der kom til at præge ham resten af hans liv.⁶

Efter hjemkomsten fra Jena trådte Korff i tjeneste hos enkehertugin-den af Kurland, Anna Ivanovna.⁷ Hun var datter af Peter den Stores halvbroder, Ivan, og var i 1710 blevet gift med hertugen af Kurland, som imidlertid var død ganske kort tid efter brylluppet. Siden da havde hun

reelt befundet sig i ufrivilligt eksil i Mitau (Jelgava) og havde derfor behov for en repræsentant til at tale sin sag ved det russiske hof. Det var til dette arbejde, hun skulle bruge Korff, som fx i 1728 blev sendt til Moskva⁸ for at udvirke en forhøjelse af hendes pension.⁹

I det 18. århundredes politisk ustabile Rusland med hyppige paladsrevolutioner havde Korff tilsyneladende haft held med sit valg af arbejdsgiver, for da Peter II i 1730 pludselig døde, blev Anna Ivanovna udpeget som hans efterfølger.¹⁰ Flere samtidige har peget på, at Korff i den forbindelse spillede en vigtig rolle som støtte for Anna Ivanovna, da hun modsatte sig højadelens forsøg på at indføre begrænset enevælde.¹¹ I de følgende år gjorde han først tjeneste som kammerjunker og siden som virkelig kammerherre, og i begge disse embeder varetog han vigtige opgaver for Anna Ivanovna og hendes favorit, den indflydelsesrige Ernst Johann von Biron (Bühren). Korff var således på gentagne missioner til Kurland, hvor han skulle gøde jorden for valget af Biron som efterfølger for den aldrende hertug.¹²

Da Korff vendte tilbage til Skt. Petersborg i 1734, blev han udnævnt til præsident for Videnskabernes Akademi, som ti år tidligere var blevet grundlagt af Peter den Store, der efter udenlandsk forbillede ønskede at lade videnskaben bidrage til landets udvikling. Posten som præsident for Videnskabernes Akademi var et attraktivt embede, der ikke blot blev honoreret med en ganske respektabel årlig gage på 3000 rubler, men også gav Korff mulighed for at dyrke sin videnskabelige interesse, som var blevet grundlagt i Jena. Korff deltog således selv i videnskabelige diskussioner ved akademiet og havde ry for at være en fritænker, der forholdt sig kritisk til religion i traditionel forstand.¹³ Blandt de mest storstilede projekter i denne periode, som havde akademiets deltagelse, var Den Anden Kamtjatka-ekspedition under ledelse af Vitus Bering.¹⁴ Vigtigst for Korff var dog nok en stor lidenskab for bøger, som havde et så solidt tag i ham, at han uden tilladelse lod bøger fra akademiets boghandel indgå i sit eget personlige bibliotek. Dette førte til, at akademiet i 1746 præsenterede ham for en regning på 4340 rubler, som han måtte betale ved at returnere otte kasser med akademiets bøger fra København. Af Videnskabernes Akademis biblioteks katalog fremgår det, at man ved den lejlighed modtog i alt 1755 bind, hvilket gjorde Korff til den største »bidragyder« til bibliotekets samlinger, idet han overgik selv Peter den Store.¹⁵

Korff forblev på posten som præsident for akademiet frem til 1740, hvor han den 27. marts blev udnævnt til envoyé extraordinaire i København. Allerede den 15. april rejste han af sted fra Skt. Petersborg. At Korff forlod den attraktive stilling som præsident for Videnskabernes Akademi skyldtes sandsynligvis, at han var faldet i unåde hos indflydel-

sesrige personer, heriblandt Biron, der skyldte Korff sin position som hertug af Kurland, og kejserinden, der var stærkt troende og derfor misbilligede Korffs fritænkeri.¹⁶ På posten som gesandt i Danmark efterfulgte han Aleksej Petrovič Bestužev-Rjumin,¹⁷ der havde været russisk gesandt i Danmark siden 1721, og som fremstår som et andet godt eksempel på de fremtrædende diplomater, der i den periode repræsenterede Rusland i Danmark.¹⁸

Korff som diplomat

På det tidspunkt, hvor Korff overtog gesandtskabet i København,¹⁹ var forholdet til Danmark af central betydning for Ruslands udenrigspolitik. For det første havde Danmarks strategiske beliggenhed ved indsejlingen til Østersøen stor militær betydning i forbindelse med den opbygning af en russisk Østersøflåde, som var påbegyndt under Peter den Store. For det andet var Danmark en potentiel alliancepartner i spillet om magten i Østersøregionen, hvilket især var vigtigt på grund af Ruslands spændte forhold til Sverige efter afslutningen af Den Store Nordiske Krig. Endelig hang den russiske interesse for forholdet til Danmark sammen med det uløste Gottorpske Spørgsmål, som Rusland i 1725 var blevet trukket ind i gennem ægteskabet mellem Peter den Stores datter Anna Petrovna og hertugen af Gottorp.

I de første år af Korffs gesandtskab var fokus primært rettet mod forholdet til Sverige på grund af den russisk-svenske krig 1741-1743. Ved den lejlighed lykkedes det ham at forhindre, at Danmark allierede sig med Sverige,²⁰ men han havde først held til at få trukket Danmark ind i en egentlig alliance rettet mod Sverige i 1746.²¹ Korffs diplomatiske indsats i København må have været tilfredsstillende, for han blev tildelt en række fornemme russiske æresbevisninger, hvoraf Aleksandr Nevskij-ordenen, som han modtog i 1744, var den fornemste. Det skal også ses som en påskønnelse af hans hidtidige indsats, at han i 1746 midlertidigt blev forflyttet til Stockholm, hvor han fik rang af ambassadør. Hans opgave her var – bl.a. ved hjælp af bestikkelse – at søge Ruslands interesser fremmet under Rigsdagen i 1746. Korff havde dog kun ringe held med sit forehavende, og efterhånden fik han gjort sig så upopulær i den svenske hovedstad, at den russiske regering var tvunget til at kalde ham tilbage og igen sende ham til København.²²

I de sidste år af Korffs gesandtskab i København fik det dansk-russiske forhold fornyet aktualitet. Først var Danmark og Rusland på randen af krig, efter at Karl Peter Ulrich af Gottorp blev russisk kejser i 1761/62. Korff måtte derfor drage til Berlin for at deltage i de forhandlinger, som var blevet indledt i et forsøg på at undgå krigen. Han kunne dog snart

vende hjem igen, da krigsfaren drev over efter Katarinas II's magtovertagelse ved paladsrevolutionen i sommeren 1762.²³ Dernæst blev Danmark og Rusland alliancepartnere i det såkaldte Nordiske System, der blev til under ledelse af Nikita Ivanovič Panin, som under Korffs ophold i Stockholm havde passet gesandtskabsforretningerne i København. Et af elementerne i dette alliancesystem var en dansk-russisk alliancetraktat, som blev indgået i 1765, men som Korff ikke havde så stor en andel i, da forhandlingerne hovedsageligt foregik mellem den russiske regering og den danske gesandt i Skt. Petersborg.²⁴

Noget af det, som gør Korffs gesandtskab særligt interessant, er, at eftertiden er sikret et ganske usædvanligt indblik i Korffs arbejde som russisk diplomat takket være de danske myndigheders intense overvågning af ham. Udover at den diplomatiske post rutinemæssigt blev åbnet og skrevet af, var det lykkedes at placere den unge danske teolog Christian Møller Friis som spion i gesandtskabet. Han havde efter sin embedseksamen uden større held forsøgt at skabe sig en karriere i centraladministrationen og var i 1741 blevet gift med Christiane Elisabeth Hørning, hvis storesøster samme år indgik ægteskab med Korffs sekretær, Adam Vasil'evič Olsuf'ev. Som følge af ægteskabet kom Christian Møller Friis undertiden på besøg hos sin svoger i gesandtskabet, hvor Korff stiftede bekendtskab med den unge dansker og kom til at synes så godt om ham, at han var villig til at skaffe ham ansættelse i russisk tjeneste. Efter ved en tilfældighed at have overhørt en hemmelig samtale mellem to af Korffs kolleger påkaldte Christian Møller Friis sig imidlertid kongens interesse, og snart begyndte han løbende at rapportere fra det russiske gesandtskab. Som belønning for sit arbejde blev han i 1749 adlet med navnet de Tuxen.²⁵

Indberetningerne fra Christian Møller Friis giver et godt indtryk af livet i det russiske gesandtskab. I perioden fra 1743 frem til Korffs afrejse til Stockholm i 1746 rapporterede Christian Møller Friis hyppigt – ofte flere gange om ugen – i skriftlige indberetninger, der via hans husvært, højesteretsadvokat Andreas Lowson, blev sendt til kongen. Af indberetningerne fremgår det bl.a., hvornår og med hvilke kurerer Korff modtog depecher fra sit hof, hvilket betydeligt lettede de danske myndigheders overvågning af hans breveksling. Indberetningerne tegner et billede af, at livet i gesandtskabet i høj grad var struktureret omkring modtagelsen og afsendelsen af den diplomatiske korrespondance. Denne aktivitet medførte undertiden, at der blev arbejdet til langt ud på natten for at gøre de kodede meddelelser klar. Af en af indberetningerne fremgår det således, at Korff og hans sekretærer havde måttet arbejde med deres depecher indtil kl. 4 om morgenen for at gøre dem klar til at blive afhentet af kureren kl. 6 og bragt til Skt. Petersborg.²⁶

Korff nærrede tilsyneladende slet ingen mistro til Christian Møller Friis, som han ofte delagtiggjorde i sine udenrigspolitiske overvejelser. Det kan i den forbindelse synes, som om Korff ikke behandlede diplomatiske hemmeligheder med særlig stor diskretion, idet han ofte læste op af sin korrespondance og undertiden efterlod den på kontoret tilgængelig for enhver.²⁷ Det fremgår imidlertid af indberetningerne, at Korff godt var klar over, at han blev overvåget. Ved flere lejligheder undersøgte han nøje de modtagne breve og fastslog, at forseglingen var blevet brudt, men han stolede på, at de danske myndigheder ikke ville være i stand til at bryde den anvendte kode.²⁸ Ved en enkelt lejlighed skulle han ligefrem have gjort sig munter over dette – troede han – mislykkede forsøg på at aflure ham hans hemmeligheder.²⁹ Hvad han ikke vidste var, at Christian Møller Friis både gennem sin egen spionage og takket være svogeren var særdeles velinformeret om alt, hvad der foregik i gesandtskabet. Han kunne således også forsyne myndighederne med alle oplysninger om de anvendte codesystemer og rapportere om, hvornår der blev skiftet kodenøgler. Det må dog give anledning til undren, hvis Korff slet ikke havde mistanke til den unge dansker, som tilsyneladende uden at have anden beskæftigelse var blevet fast gæst i gesandtskabet.

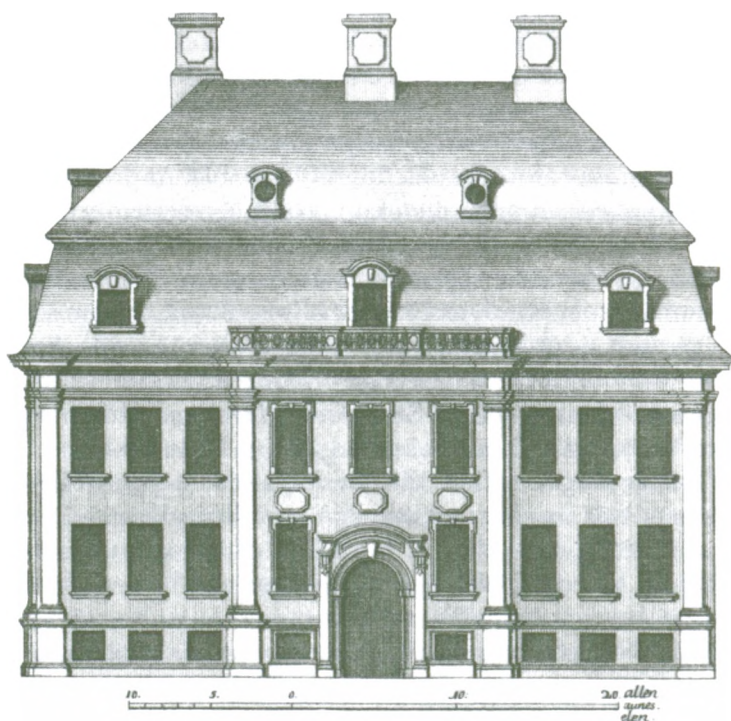
Indberetningerne viser også, at livet i gesandtskabet handlede om andet end udenrigspolitik og diplomatiske hemmeligheder. På grund af Københavns beliggenhed ved indsejlingen til Østersøen ankrede russiske orlogsfartøjer ofte op ud for byen, hvilket medførte, at Korff hyppigt var vært for de russiske officerer eller besøgte de russiske flådefartøjer. I forbindelse med et sådant flådebesøg kunne Christian Møller Friis berette, hvorledes de om aftenen havde været om bord på det russiske skib, og at de der var blevet så grundigt beværtet, at de havde fået sig en god rus.³⁰ Også når den russiske flåde kom i problemer, som da fregatten *Mercurius* i september 1743 stødte på grund ved Anholt, måtte Korff gå i aktion for at sikre skibets udrustning.³¹ Sidst men ikke mindst giver indberetningerne læseren besked om Korffs skiftende humør og bekymringer. Tilsyneladende havde han allerede fra starten af sit ophold i København store økonomiske problemer. I midten af 1743 hed det således i en indberetning, at Korff ikke talte om meget andet end sin store pengemangel,³² og disse permanente økonomiske problemer kom, som det vil fremgå, også til at præge resten af Korffs ophold i København.

Blandt frimurere og videnskabsmænd i København

Korffs ophold i Danmark kom til at strække sig over i alt 24 år, eller mere end en tredjedel af hans liv. Det tillod ham at sætte et ganske betydeligt aftryk på dansk samtidshistorie, for ud over at være diplomat præ-

gede Korff på mangfoldig vis livet i hovedstaden, mens han opholdt sig her i landet, og han bliver således også nævnt i flere samtidiges dagbøger og korrespondance.³³

Under sit første ophold i København boede Korff i et barokpalæ på hjørnet af Frederiksholms Kanal og Ny Kongensgade. Palæet var opført i 1741 med justitsråd Jacob Barchmann som bygherre og Philip de Lange som arkitekt. I en brandtaksation fra 1741 blev bygningen beskrevet således: »Et nyt grundmuret Gadehus til Canalen, som regnes for Hovedbygningen. Syv store grundmurede Fag, to store Etager med Balustrater af Bræmersten over tre fag udi Fronten og grundmuret Kielder.«³⁴ En anden samtidig beskrivelse findes i *Hafnia Hodierna* af Laurids de Thurah, hvor det hedder, at »Eyeren har anvendt store Bekostninger paa denne Bygning, og er en Deel deraf, formedelst sin Rummeligheds, Bequemmeligheds, og ziirlige meublerings Skyld, næsten altid beboet af

Justitsråd Jacob Barchmanns ejendom, der var Korffs første residens i København, og hvor den første danske frimurerloge blev stiftet. Efter *Hafnia Hodierna*.

de fremmede Puissancers Gesandter.«³⁵ Der er således ingen tvivl om, at Korff boede absolut standsmæssigt.

Da Korff i 1748 vendte hjem fra sit ophold i Stockholm, forlagde han sin residens til Købmagergade, hvor ejendommen med nr. 44 nu ligger.³⁶ Her havde tidligere ligget en adelsgård, der bl.a havde tilhørt rigsadmiral Claus Daa,³⁷ men siden var en smuk patricierejendom blevet opført af Johan Wilhelm Becker, der var hofskrædder og leverandør til kongens køkken, og som lejede ud til fornemme folk, herunder altså også til Korff.³⁸ Senere overgik ejendommen til den rige købmand, Peter van Hemert,³⁹ og bygningen blev i 1888 revet ned og erstattet af ejendommen, som kom til at rumme varehuset Messen.

Et af de områder, hvor Korff har gjort sig særligt bemærket i dansk historie, er som ivrig frimurer og initiativtager til oprettelsen af den første frimurerloge i Danmark. Denne loge gik til at begynde med ligefrem under betegnelsen »die Korffische Loge«, men fik i 1745 navnet St. Martin, fordi logen var stiftet på Mortensdag, den 11. november 1743.⁴⁰ Logens første mester af stolen var Georg Carl von Münnich, der var sekretær ved det russiske gesandtskab, og som var blevet frimurer i Berlin, hvorfra han havde medbragt et patent til at stifte en loge i Danmark.⁴¹

Blandt deltagerne i logens arbejde taltes adskillige russere og andre medlemmer af det diplomatiske korps. Foruden Korff selv og Münnich kan man i logens protokoller således finde Nikolaj Andreevič von Korff, som var i familie med gesandten og en højt betroet embedsmand, der var gift med en kusine til kejserinde Elisabeth.⁴² I protokollen findes også Korffs sekretær Adam Olsuf'ev, Ivan Matvevič Simolin,⁴³ der havde afløst Münnich som legationssekretær i København, og som senere blev russisk gesandt i Danmark, samt sidstnævntes broder Karl-August Matvevič Simolin. Blandt de øvrige diplomater i logen var den preussiske legationssekretær Daniel Ehrenfried Heusinger samt hans svenske og sachsiske kolleger Erik Wrangel og Johan Elias Schlegel. Disse fornemme herrer sørgede i flere tilfælde for, at deres tjenestefolk blev optaget i logen, hvis de ellers udviste den rette livsholdning. Det fremgår således af logens protokoller, at Korff kort efter logens oprettelse indførte både sin løber, sin lakaj og sin hushovmester.⁴⁴

Blandt andre fremtrædende medlemmer af logen var grev Christian Conrad Danneskjold-Laurvig, den kendte portrætmaler Carl Gustaf Pilo, som også portrætterede Korff,⁴⁵ og højesteretsadvokat Andreas Lowson, der jo agerede mellemmand for Christian Møller Friis i forbindelse med spionagen mod Korff.⁴⁶ Desuden peger stærke indicier på, at Frederik V blev optaget i logen i 1744, mens han endnu var kronprins.⁴⁷ Det er bemærkelsesværdigt, at folk med så modstridende politiske inter-

esser kunne samles i logen, der tilsyneladende var et fristed, hvor politiske modsætninger blev nedtonet.

I starten mødtes frimurerne i Korffs residens, hvor det stiftende møde efter alt at dømme også blev afholdt, og det var således også i Korffs hjem, at den danske tronfølger sandsynligvis blev optaget.⁴⁸ Fra februar 1746 begyndte logen at afholde sine møder hos Heusinger, der residerede på Nytorv, men det betød langt fra, at Korff havde mistet interessen for sagen. I juni 1746 blev han nemlig valgt som ny mester for logen, men han kom kun til at varetage dette embede i kort tid på grund af sin snarlige forflyttelse til Stockholm. I sin egenskab af mester nåede Korff dog at få gennemført et forslag om, at logen fremover skulle leje lokaler ude i byen. Næste gang, logen mødtes, skete det derfor i nyindrettede lokaler i Gothersgade, men på det tidspunkt befandt Korff sig allerede i Stockholm.⁴⁹

Udover at være vært for sine logebrødre i frimurerlogen var Korff også kendt for at afholde en række prangende selskaber. En vis selskabelighed var en naturlig del af hvervet som diplomat, men tilsyneladende formåede Korff at afholde selskaber, der var noget ud over det sædvanlige, og som derfor blev berømmet i den samtidige presse. Den 18. marts 1750 afholdt Korff således et selskab med deltagelse af både danske og udenlandske standspersoner og ministre, som han imponerede med såvel traktementet som havens udsmykning, der bestod af et arrangement med fontæner og kaskader med Apollo og en muse i midten.⁵⁰

Ved siden af frimurerlogen og diplomatiet havde Korff en tredje vigtig omgangskreds i København, og det var byens videnskabelige miljø. Den videnskabelige interesse, som han havde erhvervet sig under studierne i Jena og sit arbejde som leder af Videnskabernes Akademi, dyrkede Korff nemlig også i København. Han havde således kontakt med adskillige danske videnskabsmænd og deltog undertiden i videnskabelige handlinger ved Københavns Universitet. Korff nævnes således som en af gæsterne ved den unge læge og botaniker Georg Christian Oeders disputatsforelæsning den 16. februar 1752.⁵¹ Da der den 1. april 1764 kunne observeres en ringformet solformørkelse, sørgede Korff for at få mulighed for at overvære begivenheden fra tårnet på Helligånds Kirke i selskab med flere af landets højeste embedsmænd, bl.a. Bolle Willum Luxdorph, der udover at være medlem af Videnskabernes Selskab også var frimurer.⁵² Som tidligere præsident for det russiske Videnskabernes Akademi var det kun naturligt, at Korff havde kontakt med og bistod kredsen omkring det tilsvarende nyoprettede danske selskab. Det vides således, at han i 1742 forærede Videnskabernes Selskabs første æresmedlem, etatsråd Christian Frederik Raben, et stykke sibirisk asbest. Raben, der var en af den danske naturvidenskabs pionerer, omtalte snart

Korffs gave i et brev til Réaumur,⁵³ der var medlem af og i flere omgange stod i spidsen for det franske Académie des Sciences.

Korffs videnskabelige interesse kom også til udtryk ved, at han i sin residens opretholdt et meget stort bibliotek, som angiveligt bestod af 34.000 bind, deriblandt mange sjældne og kostbare værker.⁵⁴ Biblioteket omfattede bl.a. en større samling af teologiske og juridiske disputater fra forskellige europæiske universiteter.⁵⁵ Dette bibliotek stillede han til rådighed for videnskabsmænd og andre lærde, deriblandt den tyske polyhistor Anthon Friedrich Büsching, der opholdt sig i København fra oktober 1752 til april 1754, mens han skrev på sin *Neue Erdbeschreibung*.⁵⁶ For at skaffe penge til at dække noget af sin store gæld, måtte Korff imidlertid lade dette omfangsrige bibliotek opkøbe af den russiske kejserinde Katarina II, der over fem år løbende betalte 50.000 rubler for bogsamlingen, som han dog ifølge aftalen skulle have dispositionsret over frem til sin død. Det var derfor først efter Korffs død i 1766, at biblioteket blev sendt til Rusland til brug for Katarinas søn, storfyrst Pavel Petrovič. Efter dennes død i 1801 gik det i arv i familien, indtil hovedparten af det i 1832 blev doneret til Universitetsbiblioteket i Helsinki, mens en mindre del bestående af juridisk litteratur blev overdraget til Universitetsbiblioteket i Tartu.⁵⁷

Selv skrev Korff kun et par enkelte værker,⁵⁸ heriblandt mindeordet ved Birons faders bisættelse,⁵⁹ en politisk tekst om valget af hertug i Kurland⁶⁰ samt et leksikonbidrag om den litauiske fyrste Gediminas.⁶¹ Det var ikke kun bøger, som Korff holdt af at samle på. Som det fremgår af annoncerne for de auktioner, der blev afholdt efter hans død, havde han også betydelige samlinger af juveler, guld, sølv samt sachsisk og kinesisk porcelæn og fajance.⁶²

Caroline Amalie Thielo

Den vigtigste anledning til, at Korff har fået en plads i dansk historiskrivning, er nok hans forhold til den unge skuespillerinde Caroline Amalie Thielo, der i en periode var primadonna ved det nyoprettede teater på Kongens Nytorv. Hun var født i 1735 og var datter af Carl August Thielo, der sammen med Holberg var en af hovedkræfterne bag oprettelsen af det nye teater, og som blev dets første privilegieindehaver.⁶³ Caroline Amalie debuterede som kun 12-årig på teatret, mens det endnu lå i Læderstræde,⁶⁴ og året efter var hun med i teatrets åbningsforestilling på Kongens Nytorv.⁶⁵ Hun vandt hurtigt publikums hjerter – nok især det mandliges – både i kraft af sit skuespillertalent og sin ynde, der angiveligt fik hende til at fremstå som en voksen kvinde med stor udstråling.⁶⁶ Det må således have været en af hovedstadens mest attræde

Caroline Amalie Thielo i et kobberstik af J. M. Preiser på baggrund af C. G. Pilos maleri fra ca. 1752-1753.

kvinder, som Korff lærte at kende. Blandt hendes øvrige beundrere var orlogskaptajn Peter Schiønning, der har berettet om hende i sine dagbøger, hvor det fortælles, at hun havde nogle af byens fornemste mænd som tilbedere.⁶⁷

Hvornår Korff stiftede bekendtskab med Thielo vides ikke præcist, men det er overvejende sandsynligt, at det skete i 1752, idet hun på det tidspunkt flyttede ind i en herskabelig lejlighed på hjørnet af Frederiksberggade og Mikkel Bryggersgade. Efter samtidige beskrivelser af lejligheden at dømme, var det i hvert fald ikke en lejlighed, som en forholdsvis dårligt lønnet skuespillerinde selv ville være i stand til at betale.⁶⁸ Samtidig har beskrevet, at Korff var så optaget af sin unge veninde, at der hang et billede af hende ved alle borde i hans store bibliotek.⁶⁹ Og det har ganske sikkert også været Korff, der foranstaltede, at Caroline Amalie Thielo blev foreviget af hans logebroder og en af byens bedste kunstmalere, Carl Gustav Pilo. Maleriet er desværre gået tabt for eftertiden og kendes kun i form af et senere stik af Johan Martin Preisler.⁷⁰

Denne gavmildhed taget i betragtning er det forståeligt, at Caroline Amalie Thielo i 1753 forsynede sin oversættelse af St. Foix' Deucalion og Pyrrha med en dedikation til Korff, som hun lovpriste som en »fornuftig og lærd Herre«, mens hun selv underskrev sig som »Deres Naades ydmygste Tienerinde«. ⁷¹

Forholdet mellem Thielo og Korff var angiveligt en af de celebre sladderhistorier, der på det tidspunkt florerede i København. ⁷² Det hele fik imidlertid en brat afslutning, for den 5. februar 1754 døde Caroline Amalie kun 18 år gammel få dage efter, at hun havde optrådt på teatret i en af sine glansroller. Hendes pludselige død gjorde stort indtryk på offentligheden og blev således også omtalt i pressen, hvor man kunne læse et sørgedigt fra en af hendes beundrere, mens et andet mere polemisk digt fremstillede hende som en letlevende pige. ⁷³ Tre dage senere blev hun begravet på Nikolaj Kirkegård, ⁷⁴ men mindet om hende levede videre bl.a. i form af nogle kobberstik, der var produceret i Leipzig, og som ikke var så vellignende som Preislers stik, men alligevel blev solgt i stort antal. ⁷⁵

Når forbindelsen mellem Korff og Caroline Amalie Thielo ikke er gået i glemmebogen, skyldes det, at Korff siden er blevet beskyldt for at skulle have dræbt hende som straf for, at hun havde fralokket ham nogle frimurerhemmeligheder. Der kan imidlertid ikke findes bevis for denne påstand, og der er heller ikke dokumentation for, at den slags rygter skulle have floreret i samtiden, som det ellers hævdes af teaterhistorikeren Thomas Overskou. ⁷⁶ I Peter Schiønning's dagbog nævnes rygterne således slet ikke, og dødsårsagen angives i stedet til at være »et slag«. ⁷⁷ Tværtimod må det konstateres, at netop Overskou var den første, der i 1856 lancerede historien i sin fremstilling af det danske teaters historie. Herfra har den uunderbyggede historie spredt sig til en lang række senere fremstillinger, hvor den er blevet gengivet mere eller mindre ukritisk. ⁷⁸ Det er sågar blevet hævdet, at den russiske regering skulle have været nødt til at kalde Korff hjem af denne grund, ⁷⁹ og rygterne har endvidere dannet grundlag for et skønlitterært værk med Caroline Amalie Thielo som hovedperson. ⁸⁰ Det var først i Bugges store værk fra 1910 om den danske frimurerloge, at beretningen blev taget under egentlig kritisk behandling. Som Bugge pegede på, er det overvejende sandsynligt, at historien er blevet til efter inspiration fra en lignende beretning, der tidligere var udkommet i Frankfurt, og at dette kombineret med den generelle mistro til frimurerne og myterne om deres hemmelige ritualer har skabt grobund for beskyldningerne mod Korff. ⁸¹ Bugges kritiske gennemgang har dog ikke forhindret, at beskyldningerne mod Korff også siden er blevet gentaget af andre forfattere. ⁸²

En levemands endeligt

Johann Albrecht von Korff døde om eftermiddagen den 7. april 1766 i en alder af 70 år. Som årsag til hans død anførtes en »hård og hidsig« feber, der havde varet en uge og efterfølgende var gået over i koldbrand. Allerede samme dag omtaltes hans død i både *Adresseavisen* og *Kjøbenhavnske Tidender*, som trykte en nekrolog, der opridsede hans diplomatiske karriere i København og Stockholm siden 1740.⁸³ Nekrologerne gav udtryk for, at Korff havde været højt agtet i Danmark, og i *Adresseavisen* bragtes sågar et sørgedigt, som udnævnte Korff til både Guds favorit og en halvgud.⁸⁴ Til minde om Korff blev der endvidere fremstillet en sølvmedalje, som var skåret af Johan Ephraim Bauert, der var stempelskærer ved Den Kongelige Mønt. Forsiden af medaljen var prydet af gesandstens portræt, mens bagsiden forestillede en skrivende kvinde, der angiveligt skulle symbolisere sandheden, sammen med den latinske indskrift »Animam non Candidiorem terra tulit« (En renere sjæl har Jorden ikke båret). Medaljen blev bekostet af von Korffs nevø, Magnus Ernst von Fircks, der takket være gesandstens hjælp i 1751 var blevet optaget i den danske livgarde, hvor han senere opnåede en rang som oberst og siden blev chef for Prins Frederiks Livregiment.⁸⁵

Efter sin død lå Korff på lit de parade i sit hjem omgivet af de æresbevisninger og ordener, som han havde opnået gennem sit lange diplomatiske virke.⁸⁶ Som tysk protestant blev Korff efterfølgende begravet i den tyske St. Petri Kirke i København, hvor han den 17. april ved en ceremoni med deltagelse af bl.a. medlemmer af det diplomatiske korps blev stedt til hvile i det store kapel.⁸⁷ Her kom Korff til at dele begravelsesplads med andre fremtrædende københavnere og diplomater, bl.a. Sir Walter Titley, der havde været britisk ambassadør i Danmark i 40 år.⁸⁸

Korffs appetit på livets behagelige sider havde sat sig sine spor. Ved sin død efterlod han sig nemlig en større gæld, som det blev overladt til de danske myndigheder at rede ud. Tre måneder efter gesandstens død kunne man sende en opgørelse til nevøen von Fircks over de kreditorer, der havde meldt sig.⁸⁹ Den største enkeltkreditor var enken til ejeren af den ejendom i Købmagergade, hvor Korff havde boet til leje, siden han i 1748 vendte tilbage fra Stockholm. Tilsyneladende var der ikke blevet betalt husleje i de sidste 10 år, og efterhånden var gælden med renter løbet op på den anseelige sum af 26.400 Rd. Ejeren af ejendommen mente dog at have sikret sig sit tilgodehavende så godt som muligt, idet Korff havde måttet stille hele sit store bibliotek som sikkerhed for gælden hos husværten, men da biblioteket i mellemtiden var blevet købt af kejserinde Katarina II, stod enken nu uden sikkerhed for gælden.⁹⁰

Blandt Korffs øvrige kreditorer var boet efter slagtermester Peder Hansen, der havde leveret kød til Korff – måske i forbindelse med hans store banketter og fester.⁹¹ Efter slagtermesterens enkes død havde skifteretten i København henvendt sig til Korff og med henvisning til de efterladte uforsørgede børn mindeligt bedt ham om at betale sin gæld.⁹² Tilsyneladende havde Korff dog været upåvirket af henvendelsen, for denne gældspost optræder også på listen over kreditorer ved Korffs død med et beløb på 2650 Rd.

Heller ikke Korffs egen kok, Johann Christoph Selbmann, havde haft held til at få sin herre til at udbetale ham den skyldige løn, der samlet for perioden 1753-1762 androg 1200 Rd. Det fremgår af opgørelsen, at det tilsyneladende især var gået galt med gesandstens økonomi i den sidste tid, hvor kun omkring halvdelen af kokkens årlige gage på 200 Rd var blevet udbetalt.⁹³

Endelig fremgår det af opgørelsen, at Korff havde lånt penge af en jøde ved navn Elias Jacob Cantor, der senere var gået fallit. Selv om Korff havde tilbagebetalt en del af det lånte beløb, skyldte han endnu 958 Rd. til Cantors fallitbo.⁹⁴ I alt nåede gælden i Korffs bo således op på det særdeles betydelige beløb af 31.208 Rd.⁹⁵

Værdierne i Korffs bo blev solgt ved tre auktioner i begyndelsen af 1767, der begyndte henholdsvis den 22. januar, 10. marts og 6. april. Auktionerne blev afholdt i Beckers gård i Købmagergade, hvorfra effekterne åbenbart ikke var blevet flyttet siden Korffs død. Af annoncerne i *Adresseavisen* fremgår det, at der på de to første auktioner blev solgt ud fra Korffs samlinger af værdifulde effekter som møbler, vine, porcelæn, juveler, medaljer, guld og sølv, mens der på den tredje auktion bl.a. blev solgt linned og klæder, hvilket tyder på, at det rent faktisk var lykkedes at sælge det mest værdifulde på de første to auktioner.⁹⁶ Undtaget fra disse auktioner var naturligvis Korffs bibliotek, der som nævnt skulle fragtes til Rusland.

Korffs afsked med denne verden kom således til at karakterisere ham som det, han var: en levemand, der gerne brugte penge på det skønne her i livet og på sine interesser. Det var derfor ganske rammende, at da frimurerlogens medlemmer i sin tid skulle have særlige logenavne, faldt valget for Korffs vedkommende på navnet »Chevalier de Cocagne«, Ridder af Slaraffenland.⁹⁷

Noter

I noterne er følgende forkortelser anvendt:

RBS = A. A. Polovcov (red.): *Russkij biografičeskij slovar'*, Skt. Petersborg: Imperatorskoe Russkoe istoričeskoe obščestvo, 1896-1918.

RA = Rigsarkivet

LAK = Landsarkivet for Sjælland

TKUA = Tyske Kancelli Udenrigske Afdeling

1. Danmarks centrale rolle i russisk udenrigspolitik hang bl.a. sammen med den strategiske beliggenhed ved Østersøen og det forhold, at Danmark var en vigtig allieret for Rusland imod Sverige.
2. I artiklen er den tyske stavemåde for Korffs navn benyttet og ikke den russiske, selv om han var i russisk tjeneste. Det skyldes, at Korff selv underskrev sig således, og at den russiske stavemåde var en transskription af det oprindelige tyske navn. På russisk gengives hans navn (i translittereret form) som Ioann Al'brecht Korf.
3. Korffs rolle i grundlæggelsen af den første danske frimurerloge er behandlet i bl.a. K. L. Bugge: *Det danske frimureres historie*, København: Br. N. C. Rom, 1910, bd. 1, s. 59-109 og Nils G. Bartholdy: *Frimureriet og statsmagten*, I: Jørgen Kjeldsen (red.): *I Guld og Himmellaat. En bog om frimureriet i Danmark i fortid og nutid*, [u.s.]: Den Danske Frimurerorden, 1993, s. 99-113. Et andet omdrejningspunkt i den trykte litteratur er de danske myndigheders overvågning af Korff, som behandles i A. P. Tuxen: *Generalkrigskommissær, general-auditor og generalmajor Christian de Tuxen, Christian VI. spion og Swedenborgs Ven, Personalthistorisk Tidsskrift*, 8. rk., bd. 4 (1925), s. 16-49. Endelig findes en mængde litteratur af stærkt svingende kvalitet, der omhandler Korffs forbindelse med Caroline Amalie Thielo; her skal blot fremhæves Fr. Tobiasen: *Om Carolina Amalia Thielo, Historiske meddelelser om staden København og dens borgere*, 3. rk., bd. 4 (1940-1941), s. 259-290.
4. De eneste mere grundige forsøg på at give en samlet biografisk skildring af Korffs liv findes i *Recueil des actes de la séance publique de l'Académie Impériale des Sciences de Saint Pétersbourg*, Skt. Petersborg, 1847, s. 73-101, RBS, bd. 9, s. 277-282 og Petr Pekarskij: *Istorija imperatorskoj Akademii nauk*, Skt. Petersborg: Tipografija imperatorskoj Akademii nauk, 1870, bd. 1, s. 516-535. Ingen af disse behandler dog Korffs betydning for dansk kulturhistorie, men har primært et diplomatisk fokus. Desuden findes en kortfattet biografi i Anton Friedrich Büsching: *Beiträge zu der Lebensgeschichte denkwürdiger Personen insonderheit gelehrter Männer*, Halle: Curt, 1783-89, bd. 3, s. 198, hvis forfatter havde stiftet personligt bekendtskab med Korff.
5. RBS, bd. 9, s. 282; V. Fedorčenko: *Imperatorskij dom. Vydajuščiesja sanovniki*, Krasnojarsk / Moskva: Bonus / Olma-Press, 2001, bd. 1, s. 576-579; *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften*, Görlitz, 1930, bd. 2, hft. 3, s. 144.
6. RBS, bd. 9, s. 277.
7. Pekarskij (1870), bd. 1, s. 517.
8. Under Peter II var det russiske hof flyttet til den gamle hovedstad, Moskva.
9. RBS, bd. 9, s. 277; [Christoph Hermann von] Manstein: *Memoires historiques, politiques et militaires sur la Russie, depuis l'année MDCCXXVII, jusqu'a MDCCXLIV*, Leipzig: Weidmann et Reich, 1771, s. 56.
10. Peter den Stores arvefølgelov fra 1722 gav den regerende monark ret til at udpege sin egen efterfølger, men hvis en sådan udnævnelse ikke havde fundet sted, blev arvefølgespørgsmålet reelt overladt til højadelen.
11. P. Pekarskij (red.): *Markiz de-la Sétardi v Rossii 1740-1742 godov*, Skt. Petersborg, 1868, s. 87; Manstein (1771), s. 48.
12. Pekarskij (1870), bd. 1, s. 517-518; RBS, bd. 9, s. 277.
13. RBS, bd. 9, s. 278.
14. F. A. Golder: *Bering's Voyages. An Account of the Efforts of the Russians to Determine the Relation of Asia and America*, New York: American Geographical Society, 1922, bd. 1, s. 29.
15. M. S. Filippov (red.): *Istorija biblioteki akademii nauk SSSR, 1714-1964*, Moskva: Nauka, 1964, s. 55-56, 71.
16. RBS, bd. 9, s. 277-278.
17. Alle russiske navne er translittereret efter den internationale videnskabelige ISO-standard.
18. RBS, bd. 2, s. 770-799.
19. I Ivan VI's korte regeringsperiode havde Rusland endnu en gesandt i København, nemlig Petr Grigorevič Cernyšev, som ankom i sommeren 1741 og allerede forlod København i starten af 1742, akkreditiv dateret den 19. januar 1941 og rappelskrivelse dateret den 26. december 1741, RA, TKUA, Topografisk henlagte sager, Rusland, Politiske Forhold 1730-1769.
20. RBS, bd. 9, s. 279.
21. Jesper Overgaard Nielsen: *Den dansk-russiske alliancetraktat af 1765, Svantevit*, 21 årg., nr. 1 (2000), s. 44.
22. RBS, bd. 9, s. 279-280.
23. Eiler Nystrøm (red.): *Luxdorps dagbøger inde-*

- holdende bidrag til det 18. aarhundredes stats-, kultur- og personalhistorie, København: Gad, 1915-1930, bd. 1, s. 166.
24. Nielsen (2000), s. 52-54.
 25. Tuxen (1925), s. 18-29.
 26. Promemoria af 21. september 1743, RA, TKUA, Papirer hidrørende fra den politiske efterretningstjeneste, Promemorier og breve fra deltagere 1743-1747.
 27. Promemoria af 11. oktober 1743, RA, TKUA (som foregående).
 28. Promemoria af 28. juli 1743 og 19. november 1743, RA, TKUA, (som foregående).
 29. Promemoria af 19. november 1743, RA, TKUA, (som foregående).
 30. Promemoria af 24. maj 1743, RA, TKUA, (som foregående).
 31. Promemoria af 27. september 1743, RA, TKUA, (som foregående).
 32. Promemoria af 28. juli 1743, RA, TKUA, (som foregående).
 33. Nystrøm (1915-1930); Peter Friderich Suhm: *Kammerherre og kongelig historiographus Peter Friderich Suhms samlede Skrifter*, København: S. Poulsen, 1788-1799.
 34. Jørgen Hammelboe: *Bygninger og rum, I: Jørgen Kjeldsen* (red.): *I Guld og Himmelblaat. En bog om frimureriet i Danmark i fortid og nutid*, [u.s.]: Den Danske Frimurerorden, 1993, s. 117-118.
 35. Laurids de Thurah: *Hafnia Hodierna, eller udførlig beskrivelse om den kongelige residens- og hoved-stad Kiøbenhavn, med en forklaring om alle de merkværdigheder, som denne store stad nu omstunder indbefatter*, København: Ernst Henrich Berling, 1748, s. 159.
 36. Bugge (1910), bd. 1, s. 99.
 37. O. C. Nielsen: *Kjøbmagergade. Historisk-topografisk beskrevet*, København: Arnold Busck, 1923, s. 18.
 38. Henry Hellssen: *Kapitler af Købmagergades historie*, København: L. Levison Junr., 1950, s. 44.
 39. Bugge (1910), bd. 1, s. 99.
 40. Bugge (1910), bd. 1, s. 88.
 41. Bugge (1910), bd. 1, s. 63-68.
 42. RBS, bd. 9, s. 293.
 43. Indført i protokolken under navnet Johan Matthias Simolin.
 44. Bugge (1910), s. 215-227.
 45. Osvald Sirén: *Carl Gustaf Pilo och hans förhållande til den samtida porträttkonsten i Sverige och Danmark*, Stockholm: Hasse W Tullberg, 1902, s. 234
 46. Tuxen (1925), s. 21.
 47. Bartholdy (1993), s. 101-102; Bugge (1910), bd. 1, s. 86-87.
 48. Bugge (1910), bd. 1, s. 86.
 49. Bugge (1910), bd. 1, s. 104-109.
 50. *Kjøbenhavnske Danske Post-Tidender*, 20. marts, 1750.
 51. Peter Wagner: En disputatshandling og dens følger, I: *Bibliotek for Læger*, 184 årg., nr. 2 (1992), s. 149.
 52. Nystrøm (1915-1930), bd. 1, s. 213.
 53. Raben til Réamur, 10. marts 1742, LAK, Grevskabet Christiansholm, C. F. Rabens brevsveksling med Réamur 1741-1750.
 54. RBS, bd. 9, s. 277.
 55. *Dissertationes veteres eller Samlingarna av gamla dissertationer*, Nationalbiblioteket, <<http://www.nationalbiblioteket.fi/tjanster/kokoelmat/dissertationesveteres.html>>, sidst besøgt 23.6.2008.
 56. Tobiesen (1940-1941), s. 264-265.
 57. RBS, bd. 9, s. 278.
 58. En fuldstændig oversigt over Korffs værker findes i Johann Friedrich v. Recke og Karl Eduard Napiersky (red.): *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*, Mitau: Steffenhagen und Sohn, 1829, bd. 2, s. 499-501.
 59. Johann Albrecht von Korff: *Lob- und Abdanckungs-Rede bey dem Grabe des Hochwohlgebohrnen Herren, Herren Carl von Biron, Königl. Cornets, Erbherren aug Calnzehm, mit Bezeugung eines aufrichtigen Beyleydes und verpflichtenten Ergebenheit, gehalten in der Mitauschen Dreyfaltigkeits-Kirchen den 24. April st. n. Anno 1733 von des hohen Trauer-Hauses demüthigsten und ergebenen Diener Johann Albrecht Korff*, Mitau, 1733
 60. Johann Albrecht von Korff: *Solida demonstratio, qua facultatem eligendi ductis ad ordines Curlandiae et Semigalliae optimo jure devolutam atque hoc ipsum jus nullo actu contrario unquam amisum esse, ex indubitatis rerum gestarum monumentis ostenditur a Nobili Curono*, [u.s.], 1736
 61. Johann Albrecht von Korff: *Nachricht von dem lithauischen Grossfürsten Gedimim*, I: J. K. H. Dreyer (red.): *Specimen juris publici Lubecensis, quo pacta conventa et privilegia, quibus Lubecae circa inhumanum jus naufragii est prospectum, recensuit*, Wismar, 1762, bd. 4, s. 305
 62. *Adresseavisen* 12. januar 1767 og 23. februar 1767.
 63. Tobiesen (1940-1941), s. 260; Carl Thrane: *Fra Klavikordiets tid. Et Foredrag holdt i Foreningen „Fermaten“ 7. januar 1898*, København: Triers Bogtrykkeri, 1898, s. 13.
 64. *Dansk Biografisk Leksikon*, København: Gyldendal, 1979-1984, bd. 14, s. 452.
 65. P. Hansen: *Den danske Skueplads. Illustreret Theaterhistorie*, København: Ernst Bojesens Kunstforlag, [1889], s. 193.
 66. Th. Overskou: *Den danske Skueplads i dens Historie fra de første Spor af danske Skuespil indtil vor Tid*, København: Thieles Bogtrykkeri, 1856, s. 82.
 67. Peter Schjøning: *Dagbog 1732-1812*, Orlogsmuseet, <<http://www.orlogsmuseet.dk/sch/sidestart.htm>>, sidst besøgt 23.6.2008, se året 1751.

68. Tobiesen (1940-1941), s. 267.
69. Nic. Bøgh: Spredte Optegnelser af Komponisten Poul Rasmussen, *Personalhistorisk Tidsskrift*, 3. rk. årg., nr. 5. bind (1896), s. 65.
70. Sirén (1902), s. 233.
71. Bering Liisberg: *Kvinder i Dansk Historie*, København: H. Hagerup, 1916, s. 39.
72. Liisberg (1916), s. 35.
73. *Kiøbenhavnse Danske Posttidender*, 8. februar og 22. februar 1754.
74. Tobiesen (1940-1941), s. 270.
75. Dass til Suhm, 2.8.1755, Suhm (1788-1799), bd. 5, s. 219-220; Tobiesen (1940-1941), s. 286-289.
76. Overskou (1856), s. 149-151.
77. Schiønning, året 1854.
78. Se fx Hansen (1889), bd. 1, s. 195; Liisberg (1916), s. 40-42 og Bugge (1910), bd. 1, s. 374-376.
79. Edgar Collin: *Fremragende danske frimurere. En samling portraiter med biografier*, København: Br. L. A. Jørgensen, 1872, bd. 2, s. 3-4.
80. Adam Cordtsen [Wladimir Ørbæk]: *Jomfru Thielo. En kulturhistorisk roman fra skuespilhuset paa Kongens Nytorv*, København: H. Hagerup, 1921.
81. Bugge (1910), bd. 1, s. 377.
82. Se således Robert Neiiendam: Komediehuset paa Kongens Nytorv, I: Julius Clausen og Torben Krogh (red.): *Danmark i Fest og Glæde*, København: Chr. Erichsen, 1935, s. 256-257.
83. *Adresseavisen*, 7. april 1766; *Kiøbenhavnse Tidender*, 7. april 1766.
84. *Adresseavisen*, 14. april 1766.
85. *Kiøbenhavnse Danske Post-Tidender* 2. august 1751; Georg Galster: *Danske og norske medailler og jetons, ca. 1533 – ca. 1788. Avec un résumé en français*, København: Høst og Søn, 1936, p. 351, nr. 518.
86. *Kiøbenhavnse Tidender*, 14. april 1766 og 18. april 1766.
87. LAK, Sankt Petri Tyske Kirke, kirkebog, døde 1728-1767; *Kiøbenhavnse Tidender*, 18. april 1766.
88. *Sankt Petri Kirke og Gravkapeller*, København: Slots- og Ejendomsstyrelsen, 2000, s. 32.
89. Note til Kammerherre von Fircks, 3. juli 1766, RA, TKUA, Topografisk henlagte sager, Rusland, Politiske Forhold, 1746-1770.
90. Brev til kongen fra Beckers enke af 9. april 1766, RA, TKUA, (som foregående).
91. Rykker af 27. juni 1762, RA, TKUA, (som foregående).
92. Brev fra Skifteretten i Kiøbenhavn Raad af 30. oktober 1764, RA, TKUA, (som foregående).
93. Brev fra Johann Christoph Selbmann af 31. maj 1766, RA, TKUA, (som foregående).
94. Gælds brev af den 7. juli 1746, RA, TKUA, (som foregående).
95. Samlet opgørelse over Korffs gæld, RA, TKUA, (som foregående).
96. *Adresseavisen*, 12. januar 1767, 23. februar 1767 og 1. april 1767.
97. Bugge (1910), bd. 1, s. 95.

Jesper Overgaard Nielsen, født 1967. Arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland og cand.mag., ph.d. i russisk og historie på en afhandling om politisk kultur i Rusland i det 18. århundrede: *Royal Legitimacy in 'The Era of Palace Revolutions': A study in eighteenth-century Russian political culture*, Aarhus 2004. Har desuden skrevet artikler og deltaget i gendgivelsen af den danske præst Peder von Havens rejseberetning fra Rusland: *En reise udi Rusland*, Aarhus Universitetsforlag, 2003. E-post: jon@lav.sa.dk

Hans Helgesen og hans tid i Frankrig

Korrektion af en biografisk fodnote

Af Per Nielsen

Med sit tapre forsvar af Frederiksstad den 4. oktober 1850 indskrev oberstløjtnant Hans Helgesen sit navn i dansk krigshistorie; men Helgesens biografi har »sorte huller«, f.eks. hvad angår hans ophold i Frankrig fra 1816 til 1838. Denne artikel præsenterer hidtil ukendte informationer om den dansk/norske krigshelt Hans Helgesen og hans franske ægteskab.

Det dansk-norske dobbeltmonarkis skæbnesvangre alliance med Frankrig under Napoleons Ruslandsfelttog endte ved Kielerfreden i januar 1814 med Danmarks tvungne afståelse af Norge til Sverige. Da den svensk-norske personalunion blev effektueret i efteråret 1814, indgav tre norske officersvenner – der årtier senere skulle blive kendte navne i Danmarkshistorien – Hans Helgesen (1793–1858), Olaf von Rye (1791–1849) og Frederik Adolf von Schleppegrell (1792–1850) deres afskedsansøgninger. Efterfølgende nægtede de – vistnok som de eneste officerer i hele den norske hær – at aflægge ed til den svenske konge Karl Johan XIII ved hans kroning som Norges konge den 4. november 1814. De tre venner forlod Norge i marts 1815 for at søge lykken i udlandet.

Efter et kort ophold i København tog de tre til Korsør, hvor de mødtes med prins Christian Frederik, den forhenværende norske konge,¹ som nu var guvernør på Fyn. De tre har givetvis ønsket tjeneste i den danske hær, hvilket næppe var realistisk, da Danmark havde mistet sin flåde i 1807, landet var gået bankerot i 1813, og hæren var sat på vågeblus. Prins Christian Frederik lovede at hjælpe og anbefalede dem til den tyske fyrst Blücher,² som havde brug for befalingsmænd. De allierede rustede sig atter til kamp mod Napoleon, der havde forladt sit eksil på Elba og var nået Paris med sin nye hær.

I preussisk tjeneste

Den 15. april drog de tre venner fra Korsør via Hamborg til Blüchers hovedkvarter i Liège, hvortil de ankom den 30. april om aftenen. Fyrsten kunne desværre ikke ansætte dem. Først den 31. maj 1815 lykkedes

det Rye, Schleppegrell og Helgesen at få tjeneste som sekondløjtnanter ved 3. Rhinlandværnregiment i Köln, hvor de skulle uddanne nye rekrutter. De tre var utilfredse med, at regimentet ikke skulle med i felttoget og søgte om overflyttelse til et felttogsregiment. Den 27. juli fik de besked om, at de havde fået ansættelse ved 5. Westfalske Regiments Fuselerbataljon, der stod ved Neuville. De nåede frem til deres nye regiment den 1. august og deltog umiddelbart herefter i belejringen af Philippeville.³

Waterloomyten

Myten om, at de tre deltog i slaget ved Waterloo, blev præsenteret på tryk første gang i underholdningsmagasinet *Panorama* den 24. september 1852, og stod uimodsagt i årtierne efter Helgesens død. P. Fr. Rist synes at være den første, der i sin kommentar til Ryes dagbog i 1899 med sikkerhed påviste, at Rye, Schleppegrell og Helgesen *ikke* var med ved Waterloo. Den 18. juni 1815, datoen for Waterlooslaget, befandt de tre sig ifølge dagbogen i Köln.⁴

Dagbogens oplysninger understøttes af Riemann,⁵ en tidligere preussisk officer ved 5. Westfalske Regiment, der i en nekrolog over Helgesen i 1858 oplyste, at de tre nordmænd blev introduceret for regimentets befalingsmænd den 3. august 1815, og at de desværre ankom for sent til at kunne deltage i de store slag.

Myten lever videre til trods for Rists modargumentation, og talrige Helgesenskribenter har efterfølgende i artikler og opslagsværker holdt myten levende til dato.

I øvrigt bidrog Helgesen selv til denne mytes opståen. Historikeren Øverland, der er enig med Rist angående Waterloo, bemærker i sin Helgesenbiografi fra 1903, at Helgesen i 1839 anførte i en ansøgning om optagelse i den norske hær, at med det 5. Westfalske Regiment »bivaanede han Slagene ved Fleurus, Ligny og Waterloo, og senere Beleiringerne af Marienburg, Rochoy, Philippeville og Landrecy.«⁶ Øverland stiller sig tvivlende overfor, om oplysningerne var korrekte. Antagelig har Helgesen tilladt sig at pynte på sit CV i håbet om at forbedre sine chancer for at få ansættelse.⁷

Det fremgår ikke klart af Ryes dagbog, hvorvidt de tre forblev i samme regiment de efterfølgende måneder. Rist mener, at Helgesen måske blev overflyttet til et andet regiment.⁸

Med det danske auxiliærkorps i Frankrig

På Wienerkongressen i foråret 1815 havde den danske konge, Frederik VI, givet tilsagn om at bidrage med 15.000 mand til felttoget mod Napo-

leon; men på grund af rigets forarmede tilstand stod korpset først klar til afmarch i Holsten hen på sensommeren. Ved den endelige fredsslutning i Paris den 20. november blev det besluttet, at de allierede skulle besætte det nordøstlige Frankrig med en fredsbevarende styrke på 150.000 mand. Danmark skulle bidrage med 5000 mand til denne styrke.

Forinden havde prins Christian udvirket, at de tre nordmænd ved kongelig resolution fik tilbudt stilling ved det såkaldte 3. auxiliærkorps.⁹ Da Rye, Schleppegrell og Helgesen – ifølge Ryes dagbog – stødte til det danske auxiliærkorps i Antwerpen den 2. januar 1816, var det den reducerede fredsbevarende styrke, de mødte. Tre befalingsmænd mere var dog ikke noget problem, mente man, da det var franskmændene, der skulle betale omkostningerne. Resultatet af denne holdning var, at korpset kom til Frankrig med 33 overtallige officerer.¹⁰

Det danske auxiliærkorps havde sit hovedkvarter i fæstningsbyen Bouchain. Prins Frederik af Hessen, en bror til den danske dronning, var korpsets øverstkommanderende.¹¹ I foråret 1816 opstod der en del forviklinger for de tre venner, hvilket resulterede i, at deres veje skiltes. Ifølge Ryes dagbog var de igen utilfredse med deres ansættelse og forsøgte – uden held – at komme i russisk tjeneste.

Den franske økonomi brød sammen, og man kunne ikke betale for de fremmede troppers ophold. Den danske styrke blev derfor allerede i foråret 1816 reduceret med 20%. Schleppegrell endte i København med sit regiment. Rye misbrugte en sygemelding og måtte i maj rejse til Rendsborg for at modtage en disciplinær straf. Helgesen forblev som den eneste af de tre i Frankrig, hvor Rye ifølge dagbogen førte en livlig korrespondance med ham. Helgesen, der nu var premierløjtnant ved 1. Bataljon af Fynske Infanteriregiment,¹² berettede bl.a. til Rye, at også han – uden held – havde forsøgt at skaffe dem i russisk tjeneste, og at han selv nu enten ville drage til England eller Amerika. Efter at have afsonet sin straf forblev Rye i tjeneste i Rendsborg.¹³

Der findes en del publicerede øjenvidneskildringer, mest i form af brevsamlinger og erindringer, fra auxiliærkorpsets tid i Frankrig. Den kun 19-årige løjtnant Jacob T. Ræder (1798–1853), der først kom til korpset i Frankrig i foråret 1818 – okkupationens sidste år – var rystet over tilstanden i det danske officerskorps i Frankrig. Lediggangen havde ført til druk og spil. Især var Ræder forarget over den kommanderende oberst Rømeling, der var fuld fra morgen til aften. Ved flere lejligheder, bl.a. under en parade, præsterede Rømeling i fuldskab at falde af sin hest.¹⁴ Ræders observationer understøttes af det faktum, at et forholdsvis stort antal af korpsets befalingsmænd pådrog sig straffesager.¹⁵ Opholdet i Bouchain har tydeligvis været kedsommeligt, både for befalings-

mænd og menige. Ud af auxiliærkorpsets brev- og erindringsskribenter er A. F. Tscherning (1795–1874) den eneste, som nævner Helgesen ved navn og kort beskriver ham som en mand, »om hvem jeg desuden i Frankrig havde hørt rygter, der ingenlunde vare gunstige.«¹⁶

Helgesens franske ægteskab

Den 1. september 1818 noterede Rye i sin dagbog, at Helgesen havde bedt om at låne 1000 francs til forlovelse og giftermål¹⁷. Da okkupationen blev ophævet i efteråret 1818, var Helgesen ikke den eneste, der havde forelsket sig i en fransk pige. I alt var 20 danske soldater blevet gift med franske kvinder i løbet af de tre år, men ved hjemrejsen var der kun én soldat, som søgte om og fik tilladelse til at blive med hustruen i Frankrig; de øvrige tog deres koner med til Danmark.¹⁸

Helgesens situation var atypisk. Han var endnu ikke blevet gift, og umiddelbart før korpset skulle hjemsendes, indgav han sin afskedsansøgning: »på Grund af vigtige Familiebegivenheder, på hvis Arrangement min Fremtids Lykke beror.«¹⁹ Prins Frederik af Hessen anbefalede ansøgningen, fordi Helgesen var en »brav og meget ordentlig Mand«.²⁰ Men svaret lod vente på sig, og Helgesen måtte i november 1818 forlade Frankrig sammen med auxiliærkorpset.

Helgesen fik sin afsked bevilget i januar 1819.²¹ Han havde søgt afsked med kaptajnsrang og et beløb på 300 Rdl., men fik den kun med rang som premierløjtnant og uden det ansøgte pengebeløb.²² Om Helgesen straks derefter drog tilbage til sin forlovede, eller om han først fremskaffede de dokumenter, der var nødvendige for at indgå ægteskab i Frankrig, vides ikke.

Hvad har man troet om Helgesens tid i Frankrig

Før jeg afslører nye oplysninger om Helgesens ægteskab, giver jeg en række eksempler på tidligere fremstillinger af Helgesens ægteskabelige forhold.

Fr. Hammerich noterede i sin nekrolog over Helgesen i 1858: »... han gjorde Bekjendtskab med en ung Enke af anseet Familie, giftede sig og i 1818 tog sin Afsked fra dansk Tjeneste. Han opholdt sig mest i Nantes og havde en Søn og en Datter med hende, af hvilke Sønnen maaske er falden paa Krim: men der hviler i øvrigt en Dunkelhed over denne Deel af hans Liv, han undgik altid at udtale sig herom. Hvad vi veed, er kun, at Ægteskabet blev hævet ...«.²³

Otto Vaupell oplyste i 1875, at Helgesen »giftede sig i Arras med sin Kjæreste, en ung, smuk og rig Møllerdatter. Ægteskabet velsignedes med flere Børn. En Søn, som han vilde opkalde efter sin Fader, havde han

»Den 20. Juli 1851 lod Helgesen sig daguerreotypere, og bragte mig i min Bolig i Slesvig dette Portræt, der er det bedste af ham, jeg kender; intet af alle de andre kan lignedes med det.« Således skrev vennen, feltpræst Erik Høyer Møller, da han i 1892 skænkede det omtalte daguerreotypi til Garnisonsbiblioteket i København. Daguerreotypiet befinder sig i dag i Det Kongelige Biblioteks portrætsamling.

stor Møje med at faa den franske Præst til at døbe Hans, som Præsten ikke troede var et kristeligt Navn.«²⁴

Erik Høyer Møller skrev i 1878, at »medens Helgesen opholdt sig i Vitry, gav en ung, smuk og meget livlig fransk Pige Anledning til en duel mellem de to danske Officerer F. og L.; Helgesen var dog den, der vandt Prisen, thi hun blev hans Kone ... I sit Ægteskab havde han to Sønner, der begge blev Ingeniourofficerer i den franske Hær, og hvoraf den ene, saavidt jeg veed, faldt paa Krim; han talte for resten meget lidt om sine Familieforhold.«²⁵

O. A. Øverland mente i 1903, at Helgesen rejste »til Arras i Departementet Pas de Calais og giftede sig ... I sit Ægteskab havde Helgesen flere Børn. Saaledes vides en Datter at være gift i Frankrig, og to af Sønerne blev Ingeniørofficerer i den franske Hær. Den ene af dem skal være død i Algier, den anden faldt paa Krim.«²⁶

Daniel Bruun berettede i 1910: »Helgesen fik ofte breve fra sine Søn-

ner i Frankrig, og han skrev igen til dem. Saavidt jeg husker, havde han tre. Han havde jo giftet sig derovre og fik en Gaard med sin Kone; men da hun døde, maatte han »træde af!« og Sønnerne fik Gaarden og blev derovre.«²⁷ Otto Smith anførte i en artikel om Helgesen i 1927: »I 1836 døde hans hustru. Var Formuen spist op, eller overlod han den til Børnene, hvis Skæbne man i øvrigt ikke kender – alt dette er ret dunkelt.«²⁸ I 2000 kunne Inge Adriansen konkludere følgende om Helgesens tid i Frankrig: »I 1818 forlod han den danske hær, giftede sig i Frankrig og ernærede sig i de næste 30 år ved et omflakkende liv som hvervet officer og hestehandler. Helgesen kæmpede på barrikaderne i Paris mod Bourbonerne under Julirevolutionen i 1830 og blev derefter i en årrække officer i den franske Nationalgarde. I 1840 vendte han tilbage til Danmark og opnåede, uvist hvorfor, en lille pension fra Christian 8.«²⁹ Der findes flere variationer over samme tema.

Hvad røber de franske arkiver

Ud af de informationer, som jeg har indsamlet, kan jeg udlede, at *ingen* Helgesenbiograf tidligere har søgt oplysninger om Helgesen i franske arkiver. Selv har jeg forespurgt angående Helgesen, dels på *Archives Nationales* i Paris, dels hos lokalarkiverne i de franske byer, der er nævnt i forbindelse med Helgesen. Resultatet af mine forespørgsler er, at *Archives Nationales* har Helgesens ansøgning om opholdstilladelse i Frankrig, og på *Archives communales* i Douai i *Registres d'état civil de naissance, mariage ou décès* har man Helgesens vielsesattest, samt en række andre oplysninger om Helgesens franske familieforhold. På grundlag af oplysninger fra de to nævnte arkiver, kan jeg give verificerbare informationer om Helgesens liv i Frankrig fra 1819 til 1831.

På rådhuset i Douai, den 7. juli 1819 ved middagstid, blev Hans Helgesen, bosiddende i Bouchain, viet til frøken Rosalie Joseph Moullart, født den 5. brumaire³⁰ i år 3 (27. oktober 1795) i Hamblaing les Près (Pas-de-Calais). Hun var ældste datter af bonden Mathieu Joseph Moullart og hans hustru Rosalie Boniface. Faderen døde i Hamblaing i 1813, og moderen døde i Vitry i 1817. Af vielsesattesten fremgår det, at Helgesens hustru havde en bror, Mathieu Joseph Moullart, der var bonde i Vitry (underskrev sig som vidne), samt en søster, hvis navn er ukendt (svogeren François Lefevre underskrev sig som vidne).

Helgesen var 25 år, da han giftede sig. Hans hustru var 23 år – og ikke enke. Helgesens stilling er i vielsesattesten og alle franske dokumenter angivet som handelsmand, hustruen står anført med det franske ord *propriétaire*, hvilket kan betyde ejendomsbesidder, grund- eller husejer. I vielsesattesten fremgår det ikke, hvad det er, hustruen ejer; men i forbin-

delse med Helgesens ansøgning om opholdstilladelse oplyses det, at hustruen ejede et hus i Douai og var velhavende. Det nygifte par flyttede ind i hustruens hus i Rue Saint Julien,³¹ hvor de ville grundlægge et handelshus.

Douai er beliggende ved floden Scarpe i Frankrigs nordøstlige hjørne. Byen indgik, sammen med Lille, Bouchain, Valenciennes o.a., i rækken af befæstede byer langs grænsen mod Belgien og var – i stil med Fredericia – omkranset af bastioner. Douai var i 1800-tallets første halvdel et juridisk og industrielt center i Departement du Nord, og byen havde i 1820 19.177 indbyggere.³²

Den 15. juli 1819³³ søgte Helgesen, på baggrund af sit giftermål, om tilladelse til at bosætte sig i Frankrig. En møjsommeligt affære, som ifølge dokumenternes dateringer må have taget omkring et halvt år. Her får man et lille indblik i, hvilke problemer Helgesen havde med sit fornavn *Hans* i forhold til det franske sprog, hvor *h* er stumt, og *s* ikke udtales, hvilket kun lader *an* tilbage og forvandler navnet til en for franskmænd nærmest udtalelig gryntelyd. På ét af ansøgningens dokumenter er i marginen anført en bemærkning: »Il dit, qu' il s'appelle Jean Helgesen. L'acte de naissance porte Hans« (Han siger, at han hedder Jean Helgesen. I fødselsattesten står Hans).

Vielsesattesten og ansøgningen om opholdstilladelse rummer flere besynderligheder. Helgesen angiver sin mors navn som *Carna Truelson*, og ikke *Karen Hansdatter*. Desuden opgiver Helgesen konsekvent til de franske myndigheder, at han er født den 11. oktober 1793 (ikke den 4. oktober 1793, den dato, som er almindelig kendt), og dette til trods for, at det vedlagte notarbevidnede dokument, underskrevet af pastor N. J. Heidemark i Christiania den 15. januar 1819, tydeligt angiver den 11. oktober som Helgesens dåbsdag. Hvorfor oplyser Helgesen konsekvent denne dato som sin fødselsdag? Forklaringen kan ligge i, at oplysningerne i det norske notarbevidnede dokument er forkerte.³⁴ Jeg har ikke fundet præcis dokumentation for, hvilken dato Hans Helgesen blev født, men ifølge kirkebogen for Oslo Hospital blev han døbt den 9. oktober 1793, og moderens navn står her anført som *Karen Hansdatter*.³⁵ En mulig forklaring er, at pastor Heidemark har afskrevet forkerte oplysninger. Senere har de forskellige notarer kun bevidnet oversættelsens og ikke indholdets korrekthed. Helgesen har givetvis, i stedet for at gentage hele proceduren, valgt at lade de franske myndigheder tro, at han var født den 11. oktober 1793.

Der gisnes blandt biograferne om, hvorvidt Helgesens ægteskab var lykkeligt eller ej. Uanset hvad fik parret fem børn. Den 17. maj 1820 blev deres første barn født – en dreng, som fik navnet *Emile Joseph Helgesen*.

Den 12. september 1821 fødtes det andet barn – en dreng, som fik navnet Adolphe Helgesen. Adolphe døde allerede den 22. september samme år. Børnedødeligheden var generelt meget høj, og dødsårsager blev dengang ikke registreret i *Registres d'état civil de naissance, mariage ou décès*.

Helgesen og Rye handlede med heste,³⁶ men hvor meget handel, der ellers generelt har været i Helgesens handelshus, har jeg ikke haft held til at finde svar på.

Den 4. december 1822 skrev Rye til sin søster, at han ikke havde råd til at gifte sig, blandt andet fordi Helgesen skyldte ham penge. Rye beklagede til søsteren, at Helgesen havde giftet sig med en formuende kvinde i Frankrig, at hustruen var gerrig og herskesyg, og at Helgesen ikke selv kunne disponere over penge, endsige få lov at betale sin gæld.³⁷

Feltpræsten Høyer Møller, der siden oktober 1850 var en nær ven af Helgesen, beretter derimod, at de få gange, Helgesen talte om sit franske ægteskab, nævnte han hustruen med den største hengivenhed og omtalte hende som »min salige kone«.³⁸

Den 14. maj 1823 fødtes parrets tredje barn – en pige, som fik navnet Estelle Rosalie Helgesen. Men allerede den 18. september 1824 døde Estelle. Adressen i dødsattesten er anført som Rue de la Croix d'Or – en gade beliggende få hundrede meter fra Rue Saint Julien. Hvorfor familien flyttede, vides ikke. Måske ejede hustruen to ejendomme i Douai?

Den 31. oktober 1825 fødtes parrets fjerde barn – en dreng, som fik navnet Jules Hans Helgesen. Muligvis er det denne søn, som flere biografer mener, at Helgesen havde besvær med at få navngivet. Navnet *Hans* er her et mellemnavn, og det fremgår ikke af protokollen, at navnevalget var problematisk.

Den 30. marts 1827 fødtes det femte barn – en pige, som fik navnet Hortense Rosalie Helgesen. Allerede den 20. juni samme år døde Hortense.

De fleste Helgesenbiografer hævder, at Helgesen i 1830 deltog i Julirevolutionen (26.–28. juli) i Paris. Nogle biografer nævner, at han var adjutant hos general Pelet,³⁹ og efterfølgende – i 1831 – blev officer i Nationalgarden.⁴⁰ Men eftersom han var udlænding, kunne han ikke få fastansættelse i den franske hær,⁴¹ hverken i Nationalgarden eller i liniehæren.

Jeg har forsøgt at efterprøve disse oplysninger i det franske militærarkiv *Service historique de l'Armée de Terre*. Svaret på min forespørgsel var, at man ikke har nogen oplysninger om en officer ved navn Helgesen i perioden 1830–31.⁴² Dette udelukker dog ikke, at Helgesen kan have deltaget aktivt i Julirevolutionen og efterfølgende haft en kortere tjeneste. Revolution er i sagens natur et kaos, der som oftest kun efterlader sig yderst mangelfulde arkivale spor.

I foråret 1831 blev Helgesens familie ramt af endnu en tragedie. Den 8. marts døde sønnen Jules Hans, og den 19. april døde hustruen Rosalie Moullart, begge på adressen Rue Saint Julien i Douai. Det var dog ikke Helgesen selv, der bevidnede disse to dødsfald overfor myndighederne, men det er ikke nødvendigvis ensbetydende med, at Helgesen ikke var til stede.⁴³

I løbet af næsten 12 års ægteskab havde Helgesen mistet 4 børn og hustruen, som altså døde i 1831 og ikke i 1836, som det anføres i de fleste biografier. Han stod nu alene med den 11-årige søn Emile. Det var Helgesens allernærmeste, og nok også de allerkæreste, som døden tog fra ham. At de mange dødsfald har ramt ham hårdt fremgår af et langt senere brev til vennen von Späth, da denne mistede sin hustru i 1855. Helgesen skrev: »Af Deres ærede brev af 14. dennes har jeg erfaret Deres tab af Deres elskværdige kone og kommer ej heller nu med candelatalerne og unyttige trøstegrunde, da min egen erfaring har lært mig, at det gives forgæves, ja endog gøre mere skade end gavn. Kun tiden læger sådanne sår.«⁴⁴

Helgesen havde over en årrække mistet stort set hele sin allernærmeste familie. Hvorledes han håndterede denne række af tabsoplevelser vides ikke. Moderne kriseteoretikere indenfor psykologien er generelt enige om, at et menneske aldrig bliver det samme efter at have gennemlevet en så alvorlig krise.⁴⁵

Hvad Helgesen foretog sig fra 1831 til 1838, vides der kun meget lidt om. Antagelig blev han boende i Douai, men det er ikke sikkert. Jeg har ikke kunnet finde oplysninger om ham fra denne periode i byens lokalarkiv (det kan dog ikke udelukkes, at de findes). I Nantes, som flere biografer nævner som en mulig bopæl, har jeg ikke fundet spor efter Helgesen.

Muligvis fik Helgesen hjælp og støtte fra sin lillebror Simon Peter, der også bosatte sig i Frankrig, nærmere betegnet i Le Havre. Denne teori er dog usikker, da jeg ikke kan påvise, hvornår Simon Peter bosatte sig i landet, men kun at Helgesen omtaler broderen i Frankrig i flere af sine breve.⁴⁶

Eller fik Helgesen støtte fra hustruens familie? Det vides ikke. Der er dog én ting, som antyder, at hverken broderen, hvis han var i Frankrig på det tidspunkt, eller hustruens familie kunne hjælpe Helgesen økonomisk. I 1849 skrev Helgesen i sin gældsredegørelse til Ryes dødsbo,⁴⁷ at han kunne disponere over penge indtil 1833–34. I samme redegørelse nævner Helgesen: »I 1836, om jeg erindrer ret, lånte Rye mig 200 rigsdaler kurant, da jeg fra Heggersee rejste til København.«

Helgesens pension

Omkring 1833 var hustruens formue antagelig opbrugt,⁴⁸ og Helgesen måtte klare sig på bedste måde. Helgesen har givetvis på et tidspunkt opsøgt sin velynder prins Christian og klaget sin nød i et forsøg på at redde sig ud af det økonomiske uføre, han var havnet i. Denne teori bygger jeg på et dokument fra Ryes dødsbo: Helgesens pensionsdokument.⁴⁹ Af dokumentet fremgår det, at Helgesen ved allerhøjeste resolution af 13. juli 1838 fik tilkendt en årlig pension på 153 1/3 rigsbankdaler sølv. Helgesen fik altså *ikke*, som det generelt antages i alle Helgesenbiografier, bevilget pension i 1840, da han bosatte sig i Danmark, men *allerede* i 1838, og ikke af kong Christian VIII, men af kong Frederik VI. Pensionsdokumentet røber også, at Helgesen i 1837 fik udbetalt 460 rigsbankdaler som forskud på pensionen – en gældspost, som Helgesen i de efterfølgende år måtte afdrage med sine pensionsudbetalinger.

Sønnen Emiles skæbne

Helgesen forlod Frankrig, men præcist hvornår, hvorfor og under hvilke omstændigheder vides ikke. I 1838 var Helgesen tilbage i Norge, i fødebyen Christiania. Han efterlod sin da 18-årige søn Emile i Frankrig.

August Jørgensen, der var auditor i Rendsborg i 1852, knyttede et nært venskab med Helgesen og nævner i en erindringsartikel: »At Helgesen havde været gift i Frankrig og havt en Søn, har jeg ganske uforvarende hørt bekræftet af hans Mund, men iøvrigt var dette et Æmne, man selvfølgelig aldrig berørte, da man snart mærkede, at det dækkedes af et Tavshedens Slør.«⁵⁰

Det er meget lidt, jeg kan berette om Emiles videre skæbne. Faktisk ved jeg kun, at Emile Joseph Helgesen døde i Metz den 11. april 1847, 27 år gammel.⁵¹ Han var da sergent ved 11. batteri, 2. artillerieregiment i nævnte by. Hans dødsattest er udført i Douai i 1847 – og *kun* moderens navn er anført, mens faderens ikke nævnes. Det hedder hos Daniel Bruun,⁵² at Helgesen, da han senere bosatte sig i Danmark, vekslede breve med »sine sønner« (!) i Frankrig; men en korrespondance med Emile har jeg ikke kunnet påvise. Ligeledes er det usikkert, hvorvidt Helgesen nogensinde fik underretning om sønnens død.

Det faktum, at Emiles dødsattest blev skrevet i fødebyen Douai, indikerer, at han på dødstidspunktet ikke selv havde stiftet familie. Efter 1847 havde Hans Helgesen således ikke længere direkte efterkommere i Frankrig.

»Oberstløjtnant Helgesen paa Frederiksstads Vold under Stormen.« Scenen viser en episode fra slaget ved Frederiksstad den 4. oktober 1850. Hans Helgesen, Frederiksstads kommandant, er redet op på kronen af Mølleskansen for at hilse den angribende fjende velkommen. Maleriet, der er udført i 1850 af Krigsministeriets historiemaler Niels Simonsen (1807–1885), findes i to eksemplarer: et signeret maleri og en usigneret dublet (henholdsvis katalog nr. 398 og nr. 400 i Jørgen Paulsen: *Billeder fra Treaarskrigen*. København 1952). Det signerede værk ejes i dag af Frederiksborgmuseet (Inv. nr. A8684). Det maleri, der her er anvendt som illustration, er den usignerede dublet (privateje).

Efterskrift

Da Helgesen i 1838 vendte tilbage til sin fødeby Christiania i Norge, søgte han uden held ansættelse i den norske hær. Fra Norge rejste han videre til Danmark, formodentlig omkring 1840–41. Præcist hvornår og af hvilken årsag Helgesen forlod Norge er uklart, men antagelig på grund af pengemangel.

Af et brev fra Helgesen til vennen, professor i zoologi, Halvor Rasch (1805–1883) i Christiania, skrevet i marts 1843,⁵³ fremgår det, at han en tid forinden havde opholdt sig i en længere periode i København på grund af sygdom. Det oplyses ikke, hvilken sygdom det drejer sig om; men det kan være den gigt, som senere blev en sand plage for ham. Begge venner, Rye og Schleppegrell boede i 1842–1843 i København.⁵⁴

Helgesen skrev til Rasch, at han boede hos jægeren Prägel i Meggerkoog nær Bergenhusen, at han havde dresseret en odder til at fange og apportere fisk og gjort studier af dens fangstmetoder. Af oplysningen om odderopdrættet kan man udlede, at Helgesen må have boet på egnen i længere tid, da en vild odder er vanskelig at gøre tam.

Helgesen har i denne periode boet flere steder i området Stabelholm i Sydslesvig, fortrinsvis i Meggerkoog og Bergenhusen, der er nabolandsbyer. Ved folketællingen i 1845 blev Helgesen registreret boende hos Hans Muhl i Bergenhusen. Da det slesvig-holstenske oprør brød ud i marts 1848, boede Helgesen hos den dansksindede bonde Meyhoff i Bergenhusen.⁵⁵

I Danmark, et årti efter at Helgesen havde forladt Frankrig, skulle de tre venner atter blive forenet i den danske hær, da den 1. slesvigske krig (Treårskrigen 1848–1851) brød ud i foråret 1848. I denne krig vandt Rye, Schleppegrell og Helgesen heltestatus gennem deres indsats, og deres navne er respektivt uløseligt forbundne med slaget ved Fredericia den 6. juli 1849, slaget ved Isted den 25. juli 1850 og slaget ved Frederiksstad den 4. oktober 1850. Men det er en helt anden historie.

Rye faldt ved Fredericia, Schleppegrell ved Isted; mens Helgesen overlevede slaget ved Frederiksstad. Oberstløjtnant Hans Helgesen fik med sejren ved Frederiksstad i oktober 1850 heltestatus på lige fod med sine to faldne venner, generalmajor Olaf Rye og generalmajor Frederik Adolf Schleppegrell. I midten af 1800-tallet bidrog alle tre navne i høj grad til styrkelsen af ikke kun den danske, men også den norske nationalfølelse, f.eks. skrev nordmanden Bernhard Dunker i 1852: »Tager jeg ikke feil, saa har Danmark tre Løver i sit Vaaben. I den danske Hær var der ogsaa tre Løver, men disse, de levende Løver, vare alle Norske.«⁵⁶

Efter krigens afslutning fik Helgesen i februar 1851 stilling som kommandant i Slesvig, men allerede et år senere – i februar 1852 – blev han udnævnt til kommandant i fæstningsbyen Rendsborg. Helgesen helligede sig dels kommandantgerningen, dels sin lidenskab for jagt – det sidste mere helhjertet end det første. Helten fra Frederiksstad, oberstløjtnant Hans Helgesen, døde i kommandørboligen i Rendsborg den 28. februar 1858 af en lungebetændelse, som han formodentlig havde pådraget sig under sin sidste klapjagt på jagtreviret i Hollingsted fra den 2. til den 5. februar.⁵⁷

Noter

- Ved den grundlovgivende forsamling på Eidsvoll Jernværk den 17. maj 1814 erklærede Norge sig for selvstændig, og den danske konges halvbror, prins Christian Frederik (1786–1848), der i maj 1813 var blevet indsat som norsk statholder, blev valgt som Norges konge. Det betød krig med Sverige, og den 26. juli angreb svenskerne Norge. Denne såkaldte »kattekrig« kom dog kun til at vare knap tre uger. Krigshandlingerne mellem Norge og Sverige blev indstillet, og diplomatiets tog over. Sommerkongen, som Christian Frederik senere er blevet kaldt, måtte abdicere efter kun 53 dage på den norske trone.
- Feltmarskal G. L. Blücher (1742–1819), fyrste af Wahlstadt, havde ved Napoleons tilbagekomst fået kommandoen over de preussiske tropper ved Nedrerhinen (P. F. Rist: *Olaf Ryes Saga*. København 1899, s. 42).
- De tre venners problemer med at få tjeneste og heraf følgende pengemangel er detaljeret beskrevet i Ryes dagbog (Rist 1899, s. 41–46).
- Rist 1899, s. 31 og 46.
- Pastor Riemann, præst i Mecklenburg, skrev i 1858 en nekrolog over Helgesen i *National-Zeitung*. Der er hos de skribenter, som bruger Riemann som kilde, ingen præcise kildehenvisninger til, hvornår nekrologerne blev bragt, og det er ikke lykkedes mig at fremskaffe den. Uddrag af nekrologerne er citeret dels i *Aftenposten* 4. oktober 1893, dels hos O. A. Øverland: *Oberst Hans Helgesen*. Christiania 1903, s. 24–27.
- Citat fra Helgesens ansøgning om genoptagelse i den norske hær i 1839 (Øverland, s. 21).
- Regimentet havde deltaget i de nævnte slag, mens Helgesen selv kun deltog i belejringerne af Philippeville den 7. og 8. august og Rocroy den 16. august (Rist 1899, s. 47).
- Rist 1899, s. 32.
- Rist 1899, s. 32–33; Øverland, s. 28.
- F. Nerland: Danske fredsbevarende tropper i Frankrig 1815–1818. I: *Krigshistorisk tidsskrift*. 39. årg., nr. 1, 2003, s. 8 og 19.
- O. Bauditz: De danske tropper i Frankrig 1816–1818. I: *Gads Danske Magazin*, 5. årg. 1921, s. 657–668.
- Helgesens egen oplysning i ansøgningen om opholdstilladelse i Frankrig, dateret 15. september 1819. O. Vauppell mener, at Helgesen først var i 2. Jyske Infanteriregiment og derefter kom til Fynske Infanteriregiment (O. Vauppell: *Frederiksstads forsvar samt Helgesens levnedsløb*. 2. udg., København 1888, s. 46). O. A. Øverland anfører, at Helgesen muligvis også har gjort tjeneste i andre afdelinger (Øverland, s. 29).
- Rist 1899, s. 52–58.
- J. Clausen og P. Fr. Rist (red.): *Oberst Jacob Thode Røders Barndoms- og Ungdomserindringer*. København 1968, s. 175, 191 og 195.
- I korpset blev der i okkupationsperioden i alt straffet 143 personer, hvoraf 21 var officerer og 28 underofficerer (Nerland, s. 23–24).
- A. F. Tscherning: *Af Anton Frederik Tschernings efterladte papirer*. København 1876–78, s. 294.
- Rist 1899, s. 61.
- Nerland, s. 21.
- P. Engelstoft (red.): *Dansk Biografisk Leksikon*. København 1936, bind 6, s. 628.
- Ibid., s. 628.
- Ibid., s. 628. Men hos Botten Hansen s. 58 oplyses datoen for afskedigelsen som den 8. dec. 1818 (P. Botten Hansen: *Hans Helgesen*. Nekrolog i: *Illustreret Nyhedsblad*, 4. april, 7. årg., nr. 14. Christiania 1858, s. 58–59).
- Dansk Biografisk Leksikon*, 1936, bind 6, s. 628.
- Fr. Hammerich: Oberst Hans Helgesen. Nekrolog i: *Tidsskrift for Krigsvæsen*, 1858, s. 402–408.
- O. Vauppell: *Frederiksstads forsvar samt Helgesens levnedsløb*. 2. udg., København 1888, s. 46.
- E. H. Møller: *Tre af mine venner: Afbetaling paa min Cjæld*. København 1878, s. 140–141.
- Øverland, s. 31.
- D. Bruun: Hans Helgesen i Frederiksstad. I: *Militært Tidsskrift*, nr. 19, 1. oktober 1910, s. 356.
- O. Smith: Hans Helgesen. I: *Frem*, hæfte 57, 2. nov. 1927, s. 127–135.
- I. Adriansen: Fred vokser sjældent ud af kanoner: kampen om Frederiksstad i oktober 1850. I: *Siden Saxo*. 17. årg., nr. 3, 2000, s. 27–35.
- Datering i henhold til den franske revolutionskalender. Brumaire (= Tågemåneden) er kalenderens anden måned (23.10–21.11). Revolutionskalenderens tidsregning blev introduceret i Frankrig i efteråret 1793 og anvendt indtil den 1. januar 1806.
- Hvor i gaden, de boede, oplyses ikke, da husene i Douai i første halvdel af 1800-tallet ikke havde numre. Dette område var ifølge lokalarkivet i Douai et almindeligt borgerligt kvarter.
- Ifølge oplysninger fra lokalarkivet i Douai.
- Registreringsdatoen ved Secrétariat, Cour royal, Département Nord, Canton Douai, reg. X, nr. 947. I: *Archives Nationales, Paris: Cote: BB 11/166/DOSS.947 X Helgesen*. Datoen er senere fejllæst som 15. september og arkiveret under denne dato i *Archives Nationales*.
- Det er ikke den eneste gang, der skrives forkert, f.eks. i det franske justitsministeriums notat fra den 17. november 1819 er Helgesens fødselsdato fejlagtigt anført som den 11. august 1793 (Helgesens ansøgning om opholdstilladelse i Frankrig i *Archives Nationales, Paris*, dokument dateret 17. november 1819).

35. Kirkebogen, Oslo fylke, Oslo hospital, Ministerialbok nr. 1 (1734–1818): *Fødte og døbte, konfirmerede, døde*, under datoen 9. oktober 1793.
36. I sin redegørelse til boet efter Rye, dateret 27. december 1849, omtaler Helgesen denne hestehandel. Ryes dødsbo: Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, i: Hof- og Stadsretten Executor- og Kommissarie-skifter 22/21 (1849).
37. Uddrag af brevet er gengivet hos Rist 1899, s. 66–67.
38. Møller, s. 141.
39. J. P. Trap: *Billeder af berømte danske mænd og kvinder*. København 1869, s. 460.
40. C. F. Bricka (red.): *Dansk Biografisk Lexikon*. København 1887–1905, bind 7, s. 291.
41. O. A. Øverland skriver, at den 15. december 1830 fik Helgesen »sin endelige Afsked fra dansk Tjeneste med Kaptainsgrad« (Øverland, s. 39). I Helgesens ansøgning om opholdstilladelse i Frankrig fremgår det, at Helgesen i 1819 havde fået sin afsked fra den danske hær. O. Vaupell skriver, at Helgesen som udlænding ikke kunne få fast stilling i den franske hær (Vaupell, s. 48).
42. Militærarkivet har dog oplyst mig, at de i arkivet har en fransk oversættelse af Helgesens rapport om slaget ved Frederikstad i oktober 1850.
43. Ifølge lokalarkivet i Douai var det ikke en betingelse, at faderen/ægtemanden bevidnede dødsfald.
44. Brev fra Helgesen til von Späth 19. april 1856, i Rigsarkivet: Wilhelm Carl Christian von Späth: Breve fra Wilhelm, landgreve af Hessen, Harald Friederich Nikolaus Ankerman, Hans Helgesen samt Anders Thiset 1852–1884. Det er interessant at bemærke, at krisepsykologen Jørn Beckmann i 1997 giver udtryk for stort set samme holdning (J. H. Beckmann: *Kriser og katastrofer*. I: J. H. Beckmann (red.): *Medicinsk psykologi. Kompendium fra Klinisk Psykologisk afdeling*, Odense 1997, s. 72).
45. *Ibid.*, s. 74.
46. Breve fra Helgesen til von Späth 23. november og 31. december 1852, samt 4. april 1853. O. A. Øverland er den eneste af alle Helgesensskribenter, der nævner, at Helgesen havde en bror bosat i Frankrig, men han ved ikke, hvem eller hvor (Øverland, s. 40).
47. Ryes dødsbo: Helgesens redegørelse til boet, dateret 27. december 1849.
48. Ved ægteskabets indgåelse i 1819 angives hustruens stilling som proprietær, men kort før hendes død i 1831 anføres hendes stilling som handlerske. *Archives communales de Douai i Registres d'état civil de naissance, mariage ou décès* under datoerne 7. juli 1819 og 8. marts 1831.
49. Rye bestyrede i en længere periode Helgesens pension. Ryes dødsbo: dokument dateret 27. maj 1842.
50. Aug. Jørgensen: Af en gammel jægers erindringer. Særtryk af *Dansk Jagttidende*, 1906, s. 2.
51. Ryes dødsbo: dokument dateret 11. april 1847.
52. Bruun, s. 356.
53. Brev fra Helgesen til Halvor Rasch i Christiania. Nasjonalbiblioteket, Oslo. Håndskriftsamlingens Brevbase (Brevs. 1), dateret 28. marts 1843.
54. Schleppegrell havde stilling i København. Rye, der ellers havde stilling i Rendsborg, blev den 20. maj 1842, som konsekvens af den nye hærlov s.å., udnævnt til oberstløjtnant og forflyttet til København (O. Rasmusen: Olaf Rye – en norsk kæmpe. I: *Krigshistorisk Tidsskrift*, 27 årg., 1991, nr. 3, s. 9; V. Stilling: *Danske livregiment til fods. 1. bataillon 1763–1913*. København 1913, s. 150).
55. Bruun, s. 355; samt Ryes dødsbo: dokument dateret 3. april 1852.
56. B. Dunker: *Reise til Tellemarken og til Arndal. Sommeren 1852*. Christiania 1922, s. 106.
57. Breve fra Helgesen til von Späth 27. januar, 31. januar og 6. februar 1858.

Breve fra Treårskrigen

Familien Bauers brevsamling

Af Mikael Kristian Hansen

Ved en gennemgang af en del af Teatermuseet i Hofteatrets samlinger dukkede en hidtil ubenyttet brevsamling op fra Treårskrigen, nemlig en brevveksling mellem skuespilleren Johan Daniel Bauer og hans søn August Fridolin Bauer fra årene 1849-1851. August Fridolin Bauer deltog i krigen som menig soldat og blev senere apoteker i Rudkøbing.

Brevsamlingen

Brevvekslingen mellem Johan Daniel Bauer og hans søn August Fridolin Bauer blev anskaffet til Teatermuseet i Hofteatret af skuespilleren og museets første leder, Robert Neiiendam. Robert Neiiendam indsamlede genstande og arkivalier af væsentlig betydning for dansk kultur- og teaterhistorie, og som mange andre dygtige indsamlere indså han, at de sande perler i ethvert museums samling ofte kommer fra private samlinger, som tilfældet er med denne brevveksling.¹ Robert Neiiendam var igennem en længere periode i kontakt med efterkommere af Johan Daniel Bauer – specielt Ellen Steinfeldt, der var 4. generation i familien. Hun overlod med mellemrum en række genstande til museet,² og ved hendes død blev brevsamlingen testamenteret til museet.³

Brevene er bevaret som en indbundet afskrift af de oprindelige breve og fylder 450 sider. Det fremgår dog af kilden, at enkelte af de oprindelige breve er gået tabt, før de blev skrevet af. Brevsamlingen fortjener udgivelse i hele sin udstrækning, men her vil vi kun gengive uddrag af brevene fra juli-oktober 1850 (dækkende cirka 50 sider), som gengives bogstavret og med datidens tegnsætning.

Johan Daniel Bauer og Charlotte Amalie Bauer

Johan Daniel Bauer blev født i 1798 som søn af komfurhandler Johan August Bauer. Han ville være skuespiller og blev uddannet på Rahbeks »Dramatiske Skole«. Han optrådte første gang i januar 1813 som pagen i Claus Schalls syngestykke »Alma og Elfride« på Det Kongelige Teater,

hvor han seks år senere fik kongelig ansættelse.⁴ Johan Daniel Bauer var i høj grad ungdommens fremstiller. På grund af sit smukke ydre og sin gode sangstemme anvendtes han meget som elsker i syngespil og komedier. Enfoldige knøse var også hans speciale. Men med ungdommen forsvandt hans sceniske brugbarhed, og 40 år gammel tog han sin afsked, da han alligevel ikke havde udsigt til flere roller. Han optrådte sidste gang den 29. december 1838 som Dan i »Joseph og hans brødre«. Johan Daniel Bauer var økonomisk uafhængig og nød et langt otium.

I 1823 var Bauer blevet gift med danserinden Charlotte Amalie Weyle, som hyppigt omtales i brevsvekslingen. Charlotte Amalie Weyle var datter af solodanseren Hans Jørgen Weyle. Faderen havde sørget for, at datteren som 5-årig kom på teatrets balletskole, hvor hun blev uddannet af Laurent den Yngre og Antoine Bournonville. Charlotte Amalie Weyle var en nydelig danserinde både i koreografisk og mimisk henseende, høj og rank med en smuk figur og et udtrykfuldt ansigt, hvorfor hun i 1819 blev solodanserinde. Året før sin mand tog hun sin afsked fra Det Kongelige Teater.⁵

Johan Daniel Bauer (1798-1880). Maleri af Niels Holbech 1835, Teatermuseet i Hofteatret. I sine breve til sønnen beskriver Johan Daniel Bauer ganske udførligt folkestemningen og begivenhederne i hovedstaden under krigens sidste år.

Johan Daniel Bauer døde i 1880, mens Charlotte Amalie Weyle døde i 1882. Til deres død forblev de en hjørnesten i et lykkeligt familieliv. I ægteskabet fødtes adskillige børn. Man fornemmer, at sønnen og brevsriveren August Fridolin var faderens favorit, men den mest kendte blev Richard William Bauer, der gjorde karriere som søofficer. Richard William Bauer udgav også den for historikere og slægtsforskere meget vigtige kalender, »Bauers kalender«, der bl.a. kan bruges til at »oversætte« kirkeårets højtider gennem århundrederne til egentlige datoer.⁶ I brevene omtales han også hyppigt.

August Fridolin Bauer

August Fridolin Bauer blev født i 1825. Som 16-årig kom han til farmacia og tog seks år senere farmaceutisk eksamen, kort før Treårskrigen udbrød. Han blev indkaldt som soldat og afsejlede i maj 1849 til Sønderjylland. Under krigen virkede han som korpsskriver, og allerede fra begyndelsen brevvekslede han med faderen. Det var aldrig meningen, at brevene skulle blive kendt udenfor familien, og faktisk findes en anmærkning foran i afskriften om, at brevene skulle forblive i familien. Hvis børnene ville læse dem, var det i orden, men derefter skulle de tilintetgøres. Det skete heldigvis ikke. Det var faderen Johan Daniel Bauer,

August Fridolin Bauer (1825-1905). Maleri af ukendt kunstner, Apoteksmuseet Rudkøbing, Langelands Museum. August Fridolin Bauer var en ivrig brevsriver under Treårskrigen sidste år. I sine breve fortæller han ikke kun om slagene, men også soldaternes dagligdag, Slesvig og ikke mindst forholdet mellem danske soldater og slesvig-holstenske borgere.

der samlede brevene fra 1849-1851, og der er tale om en særdeles intensiv brevveksling mellem far og søn. Det første år tilbragte August Fridolin Bauer på Als, hvor han lå i reserve. Derefter kom han i det sidste år i kamp og var med, da Danmark generobrede Slesvig.

I 1851 blev August Fridolin Bauer hjemsendt og kunne dermed vende tilbage til farmacien. Krigens gru havde lært ham, at hans livsgerning skulle være at hjælpe syge mennesker. I 1854 fik han bevilling til Rudkøbing Apotek, som han havde købt af Frederik Wengel for 45.000 rigsdaler. I 1856 giftede han sig med Martha Marie Bay (1832-1879), som var datter af Rudkøbings største købmand Jens Pilegaard Bay og Ane Marie Basballe. I forbindelse med brylluppet lod han det gamle apoteks bindingsværksforhus nedrive og erstatte af den fornemme murede gadebygning, som stadig eksisterer og rummer apoteket.⁷

Det nybyggede apotek forblev i familien Bauers hænder i tre generationer. I 1889 overdrog August Fridolin Bauer apoteket til sin søn Christian August Pilegaard Bauer. Derefter levede han som partikulær på Frederiksberg. Christian August Pilegaard Bauer lod apoteket forsyne med et tårnur med slagværk i 1905 i anledning af apotekets 200 års jubilæum. Han overdrog apoteket til sin søn Axel Bauer i 1925. Helt frem til 1973 ejede August Fridolin Bauers barnebarn apoteket, og dermed havde de tre generationer domineret apotekets historie i over 120 år. Side-løbende udviklede familien Bauer en stor have, der stadig rummer sjældne vækster og lægeurter, som de tre apotekere benyttede i deres arbejde til at helbrede mennesker. Den smukke apotekervej er i dag tilgængelig for offentligheden.⁸ August Fridolin Bauer døde i 1905.⁹

Livet i hovedstaden og ved fronten i krigsåret 1850

I juli 1850 havde Treårskrigen varet over to år. Efter i begyndelsen at have vundet en række sejre over den slesvig-holstenske hær, slaget ved Bov i april og slaget ved Dybbøl i juni 1848, var den danske hær blevet trængt tilbage af den overlegne oprørshær med dens støttetropper fra Preussen og en række andre tyske stater. Den danske hær havde trukket sig tilbage til Jylland og flere positioner langs den jyske østkyst. Derfra foretoges en række heldige udfald, blandt andet fra Fredericia i juli 1849. Samme år var forhandlinger kommet i gang mellem parterne, og de strakte sig over cirka et år. Flere stormagter greb nu ind og tvang Preussen til at trække sig ud af krigen. Dermed stod den danske hær i juli 1850 kun overfor oprørshæren, som blev besejret den 25. juli i det blodige slag ved Isted. Dette slag er udførligt skildret i August Fridolin Bauers breve, ligesom træfningen ved Mysunde i september og stormen på Frederiksstad i oktober 1850.¹⁰

Der eksisterer flere udgivne dagbøger og brevsamlinger til Treårskrigens historie.¹¹ Dog synes ingen af disse kilder at være så detaljerede som denne brevveksling, og desuden har vi ikke bevaret så mange breve fra menige soldater fra denne periode. Den er skrevet i fortrolighed mellem far og søn, og den er humorfyldt og ærlig, fyldt med detaljerede beskrivelser af kultur- og mentalitetshistorisk interesse. Faderen opholdt sig under krigen i København, mens sønnen som menig soldat var forskellige steder ved fronten.

Johan Daniel Bauers breve gengiver stemningen i hovedstaden og på hjemmefronten: Familiens bekymring for deres søn samt de mange rygter, som florerede i hovedstaden, om sårede, døde og tilfangetagne. Derudover beretter han udførligt om Høstfesten i Rosenborg Have i august 1850, hvor der blev samlet ind til de faldnes efterladte. Fra Johan Daniel Bauers breve får vi også en række oplysninger om sønnen Richard Williams tjeneste i den danske orlogsflåde, herunder de danske forsøg i sommeren 1850 på at erhverve genstande og gods fra linjeskibet Christian VIII, som sprang i luften i slaget ved Eckernförde Fjord året tidligere – et ydmygende nederlag for den danske orlogsflåde.¹²

De mest interessante breve er dog August Fridolin Bauers. Hverken Johan Daniel eller August Fridolin Bauer havde før krigen været i Slesvig, hvorfor August Fridolin i sine breve giver fyldige beskrivelser af de topografiske forhold, som faderen kunne læse op for de øvrige familiedlemmer. Derfor er brevene også en interessant kilde til Sønderjyllands regionalhistorie. Her kan vi nævne hans beskrivelse af et bondehus i Slesvig, som han ved sin fortælleevne forsøger at levendegøre over for sin fader:

»Seer Du först træder Du ind igjennem en umaadelig stor Dör i et Rum, thi jeg tör ikke kalde det et Værelse, og see her hvad Du finder: Paa den ene Side, sees 2-3 Heste at staae og æde, ved Siden af dem et Ungqvæg. Faar etc. paa den anden Side hans Foer, d. v. Rughalm, Byg dito etc., længere hen findes 2 Döre på hver Side af Huset, vidre findes paa den ene Side en Vask, paa den anden 2 Senge og til allersidst lige i Baggrunden en Skorsteen uden Træk. Rögen maa altsaa gaae langs med Loftet og ud igjennem de 3 beskrevne Udgange.«¹³

Efter August Fridolin Bauer havde opholdt sig et år på Als, mærker vi et skift i hans breve, da han kom til Slesvig. Brevene bliver mere livlige efter det mere ensformige liv på Als. Han deltog i indtoget i Flensborg i juli 1850 og giver en meget levende skildring af de dansksindede slesvigeres velkomst:

»Det var et nydeligt og isandhed styrkende Syn at see de gode loyale Indvaanere komme os i möde med saadan Velvillie. I Kjærlighed, det bogstavelig regnede med Blomster og Krands, Alle, Unge og Gamle, viftede med Lommetörklæderne, gjentagne Hurra hörtes atter og atter, Faner og Dannebrogslag vaiede i saadan Mængde at man næsten skulle antage det for et Tivoli.«¹⁴

August Fridolin Bauer giver en udførlig beskrivelse af forholdet mellem de danske soldater og de tysksindede slesvigere, hvor sidstnævnte selv sagt opfattede soldaterne som besættelsestropper. Forholdet var meget ømtåleligt, og i brevvekslingen gives flere eksempler på de mistroiske og ligefrem fjendtlige relationer.

»Alle de store Herrer her i Byen er naturligviis rönt deres Vei, Damerne er ravnsorte, og mange af dem ere blevne til Gangkjærtinger d.v.s. de gaae ind paa Lazarethet og pleie og husvale de fangne Insurgenter, et strængt Afsondringssystem mellem Borgerne og Militairet finder Sted, og taler man med dem, da græder Dötterne af Huset i Almindelighed og taler om »unsere Truppen« (...); thi efter hvad jeg kan forstaa ere de mere eller mindre forlovede med deres noble Soldater.«¹⁵

August Fridolin Bauers opfattelse af krigen er også interessant. Hvor vi i dag måske overvejende opfatter Treårskrigen som et forspil til Krigen 1864, hvor Danmark mistede Slesvig, Holsten og Lauenburg, er August Fridolin Bauers opfattelse mere kompleks. Han opfattede krigen som Helstatens borgerkrig. Det mærkes flere steder i brevvekslingen, at selv om Bauer var en dansk patriot, håbede han samtidig på en forsoning mellem slesvigere og danskere efter krigen.

August Fridolin Bauer havde ikke den store taktiske og strategiske indsigt i den militære udvikling, men alligevel er hans øjenvidneskildringer meget interessante ud fra en militærhistorisk synsvinkel. Han beskriver nøje det ensformige liv i felten. Samtidig giver han også ganske udførlige skildringer af situationen op til slagene, hvor man mærker nervøsiteten og angsten blandt soldaterne ved det forestående:

»Gaderne ere aldeles tomme for civile Mennesker, langs begge Sider staa Bataillonerne opmarscherede i eet Geled, den sparsom lysende Gadelygte lader af og til falde en Straale paa de skjæggede Ansigter og giver dem et Spøgelsesagtigt Udseende, Alt omkring er tyst og stille, skjönt ofte flere Tusinder ere nærværende, det som Alle fölte en vis Beklemmelse om Hjertet. Kommandoordet lyder, Bataillonerne

sætte sig i Bevægelse, man hörer kun det masquerato Fodslag af Infanteriet og den raslende Bevægelse af det svære Skyts som følge efter, Beboerne af Husene vaagne, stikke af og til Hovedet ud for see hvad der er paafærde men blive vistnok ubehageligt overraskede.«¹⁶

Flere af slagene er også udførligt skildret i hans breve, særlig hans beskrivelse af slaget ved Isted i juli 1850. Det var hans første slag i krigen, hvorfor han i dybden skildrer de forfærdelige forhold under og efter slaget (og i øvrigt også den følgende mindegudstjeneste ved magister Hammerich):

»Men hvilket Syn fremböd den hele Egn ikke? I de 12 Timer Attaquen varede opholdt jeg mig ved Ambulansen og saae de Hundrede der som Döde og Saarede bleve bragte bort. Dernæst, da vi rykkede frem til Schlesvig, hvilke Masser af Döde laa der ikke af begge Partier, hvilke Dynger af Vaaben, Lædertöi, döde Heste, ituskudte Affutager og Rapperter, Hjul etc. og dernæst, hvorledes saa Byerne ud troer Du? Henved 30 rygende og endnu ei udslukte Ruiner af de stolteste og smukkeste Huse vare det, der betegnede vor Vei, kommer nu dertil at vi passerede Veien om Natten henved Kl. 1 saa kan Du indsee hvilket Indtryk dette efterlod paa mig, et Indtryk, der stedse med Gru vil erindres af mig.«¹⁷

Sidst, men ikke mindst giver August Fridolin Bauer en udførlig skildring af forholdene for civilbefolkningen i Frederiksstad, hvor flertallet støttede de tysksindede slesvigere, under det langvarige terrorbombardement og de gentagne stormforsøg i september-oktober 1850:

»saaledes F. Ex. har han igaaer stormet 9 Gange uden Resultat og med stort Tab. De Döde og Saarede blive naturligviis liggende paa Digerne eller trille ned i Maradset ved siden hvor de da qvæles. Grusomheden og Forbittrelsen er nu stegen i den Grad at naar vi gaae ud fra Forskandsningen for at hente de saarede Insurgenter skydes der fra de fjendtliges Side paa os, og omvendt skyde vi paa dem.«¹⁸

Som det er skitseret ovenfor, er det en meget værdifuld brevsveksling, der belyser en række aspekter ved Treårskrigen; hans beskrivelser af landskabet, den militære udvikling, forholdet mellem soldaterne og civilbefolkningen samt mellem dansk- og tysksindede. Men lad nu tæppet gå. På scenen befinder August Fridolin Bauer sig på march til Isted i midten af juli 1850:

Afskrift

Flensborg d 17. 7. 50.

Kjære Fader

Omendskjöndt jeg alt i 2 Dage har været i Besiddelse af Dit kjære Brev, seer jeg mig först istand til at svare Dig idag, som Du vil see have vi skiftet Qvarteer i det vi allerede ere i Flensborg. Jeg har aldrig seet et smukkere Syn end dengang vi droge gjennem Byen, der vrimlede af Tusinder af Faner, Folk jublede, Damerne viftede med Lommetörklæderne, kort alt viste, at vi for störstedelen af Befolkningen vare velkomne, dog skulde jeg fortælle Dig Alt hvad jeg fölte ved dette, maatte jeg fuldskrive flere Ark, og det desværre er noget jeg ingen Leilighed og Tid har til. Aarsagen hvorfor jeg især har skrevet Dig dette Brev er, for at berolige Dig og Moder med at det neppe har nogen Fare for mig, jeg vedbliver at besörge den Tjeneste jeg i længere Tid har forrettet og det saameget mere nu som Obersten¹⁹ næsten ikke synes heelt vel at kunne undvære mig, at jeg har valgt at vedblive disse Forretning, er skeet for Din og Moders Skyld, og maaskee Andre vil uddrage en anden Mening af denne Beslutning, saa er jeg dog forvissat om at I kjenner saameget til mig at I veed at ikke Frygt for at miste mit eget Liv, men Frygten for ved de hurtig paa hinanden fölgende Ængstelser at forkorte deres, med hvis mit er saa nöie forbunden har bevæget mig til at vælge disse Forretninger.

Kjære Fader bliv ikke vred for denne usle og elendig Skrivelse, jeg frygter for at de Fleste vil blive saadanne for Fremtiden, da jeg intet Sted har hvor jeg kan samle mine Tanker og bringe dem paa Papiret, husk paa at en Tönde for hvilken man lægger sig paa Knæ for at skrive, afgiver ikke den bedste Pult, dog jeg er vis paa, at hvert lille Ord om det er nok saa ubetydeligt vil være en Beroligelse for Dig og Moder.

Vær ret af Hjertet hilset mine Kjære af Eders
Hengivne Sön August.

Feltvagt Klein Solt Kro d. 20. 7. 50.

Kjære Fader.

Det sidste Brev Du modtog fra mig var af de meest laconiske og maaskee indholdslöseste, som Du nogensinde har modtaget fra mig, jeg vil derfor idag, da der netop gives Leilighed i denne Kro dertil tale lidt mere om min nærværende Stilling.

Som Du veed, bröd vi op d. 15de Mandag Morgen til Ketting paa Als, den næste Dag marscherede vi til Sönderborg og Kl. 6 Formid. gik begge Brigaderne med 5 Batterier 4 Escadroner og 2 Delinger Ingeniurer

over til hiin Side af Sundet. Bestemmelsen denne Dag var at naae Rinke-
nis,²⁰ hvilket vi ogsaa efter en temmelig dröi Dagmarsch naaede, Solen
brændte, Veien stövede og en dödagtig Stilhed viste sig i Naturen, ret-
som den viste at dette storartede Besög som Slesvig modtog, ikke var en
Börneleeg. I Rinke-næs, som forresten ligger henved 3 Miil fra Sönder-
borg bleve vi om Natten, hver Gaard fik ca. 250 Mand i Indqvartering,
saa Du kan begribe at Svinefjeder vare de eneste Sengeklæder, der kun-
ne produceres. Om Morgenen Kl. 6 marscherede vi atter i den samme
utaalelige Varme, dito Stöv bleve os tildeel, og om Middag Kl. 12½ naa-
ede vi Byen Flensborg. Det var et nydeligt og isandhed styrkende Syn at
see de gode loyale Indvaanere komme os i möde med saadan Velvillie og
Kjærlighed, det bogstavelig regnede med Blomster og Krands, Alle,
Unge og Gamle, viftede med Lommetörklæderne, gjentagne Hurra hör-
tes atter og atter, Faner og Dannebrogflag vaiede i saadan Mængde at
man næsten skulle antage det for et Tivoli, Velkomsthilsener i bunden
Stiil blev uddelt, kort det Hele havde sandelig et hjertelig og velkommen
Anströg som aldrig for mig vil glemmes saalænge jeg lever.

I Flensborg bleve vi i 24 Timer, og min Batl. Kommandeur overtog i
den Tid Comandanturen i Byen.²¹ Jeg har omtalt den Velvillie der blev
os tildeel, men jeg kan anföre Dig Ex. paa at der gives Anderledestæn-
kende, der ikke generede sig for istedetfor Blomster at kaste Steen paa
Soldaterne, en Godseier paa Washerleben²² og Frue behagede med egne
Hænder at skyde en Pistol af paa en Dragon. Rakket er naturligviis arre-
steret, men jeg frygter for at de vistnok ikke miste Hovedet, som de i
Virkeligheden havde fortjent. I Flensborg levede jeg som en Herremand,
jeg var indquarteret (og jeg var netop den eneste i hele Batl.) hos Mdm
Döll, Eierinde af et Gjestgiversted, eller Hotel, som efter min Forme-
ning er det eleganteste jeg nogensinde har seet; der levede jeg brillant,
drak Viin til min Mad som ikke var under tre Retter og tilsidst da jeg
spurgte hvad jeg havde at betale, blev der svaret – Intet og skjöndt jeg
demonstrerede derimod nyttede det ikke, jeg fik ikke lov til at betale, –
jeg tænkte da til sidst, – den Ulykke kan Du sagtens bære. Om Eftermid-
dagen marscherede vi da atter bort, medens et andet Hold rykkede ind
og ankom om Natten til en lille By ved Navn Voldstrup²³ hvorigjennem
vi marscherede og tog Plads paa en Mark udenfor Byen, her holdt vi
Raste men Dagen derpaa den 20 July Morgen Kl. 10 droge vi vidre og
gjorde Forpost ved Klein Solt Kirke og det er i Kroen lige over for den,
at jeg skriver dette Brev til Dig.

Hvad nu min Anskuelse af min forandrede Levemaade angaaer, da
hover den mig bedre end det evige Aarlange Driveri i Nordborg. Vel
kommer man aldrig af Klæderne, vel maae man tage tiltakke med Guds

fri Natur til Dagligstue og den grønne Eng at sove paa, vel gaaer der ofte Dage her hvor man aldrig faar varm Mad, men med alt dette har dette Liv dog sine behagelige Sider. Først vænner man sig til at være nøisom og at undvære huslige Beqvemmeligheder, men har man ogsaa for en Tid travlt, saa har man ogsaa ofte Leilighed til at hvile sig og kan da tænke paa det Passerede, der som et Billede trækkes frem for vor Sjæl.

Hvad Dit Spørgsmaal til mig om mit Liv er sikkret, angaaer, da har jeg alt skrevet derom i mit sidste Brev til Dig og jeg vil her gjentage, at Du endelig maa sige Moder, at jeg ikke nogensinde kommer i Fægtning, og af den Grund er mindre udsat for Fare, jeg vil haabe at saavel Du som Moder vil være beroligede ved denne Forsikkring, og jeg haaber at vi snart Alle kan see hinanden, jeg skal da fortælle ganske detaillerede Beretninger om Felttoget og vi skal i Aanden kjære Fader leve os tilbage i den Tid.

Med mange Hilsner til Alle – men især til Börnene, Moder, og Du selv kjære Fader forbliver jeg Din

hengivne kjærlige Søn August

Naar Du adresserer et Brev til mig, da skriv blot.

- Til ... ved 13 Batl. 1. Comp. p. 2. Armees Division Hovedkvarter.

Skriv mig ret snart til, jeg skal naar der gives Tid og naar noget Nyt passere, meddele det.

Kjøbenhavn den 24 July 1850.

Min kjære August.

Jeg vil ikke nægte at jeg med en høi Grad af Utaalmodighed ventede Svar fra Dig paa min sidste Skrivelse, hvori jeg anmodede Dig om at sige mig, men ogsaa kun mig, om Du troer Dig udsat for nogen Fare ved Kampens Gjenoptagelse og for at Du saameget mere kunne udtale Dig aaben og uforbeholden i den Anledning, bad Dig adresse Brevet til Her. Möinichen. At Du ikke har været nødt til at benytte en saadan Omvei til Din Fader, er saameget desto bedre og med hvilken Glæde Dit første Brev blev modtaget og læst, kan kun den gjøre sig en Forestilling om, den som vi nu i 14 Maaneder have savnet – et kjært Barn. Vi havde allerede hørt at 13 Batl. var brudt op fra sit Vinterkvarter, men at den var kommet til Flensborg erfarede vi først af Din kjære Skrivelse af 17de July. At Din første Tanke var at meddele Dine Forældre og Södskende Underretning herom, at Du trodsende Reisens Anstrængelser, først maatte sende et Tröstensord til dem Du hænger ved med Liv og Sjæl, at Din sønlige Følelse ikke blev fortrængt af alt det Nye og Overraskende Du paa disse uforglemmelige Dage har været Vidne til, beviser hvor rod-

fæstet Erindringen om os Alle er i Dit Hjerte, og Du maa tro at Dine i en hast, paa en Tönde nedskrevne Ord, vare en stor Beroligelse for Os og en sand Lægedom for Din kjære Moder. Af Din anden Skrivelse af 20. s.M. seer jeg derimod at Dit Ophold i Flensborg kun var af kort Varighed, det blev skrevet i Klein Solt Kro, heri gjentager Du hvad Du i Dit Første kun saa löselig har antydet, at vi ikke behöve at ængste os for Dit Liv og Dine Lemmer og saaledes forsvandt, selv hos Din Moder den sidste Rest af Frygt. Gid nu denne Overbevisning i Virkeligheden maa blive til Vished, derom bede vi Alle i vor stille Bön til Gud. – Her i Kjöbenhavn ere Gemytterne i en idelig Spänning, enhver Efterretning deroverfra sluges med Begjærlighed, Lögn og Sandhed blandes imellem hverandre, thi i slige Tilfælde er Phantasien i Bevægelse. Af tydske Blade erfarede vi igaar (den officielle Rapport er endnu ikke bekjendt), at Skruedampskibet van der Than er gaaet i Luften, det var dog et lille Plaster paa Saaret.²⁴ Den schlesvigholstenske Hær, mener man hos os, agter ikke at gaae længer end til Byen Schlesvig, her agter den at sætte sig fast og saaledes oppebie et Angreb af de danske, som sikkert ikke længe vil lade vente paa sig, om et sligt maaskee allerede har fundet Sted, derom veed man intet at fortælle i Kjöbenhavn. Gud skjænke os Seier og Lykke!!!! Jeg har ogsaa modtaget Brev fra Richard, han ligger ved Holnæs i Flensborg Fjor og bevogter dette Punkt der i paakommende Tilfælde skal være af stor Vigtighed for os. Din fætter Christian og Clara, beder mig hilse Dig mange Gange, de besöger os igjen, hans Kone er nok rask, men ingenlunde rask nok, Ludvig synger derimod paa det sidste Vers, han bliver daglig svagere og svagere, Lamheden har nu udbredt sig over hele Legemet, han kan ikke tale og inden Du modtager dette Brev er han rimeligviis allerede död. – Fra Waldemar har jeg ikke senere modtaget nogen Efterretning, han er formodentlig allerede i Sverrig. Som jeg ender mit Brev, bringer Berlings Tidende den Efterretning at Dampskibet Holger Danske har haft en Træfning udenfor Frederiksort med to armerede Dampskibe og to Kanonbaade, efter ½ Times Forløb trak Fienden sig tilbage, dette forefaldt Natten imellem den 22 og 23de July.²⁵

Med dette tarvelige Brev maa Du denne Gang være fornöiet, hvorofte seer man ikke to Venner trykke hinandens Haand, medens Læben tier, – betragt under de nuværende Omstændigheder mit Brev som et saadant faderligt Haandtryk, saa giver Du det den Betydning jeg önsker. Moder, Börnene, Din Onkel og Sara, foruden en heel Deel andre Venner og bekjendtere, beder Dig mange Gange hilset ved

Din Fader
J. D. Bauer

Dannevirke d. 26 July.

Kjære Fader.

Naar Du modtager dette mit Brev har alt Rygtet om 2 varme Dages Begivenheder naaet Dit Öre, ja visselig, det var et Myrderi uden Lige, og vel saa blodig som Slaget ved Fredericia, men for at begynde med en Begyndelse vil jeg fortælle Dig hvorledes det Hele gik for sig. Om Morgenen den 24de rykkede vi op fra en Bivouacstilling ved en By der hedder Grost Solt²⁶ og rykkede Syd paa mod Byen Hostrup, her fik vi Ordre öieblikkelig at trække paa Feltvagt henad en Skov ved Byen Klapholtz²⁷ og Stenderup, foran hvilke en uhyre Hede med Lyng og Törvemose udbreder sig. Vore havde ikke saasart udsat Forposterne förend de voldsomt bleve beskydte af de Fjendtlige, der havde udstillet deres Forpostlinie i Skovkanten og som saadan fortrinligt dækkede, vi bleve tvende Gange nödte til at trække os tilbage, men efter 4 Timers voldsom Geværild bleve de nödte til at trække tilbage gennem Skoven. Vi vedbleve imidlertid rask at avancere og standsede först efterat have kastet Fjenden en ca. 4½ Miil tilbage. Vor Batl. som ved denne Leilighed var den förste af Brigaden der deeltog i Kampen havde kun 3 Saarede. Om Natten bleve vi af-

Richard William Bauer (1828-1904). Udateret fotografi, Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedafdelingen. Søofficeren Richard William Bauer var bror til August Fridolin Bauer og fik en glimrende karriere inden for søetaten. Han omtales tit i brevvekslingen.

löste og trak til vor gamle Bivouacstilling ved Hostrup hvori vi bleve til Kl. 1½ den næste Morgen da vi saa i Forbindelse med hele Brigaden rykkede frem. Hensigten med denne Fremrykken var at drive Fjenden længere bort og denne Dag var bestemt til et Hovedangreb. En Brigade skulle marschere gennem Övre Stolk og gaae mod Isted By og tage den i dens venstre Flanke, medens 2 Brigader gik Vest om og toge samme By i den höiere Flanke, medens tillige en Deel af Iste Division gik endnu mere vestlig for at afskjære en större Deel af den fjendtlige Armee. Planen lykkedes kun tildeels, idet den höire Flanke trængte betydelig frem, men den venstre Flankebevægelse lykkedes ikke vel, thi da vi kom til Övre Stolk var den besat af 5te Batl. Schlesvigholstenere samt et Batteri, der da 2 Batailloner af Brigaden var fremrykket, bröde frem med en Voldsomhed uden Mage, Bönderne fyrede ligesaa galt som Soldaterne paa os, ja endog Koner og Börn! Notorisk! Her faldt dödelig saaret af en saadan Kjeltrings Kugle vor tappre ædle Batls. commandeur Trepka, samt den dygtige flinke Cmd. Oberst Lessö, Generalmajor Schleppegrell²⁸ og den fortjenstfulde stabschef Capt. Kranold.²⁹ Imidlertid Kraften hos den danske lammes ikke saa let, vel udbredte Skrækken sig ved at see de mange blodige Offere, men Harmen opvækkedes ogsaa og frem stormede Vore med et Raseri uden Lige, Fjenden kunde ikke modstaae, men maatte trække sig tilbage henimod Istedby, atter her maatte Kræfter anvendes, idet de havde opkastet store Batterier ved Landeveien der förer til Slesvig, og disse vare istand til at bestryge hele den Vei Bataillonerne nödvendigvis maatte rykke frem af, dog ogsaa dette Sted blev tagen, og en uendelig Mængde Offre betegnede Stedet. Dette var det sidste Punkt og Fjendens Armee var næsten oplöst, vor Artilleri rykkede nu frem og gav dem den sidste Bekomst og hele Colonner af Saarede og Döde blive liggende, vi rykkede lige mod Byen Slesvig der ikke gav saameget som et Kny fra sig. Men hvilket Syn fremböde den hele Egn ikke? I de 12 Timer Attaquen varede opholdt jeg mig ved Ambulansen og saae de Hundrede der som Döde og Saarede bleve bragte bort. Dernæst, da vi rykkede frem til Schlesvig, hvilke Masser af Döde laa der ikke af begge Partier, hvilke Dynger af Vaaben, Lædertöi, döde Heste, ituskudte Affutager og Rapperter, Hjul etc. og dernæst, hvorledes saa Byerne ud troer Du? Henved 30 rygende og endnu ei udslukte Ruiner af de stolteste og smukkeste Huse vare det, der betegnede vor Vei, kommer nu dertil at vi passerede Veien om Natten henved Kl. 1 saa kan Du indsee hvilket Indtryk dette efterlod paa mig, et Indtryk, der stedse med Gru vil erindres af mig. Mange, mange dyrebare Offere har denne Seier kostet os, Tabet ved vor Brigade belöber sig cirka til 900 Mand og 30 Officerer og jeg er temmelig sikker paa at hele Armeens Tab belöber sig i

det mindste til 3000 Mand Döde og Saarede. Imidlertid vær Du forsikret om at de Fjendtlige have mistet endnu mere og navnlig ved deres Retirade, thi der faldt hele Kolonner ved vort Artilleris Skydning, her i Byen Schlesvig befinder sig 3 store Bygninger fulde af Saarede Schlesvigholstenere henved 2500, og hvormange ere nu ikke transporterede til Rendsborg, henved 1000 Fanger ere tagne, heriblandt flere Officerer, samt 4 Kanoner. Batteriet Baggesen mistede i Begyndelsen af Slaget 2 Kanoner, men vi erobrede dem atter tilbage.³⁰

Du vil af dette see hvor blodigt en Bataille dette har været og desværre endnu mere forestaaer os. Jeg skal saa hurtigt som muligt meddele Dig naar noget skeer, det gaae som det vil.

Naar Du skriver Richard til hils ham saa mange Gange, jeg har knap Tid at skrive Eder til kjære Forældre, endsige Andre. I lang Tid og ikke siden jeg drog fra Als har jeg hört noget hjemme fra, skriv lidt saasnart som muligt til Din

Hengivne og kjærlige Søn
August

Med mange Hilsner til Alle, men især til Dig, Moder og Börnene, slutter jeg i det jeg beder at vi ret snart alle kan gjense hinanden i bedre Tider

Din August

P.S.

Det er igrunnen noget Jaskeri, men Du undskylder, Du kjender min Skrivestue, den er simpel.

Kjöbenhavn den 1 August 1850.

Min kjære August.

Sex Dage efterat Seiren ved Idsted havde fundet sted, modtog jeg Dit Brev som var dateret d. 26 July, hvorledes vi herhjemme i de Dage vare tilmode, overlader jeg til Dig at bedömmе, i hele sex Dage og Nætter vare vi prisgivne de grueligste Fölelser, vi tænkte Dig allerede enten truffet af en fiendtlig Kugle, eller paa et Lazareth vaandende Dig i Smerte. Din Fætter Christian löb omkring i Byen for at opsöge saarede af 13de Batl., hos dem erfarede han at Du ikke havde været med i Kampen og denne Efterretning tog en tung Steen af vore Hjerter, men – Dagen derpaa modtog jeg Brev fra Richard, hvori han melder os at Liuet. Skibsted³¹ ved et Besög i Flensborg har erfaret at Du var fangen. Hvorvel en saadan Tilstand ingenlunde kunne kaldes behagelig, saa var den dog langt at foretrække for enten Döden eller Lemlæstelse og saa dybt vare Dine stakkels Forældre allerede sunket i Fortvivlelsen at vi ordentlig

fandt en Beroligelse ved denne Efterretning. Men Gud havde hørt vore inderlige Bønner, han havde seet de Taarer, som Skjæbnens haarde Slag afpræssede vore Öjne, han vendte alt til det Bedre. Efterat vi saaledes havde hengivet os til den Tanke, at Du nu var Fjendens Bytte og til alle de Relationer som bekymrede Forældre ere saa tilbøielige til at udfinde i slige Tilfælde, da det sidste Haab om et Par Ord fra Dig aldeles var udslukket, da – - tænk Dig hvilken Overraskelse, da kom en Engel i rød Kjole og Sölvkvaster paa Kraven ind ad Porten med Brev fra vor tabte men gjenfundne Sön, med Ansigtet fuld af Sæbe (jeg sad netop og barberede mig) rev jeg Seglet op og læste Dit velsignede Brev, – vi græd atter August, men tröst Dig, dennegang var det Glædestaarer, Du havde ingen Skyld i Dine Forældres Sorg, thi Brevet var skrevet Dagen efter Slaget.

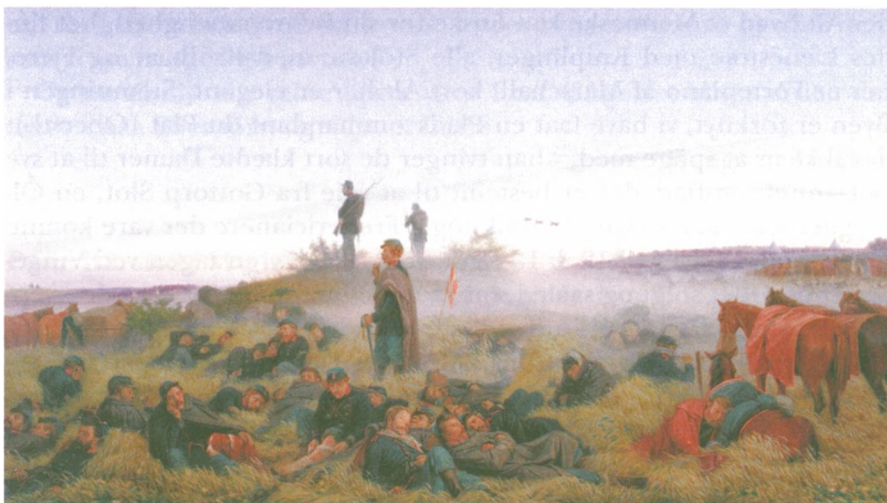
Du har i disse Par Dage erfaret meget, Du har deeltaget i en Krig hvor den ene Broder myrdede den Anden, Du har seet den menneskelige Elendighed i sit værste Vrægebillede og hvorvel Synet var afskyeligt, vilde Du dog sikkert for Intet i Verden bortgive det, Du har i den korte Tid isandhed samlet Stof for Samtale for et helt Liv. – Din brave Comd. Trepka faldt for en Snigmorders kugle, jeg har hørt det, Du mistede en god Ven, Armeen en dygtig Officer, hvem veed hvormange der endnu skal offres?³² – Dog lad os ikke foregribe Tider, General Willesen har i en af sine mange Proklamationer beraabt sig paa at »Forsynet vil lade den retfærdige Sag seire«, vi seirede og isandhed den retfærdige Sag vandt.³³

Og nu lev vel kjære August, mange kjærlige Hilsner fra Moder og Dine Södskende, Onkel og Tante Bauer beder mig især om at frembære deres mange hjertelige Önsker for de komne Dage, deres venlige, velmente Deeltagelse i vor Sorg var en sand Lindring, de bede med os om at den Gud der hidtil har bevaret Dig, fremdeles vil gjöre det samme. Endnu engang: Lev vel

Din Fader

E.K. Et Brev, som jeg tidligere skrev Dig til (jeg troer den 24 July) har Du maaskee endnu ikke faaet, jeg adresserede det ligesom dette.

E.K. Richard der i lang Tid har ligget ved Holnæs, seilede den 28 July til Eckernförde, jeg har allerede i et Brev igaar, hvori jeg fortæller ham at Du staaer velbeholden ved Dannevirke, hilst ham fra Dig. Den stakkels Dreng, han har været så bekymret for Dig.

Morgenen efter slaget ved Isted den 25. juli 1850. Maleri af Jørgen V. Sonne 1876, Statens Museum for Kunst. August Fridolin Bauer var øjenvidne til slaget ved Isted. I sine breve giver han en udførlig skildring af det blodige slag og slagmarken efter slaget.

Schlesvig den 6 August.

Kjære Fader.

Begge Dine Breve af 24 July som 1 August ere komne mig i Hænde og jeg takker ret mange Gange for dem, af det sidste seer jeg at jeg baade skulle været saaret og fangen, nei Gud skee Lov ingen af Delene og jeg har aldrig befunden mig bedre end den Dag i Dag. Det er mærkelig, der gives Mennesker hvis störste Fornöielse bestaaer i at »lave« private Historier uden Hensyn hvad Fölger det kan have, saaledes f. Ex., naar man spørger en Saadan: »Har Du ikke seet min Broder efter den eller den Affaire?« svarer han rask: »Jo desværre han er saaret og jeg har selv seet ham blive kjört til det eller det Lazareth« og s.v. naar saadanne Mennesker vidste hvor ofte de saarede, ja maaskee mange Gange dræbte en sørgende Fader eller Moder, naar de vidste hvilken Bekymring, Uro og Smerte, der ofte vil opstaae i en Familie ved saaledes at meddele Rygter der ingeniunde ere hjemlede, da vilde de vistnok vogte dem for Sladder der aldrig kan være til Glæde for Nogen, men som oftest til Skade for Mange, – dog lad det Hele være glemmt, jeg er endnu rask og fri og det er det Væsentlichste. Endnu ligger vi Alle her ved Schlesvig i det Brigaderne skifteviis afvexle med at bivakere i 2 Dage og contonnere i Byen i 2 dage. I de to Dage jeg ligger i Byen boer jeg i Ritmester Hans Holsteins³⁴ Leilighed, en 1ste Salsetage i en stor Gaard, en Leilighed, hvor der fin-

des Alt hvad et Menneske kan ønske for sin Bequemmelighed, her findes Lænestole med Kniplinger, alle Stolene med Krølhaar og Fjere, her er Fortepiano af Marschall, kort Alt her er elegant. Stemningen i Byen er forknyt, vi have faat en Pladscommandant du Plat (Oberstl.), der ikke er at spöge med,³⁵ han tvinger de sort klædte Damer til at sye et Dannebrogflag, der er bestemt til at veie fra Gottorp Slot, en Ölbrygger ville ikke sælge sit Öl til nogle Fredericianere der vare komne hened med Gaver til 12 & 13 Batl., strax blev Fyren tagen ved Vingebenet og Öppet solgt og saaledes maa det ogsaa være, för vare de kjæphöiede og trodsede os, nu har Bladet vendt sig. Alle de store Herrer her i Byen er naturligviis rönt deres Vei, Damerne er ravsorte, og mange af dem ere blevne til Gangkjærtinger d.er. de gaae ind paa Lazarethet og pleie og husvale de fangne Insurgenter, et strængt Afsondringssystem mellem Borgerne og Militaeret finder Sted, og taler man med dem, da græder Döotterne af Huset i Almindelighed og taler om »unsere Truppen« (...); thi efter hvad jeg kan forstaa ere de mere eller mindre forlovede med deres noble Soldater. I Huset hvor jeg boer her i Schlesvig fandt jeg et Leerfad, hvor en poetisk Pottemager havde udgydt sig saaledes:

Hallet fest susammen und thuet eure Pflicht
Lass dann die Dänen kommen vir fürchten sie nicht

Disse Vers var naturligviis omslyngede med schwartz, roth, goldenen Blomster, Kugle m.m. Som Du maaskee veed er Politimester Schrader kommen her til Byen med 100 bevæbnede Engle (Politibetjente) jeg troer saamen de gode Schlesvigere ere meest bange for ham. Byen er i Beleiringsstand ligesom det hele sydlige Schlesvig, ogsaa den Omstændighed kan ikke give noget godt Præg, men maa altid efterlade en Uhyggelighed.

Forleden Dag var jeg til Gudstjeneste i det Fri. Magister Hammerich³⁶ holdt Gudstjeneste i Anledning af Slaget den 24 og 25de, Jeg kan ikke sige Dig hvor smukt det var, tænk Dig 2 Brigaders Mandskab samlede i en 4 kant og i den ene Side opreist en smagfuld Prædikestol af Grönt, den Stilhed som hærskede over denne Scene blev kun afbrudt af Talerens virkelig höist gribne Ord, og over den hele uoverskuelige Gruppe kastede Solen sine sidste Straaler för den skjulte sig for den Dag. Efter end Prædiken blev af den hele Menneskemasse afsiunget to Psalmer, ledsaget af Brigademusiken, og nu skildes de atter ad tyst og stille og Enhver vandrede hjem og Mange tænkte paa hvad der var bleven sagt, tænkte paa de Kammerater, der ikke ere mere og bad til den Alstyrende

om ret snart at lade Fred hvile over Landet at vi atter kunne gjense dem som vi saa længe have savnet.³⁷

Og nu tilsidst alle mine Kjære være I ret af Hjertet hilset af den der tænker paa Eder först og sidst, af Eders

Hengivne kjærlige
August

Dette P.S. stod i Maginaen paa første Side.

Vel er det Postscriptum og det staaer dog paa 1ste Side, men det er af Mangel på Plads. Der er ingen rigtig Traad i hele Brevet, det er kun Abrupta, Du undskylder nok, man maa skynde sig naar man vil have noget skrevet, og derfor har man ikke den tilbørlige Tid til at tænke rigtig derover.

D. Sön

Kjöbenhavn den 12 August 50.

Min kjære August.

Jeg har idag modtaget et kjært Brev fra Dig. Moder begyndte allerede saa snart at spørge, »hvornaar mon vi faaer Brev fra August« – endelig kom det, men fandt desværre Moder ikke fuldkommen rask, de senere Dages Begivenheder have desværre forstyrret hendes Helbred og der skal længere Tid til at gjenoprette det, med Guds Hjælp kommer hun sig nok. Imedens Frygten for Dig saaledes er os betaget herhjemme, finder den endnu Sted hos Din Broder Richard, idag modtog jeg atter Brev fra ham, hvori han underretter mig om at han endnu ikke har faaet at vide hvorledes det er gaaet Dig »Det er en sørgelig Uvished at gaae i« skriver han, »jeg veed intet sikkert om vor kjære August, Gud give der ingen Ulykke er tilstödt ham, det er min daglige Bön til Gud!« – Allerede Dagen efter jeg modtog Dit første Brev fra Dannevirke, skrev jeg ufortövet til ham, jeg forespurgte mig paa Posthuset om man kunne lade Breve gaae til Ekernförde, thi derhen skulle Thetis,³⁸ han har imidlertid ikke faaet mit Brev endnu den 6 August, jeg vil derfor anmode Dig om at skrive ham et Par Ord til om hvorledes Du har det, for at berolige hans Sind, det vil maaskee lykkes Dig bedre end mig, da Du er ham nærmere. Expeditionen til Ekernförde har for Richard været meget interessant, han hentede nemlig de saa ofte omtalte store Ankere fra Christian d VIII³⁹ hvoraf Et saagar var indmuret i Kirken til evig Erindring om de Danskes Nederlag. Hos Kjöbmændene i Byen har han ligeledes tilbagefordret endeel Gods tilhörende Skibet Christ. d VIII. Alt brugbart Materiale, de fleste Indbyggere i denne Rede, bærer Fingerringe, forarbejdet

August Fridolin Bauers mor
Charlotte Amalie Bauer
(1800-1882), født Weyle.
Maleri af Niels Holbech
1835, privateje. Fotografi
venligst stillet til rådighed af
Bruun Rasmussen Kunstauk-
tioner.

af Skibets Strandingods til Minde om deres glørværdige Seier, (?) lad dem i Guds Navn beholde disse Prydelser, saameget mere som de er det eneste Tropæe de har, ikke erobret, men opfisket af Havets Bund fra Danmark, ikke Schlesvigholsteenerne have beseiret os, men Elementerne, Danmarks Ære blev ikke opgivet, selv da den sidste Planke brast; først efterat det stolte Orlogsskib af Græmmelse over det lidte Uheld, dukkede sit Hoved under Bølgen, og Tydskerne saaledes forvissede om at ingen levende Dansk længer var ombord der kunde gjøre dem Fortræd, da først fore de som sultne Ravne over det døde Skrog og huggede i dets Indvolde. – Lad dem beholde dette Legetöi, det bliver med Guds Hjælp baade det förste og det sidste, de kan nok trænge til et Styrkningsmiddel efter hvad der siden den Tid er passeret. – Kan Du erindre Slutningen af mit sidste Brev til Dig? Ikke – saa læs det igjennem igjen, – man beraaber sig paa Guds Bistand, hvis deres Sag er den retfærdige, – siden den Tid slog Lynilden ned i deres Leier, de tabte det mindeværdige Slag ved Idsted, To Batl. af deres nægtede at gaae mod Fienden og nu det sidste, Laboratoriummets Explosion,⁴⁰ isandhed dersom deres

Appel til Forsynet ikke ganske er paa Skrömt, dersom de ikke leger med slige Talemaader, ligesom de hidtil have leget med deres Brödres Liv og Velfærd, dersom blot en Gnist af redelig Fölelse endnu er tilstede hos dem, da maa synes mig et saa alvorligt Fingerpeg bringe dem til Eftertanke.

Jeg vilde gjerne meddele Dig Nyheder fra Kjöbenhavn, men desværre Intet veed jeg der fortjener, eller bör omtales, thi at Folk föder og döer som f.x. Mad. Krogh og Stranboe har alt længe været Skik og Brug, selv Ægteskab mellem Höie og Lave, kan heller ikke fortjene nogen særlig Opmærksomhed, om endog et Enkelt af disse snarere fortjente Navn af U-ægteskab.⁴¹

Hvor har Du gjort af Din vidtlöftige brevexling? Har Du tilintetgjort den, eller har Du under Forsegling ladet den blive tilbage i Dit Vinterkvarter. De to Aar af Dit Liv som Du har tilbragt i Krigen, ere saa betydningsfulde for Din hele Fremtid, at ethvert synligt Tegn fra den Tid, maa have Værd for Dig, naar Du som aldrende Mand engang sidder ved Din egen Arne, omgivet af en yngre Slægt – Kone og Börn, der lytte paa Din Fortælling om hvad Du har oplevet, da vil disse Breve styrke Din Hukommelse og maaskee fremkalde en levende Erindring om De fra hvem de kom.

Du hilses uendelig ofte af Din kjære Moder, Dine Söstre og

Din Fader
J. D. Bauer

Slesvig den 13 August 1850.

Kjære Fader.

Efterat være kommen til Byen igjen efter 4re Dages Bivouaqen finder jeg atter god Leilighed til at skrive et Par Ord Hjem og det saameget mere, som vi have havt en lille Affaire siden Du modtog mit sidste Brev. Den sidste Dag för vi forlod Byen sidst modtog vi Ordre i Forbindelse med Brigaden at foretage en Recognosering, samtidig dermed skulde udföres en Fouragering i det Större eller som Franskmanden (rigtignok i större Udstrækning) vilde kalde en Razzia. Som Fölge heraf marscherede 13 Batl., Batteriet Wegner og 1 Regiment Cavallerie ad Chauseen til Rendsborg henad Sorgbruck, medens henved 3 Batl. og 1 Batteri gik over Övre Stolk, Klein og Graf Brekendorff⁴² lös paa Stenten,⁴³ og en tredie Colonne gik endnu östligere over Ascheffel mod Steinsichen,⁴⁴ naar da alle Afdl. efter tilbörligt at have holdt Forbindelse med hinanden havde naaet Bestemmelsesstederne skulde der angribes og söges at trænge Fjenden, i dette Tidsrum skulle henved 200 Vogne kjöre til

Kropp, Ovschlag,⁴⁵ Alt Bernebeck,⁴⁶ Dammendorf,⁴⁷ Breckendorf, Nordby og fouragere og efter endt Fouragering skulle Afdelingerne da trække sig tilbage. Den hele Expedition lykkedes, dog blev vor venstre Flanke ved Tilbagetoget dygtig trængt og vi mistede endeel Folk, som bleve saarede, ligesom Capt. Hammelev af 6te Forst. Batl. blev skudt og døde,⁴⁸ den 13 Batl. havde kun 1 og Regimentet ogsaa 1. Aldrig nogensinde har jeg været saa nær Rendsborg som idag. Jeg kunde med blotte Öine se 2 Kirker, Möller på Voldene m.m. Vi vare ikke heller mere end $\frac{3}{4}$ Miil derfra. Det er forresten en mærkelig Egn syd for Slesvig, ikke en Bakke, ikke en Myretue næsten seer Du, hele Terrainet er saa fladt som et Stuegulv og derhos gold og öde, ikke som det Landskab, der allerede er i vore Hænder seer Du stort svært Korn og grønne Enge, nei en bar Brakmark, en stor Lynghede og mange svære Törvemoser ere de Variationer der möder Öiet. En Kouriösitet ved Husene her ere, at der ingen Skorsteen findes, jeg kan see at Moder naar hun hörer dette, vil forundre sig, thi for en Husmoder er en Skorsteen i et Huus og Mad og Drikke to temmelig i nær Forbindelse med hinanden staaende Begreber, men jeg vil da det maaskee kan interessere Dig give en flygtig Skildring af et saadant Schlesvisk Bondehuus. Seer Du först træder Du ind igjennem en umaadelig stor Dör i et Rum, thi jeg tör ikke kalde det et Værelse, og see her hvad Du finder: Paa den ene Side, sees 2-3 Heste at staae og æde, ved Siden af dem et Ungqvæg, Faar etc. paa den anden Side hans Foer, d.v. Rughalm, Byg dito etc., længere hen findes 2 Döre på hver Side af Huset, vidre findes paa den ene Side en Vask, paa den anden 2 Senge og til allersidst lige i Baggrunden en Skorsteen uden Træk, Rögen maa altsaa gaae langs med Loftet og ud igjennem de 3 beskrevne Udgange. Af dette vil Du forstaa at der er en yndig Rög i disse Huse, Du vil fremdeles forstaa at det stadig seer ud som der er Ildlös i disse Stæder, og tilsidst at Loftet florerer med Glandssæd; af den Grund behöve de ikke heller at sende Kjöd, Flæsk etc. til Rögmanden, men de hænge det under Loftet og ikke sjeldent sees hele og halve Sider Flæsk, at pryde disse sorte glaserede Lofte.

Den Schlesvigske Gjæstfrihed hersker her forresten, men Folkene ere blevne forknytte ved det meget Militair, af den Grund ere de tildels meget mistænksomme, især da Mange ikke Militaire, men disse Rövere af Maketendere, aftvinge dem Naturalier, imidlertid hvor der er Militair forhindres det saa godt man kan ved at udsætte Poster for at hæmme Sligt. Naar jeg sige at Befolkningen er forknyt, da hidrörer dette just ikke af at Sindet er nedtrykt ved Byrden af Militairet, nei, de ere bange, det er maaskee det retteste Udtryk paa deres Tilstand, thi det er min

Overbevisning, at hvis (som Gud forbyde), vi engang blev nødte til at gaae tilbage igjen, da vilde disse forknytte (?) Bønder være de første der vendte braadden mod os.

Hvorlænge vi skal ligge her, ved jeg ikke, men det synes at skulle vare noget ved endnu, thi der bliver bygget rigtige af Træ opførte og med Straa tækkede Barakker, det vil blive en kold Fornöielse, især naar vi gaar ind i September, og jeg kan forsikre, at Dagen kan være meget varm, som midt i Juli ja ofte saadan at man næppe kan trække Veiret og Natten bestandig uhyre kold og fugtig, at dette medfører Sygdom med Tiden, er noget som følger af sig selv og dog maa jeg sige, at med Undtagelse af Kolik og Diarhoe findes ingen gængs Sygdom ved den exct. Armee.

Du har da sagtens læst om den store Sprængning af Laboratoriummet i Rendsborg, efter Willesens Forklaring skulde man antage det for Mistro, men jeg kan forsikre at det har meget at betyde. Igaar nemlig da vi vare paa Forpost, kom 2 Bønder fra Rendsborg og de forsikrede, at der næsten ikke var et eneste Tag i hele Byen der var heelt og at der vare beskadiget eller dødt imellem 2-300 Mennesker, men hvad kan ikke en Willesen skrive, den store proklamationsmager!⁴⁹

Jeg har faaet mange Breve i denne Tid, først fra Din gode Broder og hans Kone, dernæst fra, ja gjæt engang – Hannemoer, fra min Vært i Nordborg har jeg faaet to Breve og med Længsel imödeser jeg en lille eller helst stor Skrivelse fra Dig og dem allesammen derhjemme, fortæl mig löst og fast, jo mere jo bedre. Det sætter mig altid tilbage i den Kreds, hvor jeg helst önsker at være, det er et Glimt fra Hjemmet, fra det Sted jeg nu i over 15 Maaneder ikke har seet og som kun Gud veed naar jeg atter skal gjensee. Med mange Hilsener til hele min Familie, Din Broder og hans Kone og Hanne isærdeleshed vil jeg slutte mit Brev idet jeg endnu engang önske mine Forældre og Södskende et hjerteligt Lev vel.

Og endnu engang værer hjerteligt hilset kjære Forældre og Södsken-
de af

Eders bestandig kjærlige
Sön
August

P. S.

Hils Clara og Christian fra mig samt fra Pl. v. Gorm,⁵⁰ det er noget han indstændigt har bedet mig om, Gorm mener og jeg med at Christian gjerne kunde spændere 1 Ark Papier og Porto paa os.

Din Sön⁵¹

Slesvig den 23 August 1850.

Kjære Fader!

Atter efter 4de ubehagelige regnfulde Dage ere vi komne tilbage til Byen Slesvig, hvor jeg da allenfals har den Behagelighed at have Tag over Hovedet. Jeg kan aldrig sige dig hvilken ubehagelig Fornemmelse det er efter om Aftenen at være kröben i Svinedunene at vaagne op med en Dryppen af koldt Vand paa Næsen, Halsen etc. Det er en Ubehagelighed, som man kun kan forstaa naar man har prøvet det, man tænker jo ikke i Sövnne paa at man ligger paa Halm og i en Barakke og i Begyndelsen naar man vækkes har man ingen Begreb om hvad denne Dryppen betyder, dog naar man har faaet Sövnne af Öinene bliver man snart overtydet om hvad det er og Hvilen er naturligviis spoleret for den Nat. Alt staar forresten her ved det Gamle hvad Operationerne i militair Henseende angaaer, vort Liv er naturligviis som Fölge heraf ensformigt, dog for mig har det havt Interesse, thi Richard har besøgt mig. Jeg ligger ganske roligt i min Barakke da pludselig Richard træder ind, Du kan tænke Dig min Overtaskelse og Glæde. Han var reist fra Eckernförde Kl. 12 Middag efterat have faaet een til at overtage Vagten for sig og kom til mig om Eftermiddagen Kl. 3, dog desværre han kunde kun blive hos mig 1 á 2 Timer da han atter skulde være i Eckernförde Kl. 8 Aften. Han har det forresten godt, og jeg skal hilse Alle derhjemme mange Gange fra ham.

Dit kjære Brev af 18 dennes har jeg modtaget og seer deraf at Ludvig har taget Afsked med denne Verden, hans Död var som hans Liv – grueopvækkende.

Du anmoder mig om at skrive Richard til, det er allerede skeet för Dit Brev blev afsendt, og jeg har alt siden den Tid modtaget 1 Brev fra ham igjen.

Hr. Sörensen træffer jeg tidt og taler ofte med ham, men Du veed, at han aldrig har været af mine Folk, desuden troer jeg, at min Nærværelse generer ham, Regnskabsföreren og Premierliuutenanten, jeg siger troer, det er kun min Formodning, og den støtter sig paa at der er noget vist tilbageholdent ved ham, eller – skulle han maaskee ikke endnu have betalt sin Husleie? Saa vil jeg antage at han fölte en vis Benouelse hvergang han saae mig, – förövrigt er han efter Folk Snak en ubehagelig Herre, der er i det mindste Ingen der kan lide ham.⁵²

Hvad de faste Nyheder angaaer da kjender jeg dem, og i Sandhed man maa udraabe Eheu!

I Begyndelsen af dit Brev anmoder Du mig om at underrette Dig om jeg trænger til noget Töi og skal jeg sige min Mening, saa troer jeg at for første Gang i mit Liv bliver jeg nödt til at gaae med Underbuxer, vel vil

det i Begyndelsen genere, men det er koldt om Natten, især naar man ligger ude i Barakken og det formeligt stormer og Regnen pidsker ned, dog jeg vil nærmere sige Dig det naar det gjøres fornödent, thi jo længere jeg kan undvære dem, desbedre. En Skjorte ville da ved samme Leilighed ikke være afveien, Du undrer Dig over den masse Skjorter jeg bruger, men jeg forsikkrer at efter et Fjerding Aar ere de saa tynde som Silke og gaar itu i alle Ender og Kanter, Strömper er jeg ret vel forsynet med. Dette Stykke er egentlig henhörende under Moders Departement.

Forleden Dag var jeg en god Tour omkring i Slesvig og hvis Du har Interesse for at höre om Byen, vil jeg fortælle Dig lidt derom:

Byen ligger i en Halvmaaneform rundt om Slien, der er fra Enden af Bustorf til Holm ca. $\frac{3}{4}$ Miil, den deles i Frederiksberg, Kollfuss, Altstadt og Holm. Frederiksberg danner den nordre Side af Byen til ligemed det inderste ved Slien. Kollfuss derimod danner den sydlige Deel, og strækker sig paa den sydlige Deel af Slien. Ligemidt ved Enden af Slien ligger Gottorp Slot et af Oldtidens smukkeste Værker,

Barakliv. Tegning af F. C. Lund 1850, Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Dagligdagen mellem slagene kunne være lidt trivial for soldaterne, hvorfor kortspil var en hyppig adspredelse.

det kneiser over Byen, som over Tiden, det har seet meget, det har set at Abel myrdede sin Broder, og det seer nu atter at den ene Broder dræber den anden, og Gud veed hvad det endnu skal see. Kollfuss er en umaadelig lang Gade, jeg vil antage den er omtrent dobbelt saa lang som Gothersgaden, altsaa en betydelig Længde og gaaer man den igjennem kommer man gjennem en stor Port med et høit Taarn paa. Det er Indgangen til Altstadt. Her i Altstadt seer Du en Bygning der rager høit over de Andre, det er den berömte Danekirke, med de Adeliges og Hertugfamiliernes Begravelse, udvendig har Kirken det gamle ærværdige Udseende som alle disse gamle Bygninger have, men indvendig er den oppudset á la Helliggeistes Kirke i Kjöbenhavn, det eneste der endnu er tilbage fra Oldtiden er Altertavlen, der er udskaaet i Træ (ligesom Roeskildes) og er vistnok et sjældent og ubetaleligt Kunststykke. Gaar Du længer frem af Altstadt kommer du til Skibsbroen, der gaar til Slien og dermed ender den Reise jeg har foretaget – til Holm, Galehuset har jeg ikke været, jeg kunne ikke denne Gang naae saa langt, man skal næsten belave sig paa en heel Dag naar man nogenlunde skal see det beundringsværdigste. Mit Papier er forbi, og jeg maa ende, mine kjære, elskede Forældre og Södskende være mange Gange hilset af Deres hengivne August.

På Piket ved Vedelspang 29/8-50.

Min inderlig kjære Fader.

Den for mig saa kjære Dag nærmer sig atter, og for 2den Gang i mit Liv kan jeg ikke mundtlig udtrykke det som jeg föle, dog kjære Fader, Du vil modtage min skriftlige Lykönskning i Anledning af Din Födselsdag og jeg veed den er kjærkommen. Og hvad skal jeg vel ønske i denne for os saa uheldsvangre Tid andet end at Du, Moder og mine Södskende maae leve friske og vel, saa at jeg naar Gud engang förer mig tilbage, med Henrykkelse kan kaste mig i Eders Arme og finde den Ro og Kjærlighed, som jeg saalænge har maattet undvære. Det er mit inderligste Önske, som jeg vil bede den Almægtige vil lade gaae i Opfyldelse. Endnu engang lev vel kjære Fader og værer mange Gange hilset fra Din stedse hengivne og kjærlige Sön.

August

Kjöbenhavn den 5 Sept 1850.

Min kjære August.

Ogsaa iaar blev det nægtet mig at see Dig hos os paa den – første September, en Dag Du altid har havt en inderlig Godhed for, Du maatte ogsaa denne Gang lade Dig nøie med at udtrykke Dine Tanker og Følelser paa et Stykke Papir, og saaledes overgive dem til Tilfældet naar, hvor og hvorledes de komme til deres Bestemmelsessted, en bydende Nødvendighed holder Dig selv tilbage fra at bringe mig Din Lykönskning som i hine Fredens Aar, da jeg hørte dem strømme ud fra Dit varme Hjerte, – men – tröst Dig kjære August, Din Fader kan levendegjøre Dine Breve under Læsningen, det rolige Ord bliver varmt igjen og Tanker som ligger i dem, strømmer som et velgjørende Kildevæld og qvæger mig, – min bedste August, jeg frygter ikke for at gjentage mig, hvor er desuden det Sprog i Verden som eier saa mange forskjellige Udtryk paa en og samme Ting »Forældres Kjærlighed til deres Börn« – hvad jeg siger nu, har jeg maaskee sagt Dig mange Gange för, hvad gör ogsaa det til Sagen. Gid jeg maa have Grund til at gjentage det om Eder Alle saalænge jeg lever!

Din broder Richard har underrettet mig om at han havde isinde at tage til Schlesvig Søndagen den første September for saaledes at tilbringe Dagen med Dig. Ikke i lang Tid har han havt et saa godt Indfald og jeg haaber at det er gaaet i Opfyldelse. Ensomheden er dræbende naar Hjertet er fuldt, man vil dog saa gjerne meddele sig for et ligestemt Sind og hvor kan det findes bedre end hos en Broder og Ven!

I et af Dine sidste Breve gav Du en sørgelig Skildring af Barakkerne hvori Du maa opholde Dig om Natten, naar Du bivouaquere de fire Dage af Ugen, det frembragte naturligviis mange Skrupler hos Moder, iblandt andre ogsaa den, at Du muligen ikke længere er Korpskriver og nu maa gjøre Tjeneste som Underofficer, Dit sidste Brev der har til Overskrift Piket ved Vedelspang, bestyrker denne Mening hos hende, gör mig derfor den Tjeneste at give os rigtig Besked herom, samt hvem Din Kommandeur nu er, istedetfor Trepka og s.v.

Dersom der af til forvilder sig en Avis til Schlesvig, har Du vel allerede læst om den Höstfest der har fundet sted i Rosenborg Have til Fordeel for de Faldnes Efterladte?⁵³ Ogsaa ved denne Leilighed viste Gud at han var med os, thi hvorvel det daglig regnede, blev det dog i de Dage, hened Aften meget godt Veir. Indtægten blev meget betydelig (40.000 rdr. netto). Medfølgende Album vil anskueliggjøre Dig den alvorlige Deel af Festen. Om Löverdagen besøgte Moder, jeg og Börnene Haven, her aandede Alting Liv og Lystighed. Exercerpladsen derimod Alvor, her var den Aften vi vare der, henimod 20.000 Mennesker forsamlede. Det var

isandhed et gribende Öieblik da et vældigt Sangchor rungede henover vore Hoveder, Reformert Kirkeklokke slog i det samme ti. Den stjerneklare Himmel hvævede sig saa smukt foroven. Kort Alt forenede sig for at stemme Gemyttet höitideligt og det syntes virkelig som Störstedelen af de Tilstædeværende glemte Spög og Latter og erindrede hvorfor de vare her forsamlede. Den bekjendte og som Visehandler udmærkede Her Borre, der ifjor havde Telt paa Rosenborgmarked, havde ogsaa iaar opoffret sig for den gode Sag, iblandt de Viser han producerede var der især En, som ved sin Vittighed gjør megen Lykke, ogsaa den sender jeg Dig, den vil dog maaskee mere Dig og et Par til.

Den Tomhed hvorover jeg tidligere har klaget, der ved Eders Bortreise er bleven i vort Huus, er igjen erstattet os med 1/3 Deel, idet Waldemar den 2 September er kommet Hjem fra sin förste Reise, han bliver hos os i tre Uger, han har gjennemgaaet en stræng Pröve, orkanagtige Storme og nogen Sösyge har han nu forsögt, men dog ikke tabt Modet, han har allerede været oppe og omarmet den överste Raa paa Stormasten, men hvad som mere er, han er endnu den samme gode, uskyldige Dreng som dengang han tog hjemmefra, og Gud lad det bestandig blive saa!

Vor Herre være nu og fremdeles med Dig min gode August, det önsker Din Moder, Fader, Emma, Camilla og dennegang ogsaa Broder Waldemar, siig os endelig om Du trænger til Noget, thi Du kan desværre have Savn nok foruden som Dine Forældre ikke ser sig istand til at afhjælpe.

Din Fader
J. D. Bauer

E.K. Ministeriet har tilkjöbt sig 42.000 Stk. Nattröier som gratis skal uddeles til Menige og Underofficerer ved Armeen, tag Du kun imod Tröien, den kan altid komme til Nytte.⁵⁴

E.K. Politimester Schrader i Schlesvig har faaet paa Hovedet fordi han i Dannevirke har gjort et Opraab til Folket om at afhjælpe et föleligt Savn hos Armeen paa Underbuxer, Strömper, Mavebælter x x x.

E.K. Glem ikke at besvare Onkel Bauer og Hanne paa deres Breve til Dig. Ædel, velment Deeltagelse er en Pærle som man maa bevare.

Slesvig den 8 September 1850.

Kjære Fader.

Dit sidste Brev af 5te d.M. var mig ret hjertelig velkommen, thi i omtrent 14 Dage havde jeg Intet hört hjemmefra, jeg kunde jo ikke vide om No-

get var tilstødt derhjemme især i denne Tid, hvor den uhyggelige Gjæst har begyndt at komme i Landet, med hvilken Glæde og Tilfredshed jeg modtog Dit kjære Brev, vil Du forstaa, – Du har jo selv for Dine Börn fölt en lignende Uro, ogsaa for det tilsendte Album maa jeg takke Dig, jeg skal naar jeg haver Tid læse det og tænke paa alle de Hedengangne. Du spørger Dig selv om hvad jeg dog kan have saa travlt med, at jeg ikke engang kan læse denne lille Pjece, hvori der ikke er 1 Times Læsning og jeg skal besvare Dig det. Jeg fik Dit Brev den 7 om Aftenen og denne Aften syntes som været forhexet. Den ene Ordonants kom, den anden gik, der blev skrevet og atter skrevet og det saa baade Majoren, Adjutanten og jeg havde nok at bestille, saa at jeg først blev færdig Kl. 11½ Aften. Aarsagen dertil var at Dagen derpaa skulde der foretages en stor Recognosering af Brigaden mod den fjendtlige Forpoststilling, hvortil vi skulle bryde op Kl. 2½ om Morgen. 2 Batailloner gik mod Ascheffel. 2 Batl. mod Orschlag³⁵ og 3 Batl. (13. 2 Res. Batl. og 3 Res. Jæger Corp.) samt Batteriet Moshin og 2 Delinger af 4 E.q.v.d. Regiment mod Breckendorff, og endelig 2 Batl. mod Krop. Kl. 12 stødte vi paa Fjenden og engagerede ham og efter tilfulde at have forvisset os om hans Styrke, Stilling m.m. skreed vi til Tilbagetog, men han forfulgte os bestandig chargerende hened en Miil idet vi bestandig besvarede hans Skud. Hensigten var vistnok ogsaa at lokke ham til vor Stilling for der desbedre at snakke med ham, men han har vist lugtet Lunten og pludselig drev han af. Omendskjönt Fægtningen varede hened 3 Timer havde vi kun 1 Md. l. saaret. Jeg vilde engang ønske at Du var nærværende ved en saadan natlig Udrykning fra Byen, det er en underlig uhyggelig Fölelse som griber Een. Gaderne ere aldeles tomme for civile Mennesker, langs begge Sider staa Bataillonerne opmarscherede i eet Geled, den sparsom lysende Gadelygte lader af og til falde en Straale paa de skjæggede Ansigter og giver dem et Spögelsesagtigt Udseende, Alt omkring er tyst og stille, skjönt ofte flere Tusinder ere nærværende, det er som Alle fölte en vis Beklemmelse om Hjertet. Kommandoordet lyder, Bataillonerne sætte sig i Bevægelse, man hörer kun det masquerio Fodslag af Infanteriet og den raslende Bevægelse af det svære Skyts som følge efter, Beboerne af Husene vaagne, stikke af og til Hovedet ud for see hvad der er paafærde men blive vistnok ubehageligt overraskede. Og naar det nu bliver Dag, sees hele Landeveien opfyldt med marscherende Kolonner, travende Ryttere og svære Kanoner. Ankomne til Maalet tage vi en Position, man lytter og hörer først Geværilden, derefter den hvinende Kanonkugle, man sees Kjæder rask rykke frem, der kommer Döde og Saarede. Tropperne rykke atter tilbage og ind i Byen og den sidste Act af denne Dags blodige Skuespil er tilende.

I Dit Brev taler Du om at Richard har havt isinde at komme og besøge mig den 1ste, det er ikke gaaet i Opfyldelse og jeg indseer fuldvel af den bydende Nödvendighed at han ingen Tilladelse kan faae, hos os i Byen Schlesvig tör Ingen gaae fra den ene Deel af Byen til den anden, – endseige at reise 3½ Miil.

Jeg seer ogsaa af Dit Brev at Moders kjærlige Frygt for mig atter er vaagnet paany, at jeg har skrevet paa Pikettet, blev af bydende Nödvendighed, thi jeg havde intet andet Sted at skrive, thi med Batl. maa jeg følge enten den er i Bivouak, Feltvagt eller i Affaire, dog NB, i en betydelig Distance fra Kamppladsen, jeg behöover vistnok ei heller at sige Dig, at jeg endnu stedse forretter den Tjeneste som jeg nu i eet Aar stadig har havt, nemlig Skrivertjenesten ved Bataillonon. Ved vor kjære Oberst Trepkas Död, en Begivenhed som jeg ofte og mange andre med mig og navnlig hele mit Fædreland beklager, blev den tjenstgjörende Major, v. Rodenburg dengang pr. 1. Batl. commandeur for 6 Batl. ansat som vor Kommandeur.⁵⁶ Det er en Mand, der [er] ældre end Trepka, dog har et ungdommeligt Sind, en hjerterensgod og dygtig Mand, jeg har kjendt ham i Bataillonon som Capt. og hörer til 13 Batls. ældste Officerer. Jeg troer han har Godhed for mig, og at jeg er vel anskreven hos ham – jeg vil anföre et Exempel: Den 1ste September bad jeg mig fri, for at gaae lidt ud, for dog paa een Maade at vide at denne Dag var for mig lidt mere end andre og anföorte som Grund at det var min Faders Födselsdag, han indböod mig til Middag (noget han meget ofte gjör forresten) og udbragte en Skaal for Dig, at Du ret længe maatte leve lykkelig med Dine Börn og Din Hustru og tilföiede at han vilde önske at hans Börn ogsaa snart maatte samles med deres Fader.

Jeg har læst om Höstfesten i Aviserne, det maa have været meget Smukt, det er jeg vis paa, – Du maa forresten tro at vi holde Aviser herovre, Fædrelandet og Lyreposten læser jeg stadig med megen Interesse.

Jeg seer af Dit Brev at min kjære Broder er kommen Hjem til Forældre og sine Söstre, det smerter mig mere nu, at jeg ikke kan hilse og tale med ham. Gud maa vide naar det skal skee, dog jeg vil ikke forbitte Glæden derhjemme ved mine Betragtninger, lov mig at Du vil tale til ham om mig, lad ham skrive mig blot et Par Ord, det vil være mig en kjær Erindring og det eneste synlige Tegn paa at han atter er i sit fædrene Hjem.

I et af mine Breve skrev jeg om noget Vintertöi, lad det kun bero, jeg har faaet min gode islandske Nattröie, som jeg lader sprætte op foran og lader sye Baand i saa at jeg kan binde den foran, den vil om Natten og ogsaa om Dagen naar det skulle blive koldt være god at trække paa indenfor Frakken, hvis Du derimod kunde sende mig en simpel Vest til at knappe op i Halsen, samt 1 Skjorte, da vilde det være rart, vel kan jeg nok faae en her, men Du veed at Pengene da ikke rigtig strækker til, –

dog jeg siger ikke dette fordi, jeg trænger til Nogle, men jeg mener at det er ubehageligt at være blank og ikke have andet end sin Lønning, der kan jo let komme uforusete Udgifter og det er dog i saa Henseende godt at have lidt i Ryggen.

Din Anmodning sidst i Brevet skal ikke være uden Følger, men der er som sagt ikke altid Leilighed til at skrive, navnlig de 4re Dage vi ligge i Leir, paa de andre 4re Dage vi ere her i Byen, blive vi ofte allarmede og have meget Skriverseri for Batls. Vedkommende, dog som sagt jeg skriver i en af Dagene.

Og nu tilsidst kjære Fader beder jeg Dig hilse Alle, men mine inderlig elskede Forældre, min Söstre og Waldemar, være först og sidst hilset af
 Deres hengivne kjærlige Sön og
 Broder August⁵⁷

Slesvig den 17 September 1850.

Kjære Fader.

Du vil maaskee gjöre mig den Tjeneste at beholde Brevet hvis det muligen skulle komme for tidlig og först levere det paa vor kjære Moders Födselsdag. Jeg beder Dig kjære Fader selv mundtlig at bringe hende min kjærligste Hilsen.

Du har vel hört om det forfærdelige Myrderi, thi et Myrderi uden Lige skal det have været, ved Missunde.⁵⁸ Fienden var rykked frem ad 3 Veie, og trængte vore Forposter aldeles tilbage lige til Midsunde, samtidig dermed marscherede 2-3 Batailloner op mod Schlesvig, af hvilken Grund vi hele Natten stode under Gevær. Affairen ved Missunde var forfærdelig, Batteriet Dinesen skjöd allene med 6 Kanoner 800 Skud i 2 Timer tænk Dig! Ved Dannevirke saae man det brænde paa 4 forskjellige Steder, hele Himlen var glödenderöd og en mere mageslös Kanontorden er maaskee næppe bleven hört i denne Krig, dog Gud skee Lov han fik Næsen ordentlig bræmset og det vil jeg haabe han vil faae hvergang han kommer vore Skandser for nær. Dagen efter, den Dag jeg skrev Waldemar til trængte han rask frem i Byen Krop, en halv Miil fra hvor vi gjorde Feltvagt, men skjönt han skjöd som en Mand med sine Granatkanoner blev han dog nödt til at trække sig tilbage.

Herovre have vi det forresten godt, et Veir som man i mange Herrens Tider ikke har havt saa smukt. Lev vel kjære Fader, hils Alle men vær selv hilset af Din

Hengivne
 August

P.S. Om nogle faa Dage mere.⁵⁹

Slesvig den 3 October 1850.

Kjære Fader!

Tak kjære Fader for den tilsendte Pakke, den kom ret tilpas ligesom Dine to Breve, thi jeg begyndte at blive lidt urolig over at den ene Postdag hengik efter den anden uden at jeg saae saameget som en Töddel hjemmefra, fra Richard har jeg ikke i mange Herrens Tider seet Brev, skjönt han er mig et Svar skyldig saa jeg levede i en sand Uvidenhedstilstand hvad mit Hjem angik... Hvad derimod Skud, Kanontorden, brændende Gaarde, Myrderi, Allarmering, kort al Ödelæggelse angaaer, det har jeg været mere vidende om, thi hver evige Dag i Löbet af et Par Uger har der været Skyden ect., eet eller andet Sted. Sidste Gang nemlig da vi vare paa Feltvagt d. 30 Sept rykkede Fjenden frem med 2 24 punds Granatkanoner og sköde rask paa os samtidig med 2-3 Comp. Infant., imidlertid udsendte vi en lignende Styrke og drev dem som sædvanlig tilbage, 1 Mand blev skudt igjennem Hovedet. Hvad der dog imidlertid meest spænder og ængster Gemytterne her i Schlesvig er Affairen ved Friederickstad,⁶⁰ der har nemlig i circa 4-5 Dage været skudt og det med svært Skyts, imidlertid er der endnu intet officielt bleven meddelt derom. Friederickstadt er en By, som ligger ved Eideren, igjennem denne By flyder een af Danmarks störste Floder nemlig Trenen,⁶¹ men denne Flod deler sig saa at en Arm flyder om den ene Side, den anden om den anden Side af Byen, saa at den for en stor Deel er omgivet med Vand. Ved Frederickstad begynder Marsken, som bestaaer af den fede Leer og som aldeles ikke taaler Vand, da den saa bliver til et bundløst Före og som Følge af at Byen er beliggende i denne fede blöde Egn, men den beskyttes ved Diger. Nu er Trenen stemmet og ved Frederickstad ved den anbragte Sluse, altsaa maa Vandet have en anden Udgang, fölgelig svømmer det sideliggende Land over og gjør det upassabelt for Artilleri, Kavalleri og for störstedelen ogsaa for Infanteriet og det er det væsentligste Forsvar paa den Kant.⁶² Imidlertid har Fjenden under Anförsel af v. der Thann⁶³ i 5 Dage ligget paa Holstensk Kyst og beskudt Byen med 84 punds Bombekanoner og samtidig paa de anförte Dage marscheret i Stormcolonner mod Byen, men hver Gang bleven slaaet tilbage med uhyre Tab, saaledes f. Ex. har han igaaer stormet 9 Gange uden Resultat og med stort Tab. De Döde og Saarede blive naturligviis liggende paa Digerne eller trille ned i Maradset ved siden hvor de da qvæles. Grusomheden og Forbittrelsen er nu stegen i den Grad at naar vi gaae ud fra Forskandsningen for at hente de saarede Insurgenter skydes der fra de fjendtliges Side paa os, og omvendt skyde vi paa dem. Jeg talte med en Officer der kom derfra igaar, han fortalte at 1/3 Deel af Byen var nedbrændt 1/3 ödelagt, hened 50 Mand, Koner og Piger ere bragte paa Hospitalet for at amputeres eftersom de ere bleven

saarede af deres Bundesgenossens Kugler, en dyrekjøbt Kjærlighed!! – Man fortæller at Bønderne i Eiderstedt skulle have tilbudt at ville bygge Byen op igjen naar deres Kammerater bare ville beskyde og ødelægge os! Jeg gad vist om een af disse Kugler kan give den eller de et frisk Been eller Arm. – Nu have vi prøvet Kræfter paa høire og venstre Flanke, hvornaar mon de nu komme til Centrummet? – Herovre har jeg det ellers ret godt. Det vil sige, jeg har det saa godt som Nogen i min Stilling kan have det, en Masse Regn have vi havt og navnlig den 30 f.M. öste det saadan ned paa Forposten under en vældig Torden og Lynild, at man paa Veien formelig vadede i Vand til Anklerne. Naar jeg ligger i Byen gaaer jeg sædvanlig paa Komædie hvergang der spilles og omendskjönt det ikke er de første Kunstproductioner jeg har seet, saa adspredet det dog Sindet ved det lette muntre Indhold af Stykkerne, imidlertid ere der enkelte der ikke ere daarlige, navnlig Mad. Schäffer, hun maa efter min Formening i yngre Dage have været en fortræffelig Skuespillerinde ogsaa Elskerens Hr. Hahl er ikke ilde skjönt han er over 50 Aar, men han seer virkelig ikke ældre ud end han kunde være 34-35. Af de Stykker jeg har seet vil jeg nævne Muller und Milleu, Frau und Freund oder die Flucht nach Africa, die Schauspielerinn, die Wiener in Berlin hvori Hovedrollerne bleve meget godt udförte. Du kjender vist nogle af disse smaa Pjece.⁶⁴

Stormen på Frederiksstad den 4. oktober 1850. Maleri af Niels Simonsen 1851, Statens Museum for Kunst. I August Fridolin Bauers breve beskrives stormen på Frederiksstad flere gange. Under stormen nåede krigens brutalitet hidtil usete højder, hvor hverken danske eller slesvig-holstenske soldater holdt sig tilbage.

Og nu tilsidst kjære Fader beder jeg hilset alle vore gode Venner og Bekjendte, men især være mine Södskende og Forældre ret af Hjertet hilset af

Deres hengivne kjærlige Sön
August

Slesvig den 9de October 50.

Kjære Fader.

Det alvorlige, mørke og uhyggelige Efteraar er alt med stærke Skridt rykket frem og vil sandsynlig vedblive indtil den hvide Vinter træder frem og forandrer Scenen, ja visseligt, Efteraaret er lidet interessant hjemme i en Stue, hvor man dog ialfald kan gjøre Nar af Veiret ved en lunken Kakkellovn, men i Felten er det endnu mindre interessant, naar man skal paa Feltvagten og i det heldigste Tilfælde at tye til en ussel lille Jordhytte men i det uheldigste til at staae under Gevær den hele Nat og blive pidsket i Ansigtet af orkanagtige Storm og kjæmpestore Vanddraaber, da først tænker man »Gid give Du var i et Huus, hvor Du kunne skjule Dig for Regnen og Blæsten«, som et af de høieste Goder der i et saadant Öieblik kunne ramme en stakkels Soldat. Endelig efter 4re lange kolde regnfulde stormende Dage, stadig allarmedet paa Forpost ere vi da endelig komne under Tag for at udhvile os i de andre 4re Dage.

Hvad det forresten skal blive til, det maa Gud vide, thi nu ere vi i 3 Maaneder ikke komne eet Skridt videre. Ved Friderickstad er da Alt ved det Gamle, vore Forposter have atter optaget den sædvanlige Stilling, men Byen er desværre skudt i Gruus, det er altsaa det hele Fienden har udrettet. I 2 Dage har man Intet seet til ham i det Nabolav, han er pludselig forsvunden. Den sidste Dag stormedes med 6 Batal; i henved 2 Timer og de bleve slaæde tilbage med et betydeligt Tab, anthaelist er det at vi begravede over 100 fientlige efter denne Storm og toge desuden 1 Kapitain en Liutenant og 30 Mand der havde været for næsvise og vare komne ind i den yderste Löbegrav. Jeg vilde ønske at Du engang kunde komme herover i Schlesvig og see alle de magelöse Arbeider og Fortificationer som her findes, Du vilde undre Dig, ved hvert Skridt möder Öiet enten en Löbegrav, en Skandse, en Indskjæring, et Kanonglaise-ment, en Redoute eller lukket Mark, naar Du allene seer Dannevirkevolden med sine Löbegrave, og Indskjæringer og Udfaldsgange, det kan allene fryde Öiet, styrke Sindet, og vi ville haabe at den skal svare til det Navn den bærer, at den kan blive et Værn mod den forræderiske Fiende. Arbeiderne ere endnu langt fra færdige, hver dag afgives stadig endnu 600 Mand til Arbeide.

Alt herovre staaer ellers ved det Gamle, smaa Forpostfægtninger, hvori Fienden sædvanlig skyder paa $\frac{1}{2}$ Miils Afstand med Kanoner, hörer til Dagens Orden, forleden Dag fik vor Batl. dog en Mand död ved en saadan lumpen Historie, han fik et Skud gennem Hovedet saa et stort Stykke Hjerne blev liggende paa Stedet.

Med Længsel imödeser jeg den Tid at jeg lösnes fra dette Trældens Aag, med Gru imödeser jeg en Vinter, som vil blive den Skjæbnesvangerke i mit Liv og med Sorg tænker jeg paa Eder mine Kjære, som jeg nu i saa lang Tid ikke har seet, ikke talt med, Eder, hvem jeg saa ofte tænker paa og som stedse vil blive mig dyrebare. Lev vel, det ønskes Eder af Eders hengivne

August

Noter

1. Robert Neiiendam (1880-1966) begyndte sin karriere som skuespiller, men da han siden barnsben havde været stærkt interesseret i teaterhistorie, var det kun naturligt, at han fra 1922 blev leder af Teatermuseet i Hofteatret, hvor han frem til sin död i 1966 skabte kerne i museets samlinger. For en udførlig skildring af Robert Neiiendam se Selskabet for Dansk Teaterhistorie (udg.): *Robert Neiiendam in memoriam. Ved Hofteatrets 200 årsdag den 30. januar 1967*. København 1967, s. 5-8 og 70-95.
2. Teatermuseet i Hofteatret: Brevsamling: Brev til og fra J. D. Bauer. I denne findes blandt andet flere breve fra Adam Oehlenschläger til Johan Daniel Bauer.
3. Teatermuseet i Hofteatret: Manuskriptsamling: Brevveksling mellem A. F. Bauer og J. D. Bauer 1849-50.
4. Arthur Aumont og Edgar Collin: *Det danske Nationalteater 1748-1889. En statistisk Fremstilling af Det kongelige Teaters Historie fra Skuepladsens Aabning paa Kongens Nytorv 18. December 1748 til Udgangen af Sæsonen 1888-89*. Bind 3, København 1899, s. 10; Thomas Overskou: *Den danske Skueplads i dens Historie, fra de første Spor af danske Skuespil indtil vor Tid*. Bind 4, København 1862, s. 320-321.
5. Arthur Aumont og Edgar Collin (1899), s. 10; Thomas Overskou: *Af mit liv og min tid*. II, København 1962, s. 211.
6. T. A. Topsøe-Jensen og E. Marquard: *Officærer i den dansk-norske Sælat 1660-1814 og den danske Sælat 1814-1932*. I. København 1935, s. 79; R. W. Bauer: *Calender for Aarene fra 601 til 2200 efter Christi Fødsel*, København 1868.
7. E. Dam og Aage Schæffer: *De danske Apotekers Historie*. Bind 2, København 1928, s. 115-117; Per Rathlau Berg, Ole Mortensøn og Helle Ravn: *Det gamle apotek*, Rudkøbing 1984, s. 3-6.
8. Per Rathlau Berg, Ole Mortensøn og Helle Ravn (1984), s. 14-15; Thor Seierø: *Rudkøbing Apotek 300 år*, Rudkøbing 2005, s. 19.
9. Apoteket var og er stadig en central del af livet i Rudkøbing og omegn. I 1983 åbnede Langelands Museum samlingen »Det gamle apotek« i en del af Apotekergården. Samlingen består af inventar og genstande fra Rudkøbing Apotek, og den er unik i sin art. Apotekermuseet omfatter to officiner fra henholdsvis 17- og 1800-tallet samt et gammelt laboratorium med dampkøgeri. Ligeledes findes der i private samlinger en række genstande, som kan belyse denne fantastiske familiehistorie, som hidtil er gået den genealogiske forsknings næse forbi. Se endvidere Per Rathlau Berg, Ole Mortensøn og Helle Ravn (1984), s. 20-29; Thor Seierø (2005), s. 23.
10. En skildring af disse slag og træfninger findes i Johannes Nielsen: *Træårskrigen 1848-51*, København 1993, s. 50-55; Hans Christian Bjerg og Ole L. Frantzen: *Danmark i krig*, København 2006, s. 300-311.
11. Af eksempler kan vi nævne C. F. Allen og Chr. Bruun: *Breve fra danske Krigsmænd. Skrevne til Hjemmet under Felttogene 1848, 1849, 1850*, København 1873; Daniel Bølling: *Dagbøger 1848-1851*, København 2001; J. P. S. Clausen: *1848-49-50. En Frivilligs Dagbog og Breve*, København 1898; Erik Høyer Møller: *Præsten i Krigen. Breve til en Ven fra en gammel Feltpræst*, København 1900; Christian Adam Ludvigsen: *Christian Adam Ludvigsens dagbog 1848-1850*, København 1970; P. Fr. Rist: *Olaf Ryes saga. Optegnelser, dagbøger og breve*, København 1899; Jac. Thode Ræder: *Krigserindringer fra 1848-*

- 50, København 1911; Ib Sandel: *Fortællinger fra krigen 1848-50*, København 1883.
12. Brev fra Johan Daniel Bauer til August Fridolin Bauer, dateret 12. august 1850.
 13. Brev fra August Fridolin Bauer til Johan Daniel Bauer, dateret 13. august 1850.
 14. Brev fra August Fridolin Bauer til Johan Daniel Bauer, dateret 20. juli 1850.
 15. Brev fra August Fridolin Bauer til Johan Daniel Bauer, dateret 6. august 1850.
 16. Brev fra August Fridolin Bauer til Johan Daniel Bauer, dateret 8. september 1850.
 17. Brev fra August Fridolin Bauer til Johan Daniel Bauer, dateret 26. juli 1850.
 18. Brev fra August Fridolin Bauer til Johan Daniel Bauer, dateret 3. oktober 1850.
 19. Johan Christian Mathias Trepka (1809-1850) havde siden 1848 været kommandør for 13. bataljon. Den 25. maj 1850 havde han fået rang af oberst. Vilhelm Richter: *Den danske Landmilitæretat 1801-1894*. Bind 2, København 1897, s. 199.
 20. Nuværende Rinkenæs.
 21. Kommandøren må være den i note 19 omtalte oberst Trepka.
 22. Nuværende Wasserleben.
 23. Nuværende Volstrup.
 24. Dampkanonbåden von der Tann var en del af den slesvig-holstenske flåde. I sommeren 1850 fandt en træfning sted mellem dampkanonbåden og det danske skib Hekla, hvilket resulterede i, at von der Tann løb på grund og sprang i luften natten mellem den 20. og 21. juli 1850. Jørgen Paulsen: *Tøjhusmuseets Bog om Treårskrigen 1848-49-50*. I, København 1948, s. 451 og 457.
 25. Holger Danske var det sidste hjuldampskib, som den danske flåde søsatte i 1849. På dette tidspunkt var skibet under kommando af kaptajn R. Aschlund. Jørgen Paulsen (1948), s. 445 og 457.
 26. Nuværende Grossolt.
 27. Nuværende Klappholz.
 28. De to berømte officerer oberst V. H. F. A. Læssøe (1811-1850) og generalmajor F. A. Schleppegrell (1792-1850). Vilhelm Richter (1897), s. 45 og 147.
 29. Kaptajn Vilhelm Henrik August Kranold (1818-1850) var ved sin død stabschef ved 2. brigade. Vilhelm Richter (1897), s. 9.
 30. Tabene på dansk side var 845 døde, 2.405 sårede og 368 fanger, mens de slesvig-holstenske tab udgjorde 534 døde, 1.202 sårede og 1.072 fanger. Johannes Nielsen (1993), s. 54.
 31. Ukendt officer.
 32. Her baserer Johan Daniel Bauer sin viden på sladderhistorier i København. Oberst Trepka faldt ved Øvre Stolk under regulær kamp. M. Vesterdal: *Slaget ved Isted 25. juli 1850*, København 1978, s. 27.
 33. Den øverstbefalende for den slesvig-holstenske hær var den preussiske general Wilhelm von Willisen (1790-1879), der i sine ungdomsår tillige havde deltaget i Napoleonskrigene.
 34. Det er usikkert, hvem den officer er.
 35. Oberstløjtnant Peter Henrik Claudi du Plat (1809-1864) havde siden januar 1850 været kommandør for 2. forstærkningsbataljon og fået rang af oberstløjtnant. Under krigen 1864 omkom han ved stormen på Dybbølskanser. Vilhelm Richter (1897), s. 104.
 36. Den senere professor i kirkehistorie ved Københavns Universitet, P. F. A. Hammerich (1809-1877).
 37. På Frederiksborgmuseet findes en lignende feltgudstjeneste skildret ved et maleri: »Feltgudstjeneste ved Dannevirke efter slaget ved Isted 1850«, inventarnummer A 6999. Jørgen Paulsen: *Billeder fra treårskrigen 1848-1849-1850*, København 1952, s. 147-148.
 38. Fregatten Thetis.
 39. Under affæren i Eckernförde Fjord den 4. april 1849 var injesketet Christian VIII og fregatten Gefion, i et forsøg på at bekæmpe preussiske landbatterier, blevet tvunget til overgivelse som følge af den fjendtlige beskydning og uheldige vejrforhold. Orlogsskibet var sprunget i luften og fregatten blevet erobret. Det var et stort prestigetab for den danske flåde, hvorfor den sendte denne nye ekspedition til Eckernförde Fjord i 1850 for at kræve krigsbyttet tilbage.
 40. Den 7. august 1850 eksploderede »Laboratoriums«, som var en ammunitionsfabrik i Rendsborg, der forsynede den slesvig-holstenske hær. 122 omkom i forbindelse med eksplosionen.
 41. Her hentydes til ægteskabet mellem Frederik VII og Louise Rasmussen. De var blevet gift den 7. august 1850.
 42. Nuværende Brekendorf.
 43. Nuværende Stenten.
 44. Ukendt sted.
 45. Sandsynligvis nuværende Oschlag.
 46. Nuværende Alt Bernbeck.
 47. Nuværende Damendorf.
 48. Peter Henrik Hammeleff (1817-1850) havde siden 10. januar 1850 været kaptajn i 6. reservebataljon og omkom under rekognoscering ved Stenten Møller den 8. august 1850. Vilhelm Richter: *Den danske Landmilitæretat 1801-1894*. Bind 1, København 1896, s. 158.
 49. Se note 33.
 50. Sandsynligvis premierløjtnant Christian Maro Gorm (født 1821). Vilhelm Richter (1896), s. 145.
 51. Herefter udelades et brev fra Johan Daniel Bauer til August Fridolin Bauer, dateret 18. august 1850. Brevet handler overvejende om et dødsfald i familien den 12. august 1850.
 52. Dette afsnit af brevet er i marginen forsynet

- med teksten: »Bør ikke læses høit, hvis der er nogen tilstede«. Denne premierløjtnant Sørensen kan næsten kun være Chresten Sørensen, selv om han på dette tidspunkt kun var sekondløjtnant. Vilhelm Richter (1897), s. 186.
53. Der blev afholdt en stor høstfest i Rosenborg Have i 1850 med en række musikalske indslag, hvoraf J.P.E. Hartmann og H.P. Holsts *Mindesang for de Faldne* blev et af de mest kendte numre.
 54. Den danske hær led på dette tidspunkt af mangel på ny mundering.
 55. Sandsynligvis nuværende Oschlag.
 56. Denne officer må være daværende major Vilhelm Carl Rodenburg (1805-1888). Vilhelm Richter (1897), s. 124.
 57. Herefter udelades et brev fra Waldemar Bauer til broderen August Fridolin Bauer, dateret 6. september 1850. Brevet indeholder ikke væsentlige oplysninger og griber kun forstyrrende ind i det her udgivne uddrag af brevsamlingen.
 58. Den 12. september 1850 angreb Wilhelm von Willisen Mysunde i et forsøg på at ændre situationen til sin fordel efter nederlaget i slaget ved Isted. Hans angreb blev dog slået tilbage. Generalstaben (udg.): *Den Dansk-Tydske Krig i Aarene 1848-50*, bind 11, København 1885, s. 967-1084; Jørgen Paulsen (1948), s. 103.
 59. Herefter udelades et brev fra August Fridolin Bauer til moderen Charlotte Amalie Bauer, dateret 17. september 1850. Brevet indeholder kun sønnens lykønskninger til moderens fødselsdag. Desuden er udeladt 3 andre breve fra Johan Daniel Bauer til sønnen August Fridolin Bauer. To af dem er dateret 22. september 1850 og det sidste den 26. september samme år. Disse handler næsten udelukkende om moderens fødselsdag og interne familieforhold.
 60. Efter det mislykkede angreb ved Mysunde besluttede Wilhelm von Willisen at angribe Frederiksstad, der kun var nødtørftigt befæstet med en styrke på cirka 1.600 mand under oberstløjtnant Hans Helgesens kommando. General Willisen angreb byen med en styrke på 5.000 mand, 10 kanoner samt 22 morterer. Samtidig deltog 4 kanonbåde i angrebet. Angrebet eller bombardementet begyndte den 29. september og varede 5½ dag, hvorefter slesvig-holstenerne forgæves forsøgte et stormangreb. Generalstaben (udg.): *Den Dansk-Tydske Krig i Aarene 1848-50*, bind 12, København 1887, s. 1117-1255; Jørgen Paulsen (1948), s. 104-106.
 61. På tysk kaldes floden Treene.
 62. Frederiksstads befæstning findes også beskrevet i Jørgen Paulsen (1948), s. 124-126.
 63. Den berømte officer Ludwig Samson Heinrich Arthur Freiherr von und zu der Tann (1815-1881) kom fra Bayern og deltog i Treårskrigen på slesvig-holstenernes side.
 64. Teaterlivet i Slesvig i denne periode findes relativt udførligt beskrevet i Eike Pies: *Das Theater in Schleswig 1618-1839*, Schleswig 1970, s. 88.

Fortegnelse over sydslesvigske kirkebøgers begyndelsesår

Af Hans H. Worsøe

I forlængelse af småstykket »Sydslesvigske kirkebøger tilgængelige på mikrokort i Danmark« i Personalhistorisk Tidsskrift 2008:1 bringes nu den lovede kirkebogsfortegnelse.

Listen over de sydslesvigske kirkebøgers begyndelsesår er ordnet efter provsti (Kirchenkreis), således som kirkebøgerne er registreret i de registraturer, som de bestilles efter på Statens Arkivers læsesale. De tyske registraturer er ret forskellige i detaljeringsgrad, hvilket naturligvis smitter af på denne fortegnelse. Listen omfatter de provstier, fra hvilke kirkebøgerne nu er tilgængelige samt Eckernförde, som forventes at blive tilgængelig ca. 2011.

Stednavnene anføres i den form, de har i de tyske registraturer, og alfabetiseringen er foretaget efter gældende tyske regler.

Forkortelsen F står for fødte (døbte), V for viede (i enkelte tilfælde er der tale om troløvelser) og D for døde (begravede). I de tyske registraturer anvendes forkortelserne Tf. for Taufe, Tr. for Trauung og Best. for Bestattung.

Oplysningerne er tilgængelige frem til 1876. Hvis der er angivet slutår, betyder det, at der kun eksisterer kirkebøger for den angivne periode, som f. eks. den danske menighed i Flensborg, der kun dækker årene 1851-65.

Angeln Kirchenkreis

Arnis: 1698 (F, V, D)

Böel: 1618 (F, V), 1621 (D)

Boren: 1687 (F), 1689-1705, 1712 (V, D)

Brodersby-Taarstedt: Brodersby: 1648-1711 (F), 1685-1711 (V)

Taarstedt: 1685-1717 (V)

Begge sogne: 1746 (F, D), 1749 (V)

Esgrus: 1739 (F, V, D)

Fahrenstedt: 1763 (F, V, D) – ældre bøger, se Uelsby-Fahrenstedt

Gelting: 1694-1732, 1737 (F, V, D)

Glücksburg: 1660 (F, V, D)
 Gross- und Klein Solt: 1663 (F), 1676 (V), 1720 (D)
 Grundhof: 1721 (F, V, D)
 Havetoft: 1631 (D), 1628 (V, D)
 Husby: 1673-77, 1681 (F), 1665-69, 1671-76, 1681 (V), 1672-76,
 1686 (D)
 Hürup: 1671 (F, V, D)
 Kahleby-Moldenit: 1666-70, 1698 (F), 1666-68, 1699 (V), 1699 (D)
 Kappeln: 1656 (F), 1763 (V, D)
 Kleinsolt: 1763 (F, V, D) – ældre bøger, se Gross- und Kleinsolt
 Munkbrarup: 1677 (F, V, D)
 Neukirchen: 1651 (F, V, D)
 Norderbrarup: 1680 (indtil 1731 med huller) (F, V, D)
 Nübel: 1760 (F, V, D)
 Quern: 1674 (F, V, D)
 Rabenkirchen: 1683 (F), 1682 (V), 1730 (D)
 Rüllschau: 1687 (F), 1691 (V, D)
 Satrup: 1642-1716, 1730 (F, V, D)
 Sieverstedt: 1670 (F), 1677 (V), 1678 (D)
 Sörup: 1661 (F, V, D)
 Steinberg: 1665 (F, D), 1669 (V)
 Sterup: 1691 (F, V, D)
 Süderbrarup-Loit: Süderbrarup: 1666 (F, V, D)
 Loit: 1631 (F, V, D)
 Thumbby-Struxdorf: Thumbby: 1651 (F), 1647 (V), 1694 (D)
 Struxdorf: 1651 (F), 1646 (V), 1694 (D)
 Toestrup: 1643 (F), 1654 (V), 1658 (D)
 Tolk: 1645-90 (F), 1645-1705, 1754 (V), 1645-81, 1754 (D)
 Uelsby-Fahrenstedt: 1729 (F, V, D)
 Ulsnis: 1701 (F, V, D)

Eiderstedt Kirchenkreis

Garding: 1624 (F, V, D)
 Katharinenherd: 1653 (F, V, D)
 Kating: 1763 (F, V, D)
 Koldenbüttel: 1630 (F), 1645 (V), 1697 (D)
 Kotzenbüll: 1646 (F, V, D)
 Oldenswort: 1653 (F), 1639 (V, D)
 St. Peter, Ording: 1649 (F, V, D)
 Osterhever: 1671 (F, V, D)
 Poppenbüll: 1653 (F, V, D)

Tating: 1764 (F, V, D)

Tetenbüll: 1606 (F), 1640 (V, D)

Tönning: Stadt- und Landgemeinde: 1650 (F), 1656 (V), 1662 (D)

Garnisonsgemeinde: 1689-1714 (F, V), 1704-07, 1711-15 (D)

Uelvesbüll: 1633 (F), 1613 (V), 1629, med huller 1644-84 (D)

Vollerwiek: 1645 (F, V, D)

Welt: 1631 (F, V, D)

Westerhever: 1731 (F, V, D)

Witzwort: 1692 (F, V, D)

Flensburg Kirchenkreis

Adelby: 1637 (F, V, D)

Eggebek-Jörl: 1645 (F, V, D)

Flensburg: St. Johannis: 1674 (F), 1741 (V), 1574 (D)

St. Marien: 1660 (F, V, D)

St. Nikolai: 1637 (F, V), 1761 (D)

Freie dänische Gemeinde: 1851-65 (F), 1851-64 (V, D)

Grossenwiehe: 1728 (F, D), 1729 (V)

Handewitt: 1676 (F, V, D)

Jörl: 1763 (F, V, D), ældre kirkebøger se Eggebek-Jörl

Nordhackstedt: 1665 (F, V, D)

Oeversee: 1726 (F, V, D)

Sieverstedt: 1671 (F, V, D)

Wallsbüll: 1732 (F, V, D)

Wanderup: 1667 (F, V, D)

Husum-Bredstedt Kirchenkreis

Bargum: 1692 (F, V, D)

Bordelum: 1668 (F) 1666 (V, D)

Bredstedt: 1643 (F, V, D)

Breklum: 1638-60, 1688 (F), 1639-59, 1684 (V), 1631-60, 1683 (D)

Dreisdorf: 1660-1741, 1753-55, 1764 (F) 1706-56, 1763 (V), 1709-43,
1763 (D)

Hattstedt: 1640 (F, V, D)

Hooge: 1652 (F, V, D)

Husum, St. Marien: 1605 (F), 1609 (V), 1761 (D)

Joldelund: 1685 (F), 1763 (V, D)

Langeness-Nordmarsch: 1670 (F), 1675 (V), 1666 (D)

Langenhorn: 1681 (F, V, D)

Mildstedt: 1642 (F, V, D)

Nordstrandischmoor: 1647-1826 (F, V, D)
 Nordstrand-Odenbüll: 1657-1710, 1715, 1719 (F), 1659-1702, 1719 (V),
 1657-1707, 1715, 1737 (D)
 Ockholm: 1661 (F, D), 1669-88, 1730 (V)
 Odenbüll: 1657 (F, V, D)
 Oland und Gröde: 1718 (F, V, D)
 Olderup: 1633 (F, V, D)
 Ostenfeld: 1687 (F, V, D)
 Pellworm: 1715 (F, V, D)
 Schobüll: 1620 (F), 1661 (V, D)
 Schwabstedt: 1681 (F, V), 1744 (D)
 Schwesing: 1738 (F, V, D)
 Simonsberg: 1681-1718, 1753 (F), 1681 (V), 1685 (D)
 (alle med mange huller)
 Viöl: 1763 (F, V, D)

Schleswig Kirchenkreis

Bergenhusen: 1659 (F, V, D)
 Erfde: 1768 (F, V, D)
 Friederichsstadt: 1639 (D, V), 1660 (D)
 Haddeby: 1641 (F, V, D)
 Hollingstedt: 1622 (med huller) (F, V, D)
 Kropp: 1680 (F, V, D)
 Schleswig: Domgemeinde: 1712 (F), 1732 (V), 1769 (D)
 Garnisonsgemeinde: 1765-1849 (F, V, D)
 Schlossgemeinde Gottorp: 1765-1842 (F, V)
 St. Johanniskloster: 1775 (F, V, D)
 St. Michaelis Stadt: 1656 (F, V, D)
 St. Michaelis Süd: 1822-43 (V), 1800-24 (D)
 Schleswig-Friederichsberg: 1667 (F, V, D)
 Schuby: 1807 (F), 1763 (V), 1824 (D)
 Süderstapel: 1583-1631, 1653 (F), 1584-1634, 1663 (V, D)
 Treia: 1688 (F, D), 1714 (V)

Südtondern Kirchenkreis

Altgalmsbüll: 1688-1728, 1755 (F, V, D)
 Amrum, St. Clemens: 1599 (F, D), 1710 (V)
 Aventoft: 1653 (F, V, D)
 Braderup: 1738 (F, V, D)
 Dagebüll: 1678 (F, V, D)

Deezbüll: 1694 (F, V, D)
 Emmelsbüll: 1695 (F, V, D)
 Enge: 1739 (F, V, D)
 Fahretoft: 1699 (F, V, D)
 Föhr: St. Johannis, Nieblum: 1660 (F, V), 1737 (D)
 St. Nikolai, Wyk: 1740 (F, V, D)
 St. Laurentii, Süderende: 1678 (F, V, D)
 Horsbüll: 1746 (F, V, D)
 Karlum: 1649 (F, V, D)
 Klanxbüll: 1701 (F, V, D)
 Klixbüll: 1614 (F), 1652-1709, 1730 (V, D)
 Ladelund: 1638 (F, D), 1740 (V)
 Leck: 1729 (F, V, D)
 Lindholm: 1619-89 (med huller), 1700 (F, V, D)
 Medelby: 1739 (F, D), 1740 (V)
 Neugalmsbüll: 1686 (med huller) (F, D), 1687 (med huller) (V)
 Neukirchen: 1701 (F, V, D)
 Niebüll: 1674 (F, V), 1674-1715, 1811 (D)
 Risum: 1711 (F, V, D)
 Rodenäs: 1717 (F, V, D)
 Stedesand: 1695 (F), 1739 (V, D)
 Süderlügum-Humptrup: 1682 (F, V, D)
 Keitum, Sylt: 1637 (F, V), 1709 (D)
 Morsum, Sylt: 1650 (F, V, D)
 Westerland, Sylt: 1745 (F, V, D)

Eckernförde Kirchenkreis

Af artiklen i 2008:1 fremgik det, at kirkebøgerne fra Eckernförde kirke-
 kreds ville blive tilgængelige nu, men dette er desværre ikke tilfældet,
 idet Rigsarkivet har meddelt, at man først nu forsøger at opnå en kopie-
 ringsordning for Eckernförde og Rendsburg provstier, og at disse tid-
 ligt vil blive tilgængelige i 2011. Indtil da kan de kun benyttes på Kir-
 chenbuchamt des Kirchenkreises Eckernförde, Schleswiger Strasse 33,
 D-24340, Eckernförde. Af disse provstier hører kun Eckernförde til Syd-
 slesvig, medens Rendsburg hører til Holsten. Da det kan være praktisk
 at kende begyndelsesårene for alle sydslesvigske kirkebøger, bringes dog
 her en fortegnelse over Eckernförde. Fortegnelsen bygger på W. Jensens
 fortegnelse fra 1958¹ og er ikke ajourført.

Borby: 1679 (F, V, D)
 Bünsdorf: 1739 (F, V, D)

Dänischenhagen: 1638-1715, 1726 (F, V, D)
Eckernförde: 1658 (F, D), 1659 (V)
Gettorf: 1692 (F, V), 1746 (D)
Hütten: 1763 (F, V, D)
Karby: 1743 (F, V, D)
Kosel: 1763 (F, V, D)
Krusendorf : 1680 (F, V, D)
Rieseby: 1684 (F, V, D)
Sehestedt: 1763-83, 1791 (F, D), 1819 (V)
Sieseby: 1743 (F, V), 1799 (D)
Waabs: 1725 (F, V, D)

Note

1. Wilhelm Jensen: *Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, der Landeskirche Eutin und der Hansestädte*,

Neumünster 1958, med fortegnelse over kirkebøgernes begyndelsesår i de enkelte sogne.

Nyt fra Norden

Af Birgit Flemming Larsen

Nordgen

På websiden www.nordgen.com er der adgang til at læse referaterne fra de årlige Nordgenmøder, ligesom der er links til de landsdækkende nordiske slægtsforskerforeningers hjemmesider. Som noget nyt er der nu adgang til en ordbog til hjælp for slægtsforskere i de nordiske lande. Ordbogen indeholder engelske, svenske, norske, danske, finske og islandske ord og bliver løbende udviklet. Tilføjelser og bemærkninger er meget velkomne.

Sverige

Svenska Släktforskar dagar 2008

De Svenska Släktforskar dagar 2008, 30.-31. august, var forlagt til Malmö, hvor Malmö Släktforskar förening var værter for et godt besøgt arrangement, der standsmæssigt blev åbnet med sang og taler. Temaet for dagene var som bekendt *Freden i Roskilde 1658*, som også var temaet for en del af de ca. 10 foredrag i løbet af lørdagen. De danske landsdækkende foreninger – DIS-Danmark, Sammenslutningen af Slægtshistoriske Foreninger og Samfundet for dansk genealogi og Personalthistorie – var repræsenteret på en fælles stand, som hele weekenden havde mange besøgende.

De svenske slægtsforskerdage byder på et rigt udbud af stande arrangeret af foreninger, arkiver, antikvariater, boghandlere samt udbydere af produkter af interesse for slægtsforskere. Desuden er der salgsboder med diverse svenske egnsrariteter.

Svenska Släktforskar dagar 2009 afholdes i Falköping 21.-23. august. Temaet er »Från Megalit till Megabit. Släktforskning i forntid, nutid och framtid«. Yderligere oplysninger kan læses på www.genealogi.se

Norge

Norsk Slektshistorisk Tidsskrift Bind XLI, hefte 3, 2008

Hæftet indeholder tre artikler. Den første om »Tosten Persson på Dyrdal i Sande og hans nærmeste efterslægt« er skrevet af Torkel Rønold Bråthen. Sande ligger ved Drammensfjorden i Vestfold. Vi er tilbage i

1655, og forfatteren gør rede for en retssag, der strakte sig over ti år og drejede sig om, hvem der var de retmæssige ejere til arvegodsset efter Tosten (Dyrdal) Persson. På basis af bl.a. Norske Herredags-Dombøger gøres rede for retssagen, som starter i Bygdetinget og ender i Herredagen. Ud fra retssagernes slægtshistoriske oplysninger er det muligt at udrede Tosten Perssons efterslægt i to slægtsled.

Næste artikel er skrevet af Odd Arne Helleberg og handler om Gudbrand Tovsson på gården Mårem i Telemarken. Gudbrand Tovsson beskrives som værende en begavet, kundskabsrig og målbevidst person, der var blandt de ti rigeste bønder i Telemarken. Ikke uden grund kaldtes han bygdens matador. Historien fortæller, at han blev 90 år gammel, hvilket måske ikke er helt sandt. Det antages, at han er født ca. 1580, og der er et skifte efter ham i 1668. På baggrund af jordebøger og det omtalte skifte er det muligt at få indblik i matadorens økonomiske dispositioner, men hans mange arvinger må have forvaltet arven dårligt, da ingen af disse klarede sig bedre end gennemsnittet.

Endelig er der en artikel af Erik Lie om Staal Christophersøn i Trondheim og hans efterslægt. Også her er vi tilbage i 1600-tallet, men denne gang rækker tidsrummet et stykke ind i 1800-tallet. Erik Lie gør ikke forskel på mands- og kvindelinier. Staal Christophersøn var gift med Anne Hansdatter Bernhoft, og artiklen omfatter derfor også en kognatisk gren af slægten Bernhoft. En af efterkommerne ses efter studier i København at have bosat sig i Danmark – nemlig Hans Olssøn Bernhoft der var præst på Lolland indtil sin død i 1712.

Norsk Slektshistorisk Forening har til huse i Oslo på adressen Lakkegate 21. Her kan man besøge foreningens bibliotek, som er åbent mandag kl. 11.00-15.30, torsdag kl. 11.00-20.00 og lørdag kl. 10.00-14.00. Telefon +47 2205 9000.

Indkaldelse til Samfundets ordinære Generalforsamling 2009

Tid og sted

Generalforsamlingen finder sted mandag den 18. maj kl. 19.30 i Harsdorffssalen, Rigsarkivet, Tøjhusgade 1, 1218 København K.

Dagsorden

Valg af dirigent

Bestyrelsens beretning

Regnskab og fastsættelse af kontingent

Valg

a. På valg til bestyrelsen er:

Finn Andersen, Michael Dupont og Anne Dorthe Suderbo

b. På valg til revisorer er:

Tommy P. Christensen, Jens Worsøe

c. På valg til revisorsuppleant er:

Jørgen Mikkelsen

Indkomne forslag

Eventuelt

Foredrag

Efter generalforsamlingen holder Martin Bork, historiker og ph.d., foredrag om sociale relationer blandt landboer. Den almindelige befolkning har kun sjældent efterladt sig egne skriftlige kilder, men alligevel kan vi lære den at kende ved at kombinere kilderne systematisk. Gennem de uskrevne regler i menneskers indbyrdes forhold, får vi indblik i det fællesskab og den kultur, som de var en del af. Ved at undersøge hvem, der omgikkes hvem, får vi indblik i de normer og værdier, som samfundet byggede på. Martin Bork vil blandt andet inddrage oplysninger fra folketællinger, kirkebøger, skifteprotokoller, fæstekontrakter, retsprotokoller og matrikelprotokoller.

Carl Langholz

1921-2009

Af Hans H. Worsøe

Carl Langholz er født 29. september 1921 i Foverup, Ravsted sogn i Sønderjylland, i en stor søskendeflok i en landmandsfamilie med dybe sønderjyske rødder. Han blev tidligt interesseret i historie og slægtsforskning, og allerede som stor skoledreng aflagde han sit første besøg på landsarkivet i Aabenraa, hvilket han i 2006 nåede at markere 70-årsdagen for. Langholz blev student fra Aabenraa Statsskole 1941, og efter nogle års studier i historie, dansk og tysk, og derefter som erhvervsgenealog, valgte han at uddanne sig til bibliotekar. Som sådan virkede han i Viborg og Skive, senest på det byhistoriske arkiv. Han blev pensioneret i 1984 og flyttede 1990 tilbage til hjemstavnen, nærmere betegnet Aabenraa. Carl Langholz var ugift.

Langholz opbyggede ved læsning af den trykte litteratur samt som flittig arkivbruger en enestående viden om dansk, især sønderjysk genealogi, som han takket være en enestående hukommelse kunne gøre rede for i detaljer, og som han behandlede med en kombinationsevne, der dog undertiden byggede på teorier afhængige af hinanden. Dette skal dog ikke forklejne hans store indsats.

Personalthistorisk Tidsskrifts læsere vil især kende Langholz fra hans to store artikler om slægterne Outzen/Rostgaard (1984 med rettelser og tilføjelser 1986) samt *To slægter Zoëga* (1988); men mange vil også have stiftet bekendtskab med det, der må betegnes som hans hovedværk *Anetavler for berømte danskere 1. samling: Digtere og forfattere* (1989) på 548 s. Her bevæger han sig langt udenfor det sønderjyske med 46 anetavler, der i tid spænder fra Ludvig Holberg (født 1684) til Aage Dons (født 1903). Hertil er knyttet rettelser og tilføjelser til 8 af tavlerne samt 119 oversigtstavler, der er efterslægtstavler for »stærke aner«, det vil sige personer, der er stamfædre til ikke blot flere af forfatterne og digterne, men også til andre kendte danskere. Bogen er indgående anmeldt af Finn Andersen i *Personalthistorisk Tidsskrift* 1990:2, som trods indvendinger mod bl.a. mangler i noteapparatet anerkender dets store værdi som op-

Carl Langholz (1921-2009).

slagsbog og samleværk. Slægtskabsforhold, der anses for usikre, er markeret med »?«, hvilket man bør være opmærksom på. At bogen bliver benyttet flittigt fremgår af, at der ved søgning i *Google* er ikke færre end 6850 henvisninger til oplysninger fra den! Et planlagt følgende bind om andre kunstnere blev aldrig fuldført, bl.a. fordi første bind trods tilskud fra Velux Fonden af 1981, samt at Dansk Historisk Håndbogsforlag påtog sig udgivelsen, blev lidt af en økonomisk katastrofe.

Carl Langholz vedblev at samle stof og at arbejde med slægtsforskning til det sidste, men benyttede ikke de moderne hjælpemidler og udgav ikke noget i de seneste år. Hans første slægtshistoriske arbejder, alle om sønderjyske slægter, er enten maskinskrevne eller dupliserede - i alt 10 numre fra tiden 1944 til 1956 - og de findes som nr. 237 i manuskript-samlingen på Landsarkivet i Aabenraa under betegnelsen Carl Langholz' samlinger. De er alle nævnt i 2. udgave af Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavlelitteratur* (1959) ligesom Langholz' mange små artikler bl.a. i *Sønderjysk Månedsskrift*. Lidt udenfor hans sædvanlige område ligger afhandlingen: *Hr. Peter Flor Worsøe og Madame Dorothea – En sammenligning mellem digtning og virkelighed i Sigrid Undsets roman »Madame Dorothea«* trykt i *Wilhelm Adolph Worsøes slægtsbog* udgivet af Hans H.

Worsøe og Henning Aarup (1965). Til artiklen er knyttet en anetavle for Sigrid Undsets danske moder Anna Charlotte Gyth udarbejdet af Carl Langholz.

Fra de senere år er der ikke afleveret manuskripter eller lignende til Landsarkivet, hvilket muligvis vil vise sig at være katastrofalt, idet Carl Langholz' liv fik en tragisk og dramatisk afslutning. Han døde den 27. februar 2009 af røgforgiftning efter en brand i hans lejlighed i Aabenraa en uge tidligere. Det er på nuværende tidspunkt ikke afklaret, hvor mange manuskripter, der er gået til eller er blevet beskadiget; men der er bl.a. håb om, at den store slægtsbog om slægten Langholz, som han arbejdede på til det sidste sammen med broderen Alfred Langholz, vil kunne færdiggøres i et reduceret omfang og trykkes sammen med hans *Gårde og slægter i Bov sogn* fra 1969. De papirer, der ikke blev ødelagt ved branden, og som er i en sådan stand, at andre vil kunne have glæde af dem, er testamentarisk skænket til Det kongelige Bibliotek. Man må formode, at tanken bag dette er, at samlingerne er af almen dansk interesse i stil med *Anetavler for berømte danskere 1. samling*.

Anmeldelser

Troels Brandt: Kongemordet i Finderup Lade, Gedevasens Forlag 2008, 176 s. ISBN 978-87-990289-1-7. Pris 249 kr.

Troels Brandts bog er ikke personalhistorie, men et bidrag til rigshistorien med det klare mål at finde årsagen til mordet i Finderup Lade og vurdere rimeligheden af den fredløshedsdom, der fulgte. Bogen har mange fyldige citater fra kilderne, der er skemaer over politiske alliancer og kongelige slægtsforbindelser og et stort og originalt, men lidt bilagsagtigt afsnit om emnets behandling i kunsten. Mest spændende må bogen måske derfor være for den, der vil have samling på kongemordets behandling i kunstens verden, i litteraturen spændende fra folkeviser over en længere række nationalromantiske forfattere til Ebbe Kløvedal, i malerkunsten med Otto Bache som hovedartist og i musikkens verden med en gennemgang af operaen Drot og Marsk på ikke mindre end 14 sider.

Visse af middelalderens historiske kilder bevæger sig på grænsen til fiktionen, og det er et spørgsmål, om man kan tillægge folkeviserne stort mere sandhedsværdi end operaen. Hvad den enkelte årbogsforfatter har kunnet skrive om årsagerne til mordet må også begrænse sig til referat af verserende rygter, som Lybske årbog loyalt anfører en snes år efter mordet.

Derfor må sagsakterne fra processen mellem Jens Grand og Erik Menved ved den pavelige domstol 1296 være de vigtigste kilder både til striden mellem konge og kirke og til belysning af kongemordet, men man kan læse dem forskelligt. Mit vigtigste point (*Fra Viborg Amt* 2001, ikke i litteraturlisten) kalder Brandt »Jens Grands tågesnak« (side 55), og mens ærkebispem i min

bevidsthed nok er stivsindet og rethaverisk, men også retlinet og ubestikkelig, er han hos Brandt »fuld af løgn og åbenlyst uligevægtig« (side 101).

Bogen er en udfordrende indfaldsvej til de spændende år på begge sider af kongemordet. Brandt trækker linier helt tilbage til jernalderkongerne i Danmark og Karl den Store syd for grænsen, men bliver grundigere og mere indviklet jo nærmere vi kommer 1286. Han inddrager med henvisning til Kai Hørby's disputats den politiske udvikling i Nordtyskland i dansk indenrigspolitik og understreger sin opfattelse: De fredløse havde ikke fået deres høje poster fordi kongen elskede dem, men fordi dansk deltagelse i nordtysk alliancepolitik krævede det. Da denne politik var gennemført, var stormændene overflødige som regering og den sønderjyske hertug Valdemars uberegnelige fremfærd kunne let føre til deres fald, men før kongen havde afsat dem, lod de kongen myrde. Fredløshedsdommen var således berettiget.

Tja. Måske. Rikke Olsen (Asingh og Engberg m.fl.: *Marck Stig og de fredløse på Hjelms*, Jysk Arkæologisk Selskab 2002, ikke i litteraturlisten) ser anderledes på det: De fredløse var dem, der havde mindst grund til at ønske kongen død, og dommens rimelighed er derfor diskutabel.

Brandts bog diskuterer ikke mordgåden definitivt. Den argumenterer for en af de mange muligheder. Og sikke nu et held! Var gåden løst, ville dansk middelalderhistorie miste en god portion af sin tiltrækningskraft på folk af enhver slags: Forfattere, komponister, malere, professorer, revisorer (som Troels Brandt), gymnasielærere (som undertegnede) o.m.a. Med

Brandts bog har vi fået en publikation, der lægger op til nye overvejelser og personlig stillingtagen til kildernes brugbarhed.

Carl E. Jørgensen

Karen B. Braad, Christian Larsen, Ingrid Markussen, Erik Nørr og Vagn Skovgaard-Petersen: – for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder: Dansk Læreruddannelse. Bind 1. Selskabet for Skole- og Uddannelseshistorie, Syddansk Universitetsforlag, 2005. 450 sider, ill. ISBN 87-7838-929-1. Pris: 275. kr.

Da Lov om professionshøjskoler blev vedtaget i Folketinget i juni 2007, skete der formelt set samtidig det, at de institutionsmæssige enheder, der igennem to århundreder er blevet betegnet 'seminarier', blev afskaffet. Selv om seminarierne som institutioner er forsvundet, så sker det i den sproglige praksis jo ikke 'over natten', og i en lang række byer vil de steder, hvor lærer- og pædagoguddannelsen udbydes nok fortsat i daglig tale hedde seminarier. Meget á propos – og derfor er det også væsentligt – er seminariernes historie gennem to århundreder nu skrevet og udkommet.

Værkets udgivelseshistorie er i sig selv kompliceret. Allerede i 1991 udkom 'Kun spiren frisk og grøn...' *Læreruddannelse 1945-1991* skrevet af tidligere rektor og undervisningsinspektør Tage Kampmann. To år senere udsendtes andet bind *Lærerindeuddannelse / Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften* af Adda Hilden og Erik Nørr. I forbindelse med denne udgivelse udsendte Erik Nørr endvidere en oversigt over seminarier 1791-1991 samt en generel bibliografi om læreruddannelsen. Nu foreligger så endelig, hvad der i den oprindelige plan for udgivelsen var bind 1, nemlig værket om dansk læreruddannelse 1791-2003, der beskæftiger sig med læreruddannelsens indhold: fagene i uddannelsen, pædagogik, didaktik og praktik – historisk set – samt ikke mindst en lang række aspekter af den ofte ophedede pædagogiske og politiske debat om læreruddannelsen. Grun-

dene til forsinkelsen er mange og skal ikke beskrives eller kommenteres nærmere i denne sammenhæng.

Bogens fem forfattere har skrevet om hver deres del af læreruddannelsens historie. Lektor Ingrid Markussen indleder med en beskrivelse af de første seminarier i perioden fra 1791 til ca. 1820 med udgangspunkt primært i Blaagaard Seminarium, som har et af de bedst bevarede arkiver fra den tid, men dog også med udblik til seminariet på Brahetrolleborg og de såkaldte præstegårdseminarier. Det er en detaljeret og reflekterende beskrivelse, som både kommer omkring seminariernes indretning, økonomien for 'seminarister', læren og ikke mindst studiemiljøet, herunder eksempelvis spisereglementet i denne tidlige seminarieperiode.

Undervisningen i pædagogik var i høj grad metodeundervisning ud fra den tyske forfatter J.C.F. Rist, og hans bog *Anvisning for Skolemestere i de lavere Skoler til deres Embeds rette Førelse* var en af de studerendes syv håndbøger. Herudfra trænede de katekisationens (undervisningens samtale) ofte udviklede spørgsmål-og-svar-metode. Andre væsentlige fag på Blaagaard Seminarium var naturligvis bibelhistorie, skrivning, læsning, historie, geografi, sang og musik, men overraskende nok ikke regning.

Historikeren Christian Larsen skriver om perioden fra ca. 1820 frem til seminarie-loven af 1857, som indvarsler en ny tid for læreruddannelsen. Perioden, der på mange måder var præget af en vis stilstand, indledes med, at Danske Kancelli i 1818 udsender et 'Reglement for samtlige Skolelærer-Seminarier i Danmark'. Reglementet, der er udformet på baggrund af oplæg fra tre af de ældste seminarieførstandere, er præget af, at læreren skal uddannes til at være religiøs, beskeden, særdeles praktisk og yderst nøjsom. Men der er også tale om, at der nu markeres en 3-årig generalistuddannelse bestående af ni fag: religion, modersmålsfag (læsning, skrivning, sproglære), astronomi, matematik, historie og geografi,

musik, undervisnings- og opdragelseslære, gymnastik, landhusholdning og håndarbejde. Desuden var der en række frivillige fag, bl.a. naturhistorie og tegning – det sidste dog kun for købstadslærere!

I begyndelsen af 1830'erne var der fire seminarier: Jonstrup, Skårup, Snedsted (Ranum) og Lyngby (på Djursland). I 1841 blev Jelling Seminarium oprettet som det eneste i perioden, hvor der dog også – som noget nyt – blev oprettet et par øvelsesskoler i tilknytning til seminarierne.

Uanset stilstand i perioden er der dog – som senere i historien – en vis debat om læreruddannelsen og seminarierne. Christian Larsen skildrer meget levende træk af selve debatten, men beskriver også med udgangspunkt i efterladte læreres erindringer med stor indlevelse, hvordan optagelsesprøver til uddannelsen finder sted, samt ikke mindst naturligvis seminaristernes dagligdag.

Bogens længste historiske afsnit, om perioden fra 1860-1945, er skrevet af Vagn Skovgaard-Petersen – tidligere professor ved det nu nedlagte Institut for Dansk Skolehistorie ved den daværende Danmarks Lærerhøjskole. Overordnet set bliver lærerstandens prestige øget i slutningen af 1800-tallet. Der er til stadighed debat om lærerens rolle i det nye samfund, der vokser frem, men med etablering af Danmarks Lærerforening i 1874 er markeringen af lærergerningen som profession på plads. Med udgangspunkt i de erindringer, som skolelærere i rigt mål har forsynet dansk skolehistorie med, er der masser af eksempler på lærerens nye funktioner i landbosamfundet ofte i tæt samspil med præsten. Vagn Skovgaard-Petersens hovedafsnit rummer både fine beskrivelser af seminaristens studievilkår på de talrige nye seminarier, der dukker frem i slutningen af 1800-tallet, herunder også beskrivelse af 'kvinde-seminarier' og 'mands-seminarier', ligesom der også er en fortsat spændende skildring af den pædagogiske debat og det politiske spil om læreruddannelsen. Alleerede i 1867 sker den næste ændring gen-

nem 'Lov om forandret ordning for Skolelærereksamen', og senere kommer der en nystor ændring i 1894, som holder helt ind til 1930.

Der er også spændende og velunderbyggede beskrivelser af den idehistoriske bevægelse fra en teologisk-religiøs inspireret læreruddannelse til en gradvist mere naturvidenskabelig orienteret uddannelse med beskrivelse af de ændringer, det får, for fagrækken på seminarierne. Andre politiske og pædagogiske debatter i tiden vedrører friskolebevægelsen, debatten om lærernes efteruddannelse med oprettelse af Statens Lærerhøjskole, dannelse af Dansk Seminarieforening i 1905, samt ikke mindst en række portrætbeskrivelser af de pionerer, der i perioden var med til at danne og udvikle læreruddannelsen og seminariekulturen i Danmark.

Det er et nuanceret og mange-facetteret afsnit – uhyre spændende læsning – der både rummer en systematisk historisk gennemgang af læreruddannelsens og seminariernes historie, men også nedslag i omtaler af fagene, optagelses- og afgangsprøver m.v. Afsnittet slutter med en omtale af seminariernes vilkår under den tyske besættelse fra 1940-45.

Som nævnt tidligere er læreruddannelsens historie fra 1945-91 skrevet af Tage Kampmann. Derfor omhandler denne bogs næste afsnit udviklingen i 1990'erne frem til 2003, hvor de første CVU-uddannelser finder sted. Afsnittet er skrevet af seminarielektor Karen B. Braad og tager udgangspunkt helt tilbage ved tilblivelsen af 1966-loven om ændring af læreruddannelsen. En lov, der med ændringer fungerede helt frem til 1991, hvor der kom en lovændring bl.a. affødt af de politiske markante seminarielukninger i slutningen af 80'erne. Den nye læreruddannelseslov fra 1997 indfører fastsættelse af centrale kundskabs- og færdighedsområder (CKF) for alle fagene, men også en klar styrkelse af eksamen og censorfunktionen.

Med Uddannelsesreddegørelsen i 1998 præsenteres de første tanker om Centre

for Videregående Uddannelser (CVU) med et institutionsmæssigt fællesskab bl.a. for både lærer- og pædagoguddannelserne. Debatten omkring gennemførelsen af loven beskrives – også med de nye perspektiver, der ligger i CVU-loven omkring oprettelse af videncentre, ændrede ledelsesforhold og ændringer i forhold til videreuddannelsen i retning af pædagogiske diplomuddannelser. Afsnittet slutter med et yderst relevant udblik til læreruddannelserne i de nordiske lande.

Historikeren Erik Nørr beskriver i afsnit 5 udvidelsen af seminariebegrebet med omtale af børnehav- og fritidspædagogseminarierne, børneforsorgsseminarier samt husholdnings- og håndarbejdsseminarierne. Afsnittet rummer også en yderst relevant beskrivelse af det politiske spil om sammenlægninger indenfor og på tværs af de forskellige seminarieområder samt en ajourføring i forhold til de CVU-konstruktioner, der kom til verden i starten i 2000-tallet – og som nu selv er historie efter vedtagelsen og gennemførelsen af loven om professionshøjskoler eller University Colleges.

Vagn Skovgaard-Petersen har skrevet en afsluttende refleksion: 'Meningen med en læreruddannelse', der bl.a. indeholder et smukt historisk betonet signalement af skolelæreren. Bogen er i øvrigt forsynet med et stort og komplekst noteapparat, samt yderst relevante tabeller og systematiske oversigter, bl.a. en oversigt over lovgivningen om uddannelserne i perioden fra 1991-2003, en oversigt over ny litteratur om læreruddannelsen i samme periode samt en oversigt over antallet af dimittenter i hele perioden fra 1793-2002.

Søren K. Lauridsen, direktør i VIA, cand.pæd.

Jørgen Ravn Elkjær, Lise Gotfredsen og Lisbeth Skovgaard (udg.): Leonhards Minder – fra københavnerdreng til landsbypræst i 1800-tallet. Med forord af Erik Nørr. Syddansk Universitetsforlag 2005, 291 s., ill., indlagt CD-rom, ISBN-10 87-7674-014-5 og 13 978-87-7674-014-6. Pris 250 kr.

Leonhards Minder er udgivelsen af Hans Abel Leonhard Hansens (1816-1896) omtrent 570 sider store håndskrevne manuskript, udarbejdet i forfatterens alderdom, i årene 1883-1885. Manuskriptet har cirkuleret i familien siden dets tilblivelse, og først med nærværende udgivelse får en bredere offentlighed mulighed for at læse *Leonhards Minder*. Udgivelsen af denne type manuskripter, altså manuskripter, som den nærmeste familie med veneration har bevaret og beskæftiget sig med, er ganske hyppigt forekommende i disse år (for en nærmere redegørelse af denne sammenhæng og af de kultur- og lokalhistoriske kvaliteter i *Leonhards Minder*, se nærværende forfatters anmeldelse af bogen i *Fortid og Nutid*, hæfte 4, 2007, s. 295-296), men ikke desto mindre skiller *Leonhards Minder* sig ud, på flere måder.

Leonhards Minder er en 291 sider stor bog. Men *Leonhards Minder* er meget mere end det. Det er et projekt, som Leonhard har leveret råstoffet til, og som fuldbyrdes af udgiverne med mere end den trykte bog. I bogen er nemlig indlagt en cd-rom, hvorpå findes det originale håndskrift med sidehenvisninger, portrætter, samtidige kort og breve. Hertil kommer, at der til projektet er knyttet en hjemmeside, www.leonhards-minder.dk, som ikke blot giver yderligere oplysninger, bl.a. i form af et personregister, men hvor også anmeldelser og omtaler af bogen offentliggøres. Så ganske vist har Jørgen Ravn Elkjær, Lise Gotfredsen og Lisbeth Skovgaard udgivet en bog. Men de har også fulgt projektet mere end til dørs; de har med hjemmesiden fastholdt modtagelsen af bogen, og har forlænget *Leonhards Minder* ud over den trykte ord. En energisk og prisværdig indsats, ikke mindst set i lyset af, at såvel de samtidsskrivende afsnit som de mange personoplysninger i *Leonhards Minder* forventeligt kan kaste nye undersøgelser og dermed nye oplysninger af sig, til belysning af såvel Leonhard som hans samtid.

At der i udgangspunktet er tale om et familieprojekt, angives allerede i de to første

linier i udgavernes indledning (s. 9), hvor det slås fast, at Hans Abel Leonhard Hansen i det følgende omtales Leonhard. Herefter redegøres for transskriptionen af manuskriptet i henholdsvis 1956 og 1981, hvilket suppleres med en grundigere redegørelse for redaktionelle principper i bogens efterskrift (s. 278-283). Efter et komprimeret, men grundigt forord af Erik Nørr, »Præstefamilier i 1800-tallet« (s. 15-19), følger så manuskriptet *Leonhards Minder*, eller »Minder,« som den oprindelige titel var. Tro mod originalmanuskriptets summariske indholdsfortegnelse publiceres manuskriptet i fire hoveddele: Barndommen 1816-1831 (s. 21-66), Første ungdom 1831-1834 (s. 67-80), Modnere ungdom 1834-1847 (s. 81-196) og Manddomsdagene (s. 197-256). Herefter følger udvalgte referencer, et brev fra pastor Ascanius (Leonhards svigerfar) til H. C. Andersen, efterskrift, ordforklaringer og illustrationsoversigt.

Hovedpunkterne i Leonhards liv er følgende: Han fødtes 1816 i København, hvor han gik i skole, Boserups Skole og Metropolitanskolen, og studerede ved Københavns Universitet, hvorfra han blev cand. theol. i 1840. I mangel på præsteembeder blev Leonhard først privatlærer på Søbysøgaard og i København, derpå vikar på latinskolen i Kolding og så adjunkt på latinskolen i Randers. I 1847 blev han gift med sit livs kærlighed, Lene Ascanius, i 1854 præst i Norup på Fyn, i 1868 i Hatting og Torsted ved Horsens. I 1883-1885 nedskriver Leonhard så sine *Minder*, hvilket afbrydes af sygdom, og i 1886 dør han.

Selv nåede Leonhard ikke at bearbejde eller redigere sine optegnelser. Det kendes på teksten. Forfatteren fortaber sig ofte i omstændelige redegørelser og løber ud – langt ud – af sidespor, hvilket kan gøre det vanskeligt for læseren at følge med. Her kommer udgiverne imidlertid læseren til hjælp, idet bogen er veltilrettelagt og godt illustreret med samtidigt materiale, som sammen med de udførlige billedtekster hjælper læseren tilbage på sporet, eller i

det mindste til ikke helt at tabe tråden. Hertil kommer, at udgiverne på den ene side har gengivet teksten så kildetro som muligt, således at det virkelig er *Leonhards Minder*, Leonhards egen historie, man læser, men på den anden side også har foretaget en sproglig bearbejdning, således at teksten er tilgængelig for en nutidig læser. Men letlæst er bogen ikke, både pga. formuleringerne som sådan, Leonhards mange sidespor og gentagelser, og pga. det væld af personhistoriske oplysninger om andre end forfatteren, som bogen er så rig på.

Ikke desto mindre er det værd at fordybe sig i *Leonhards Minder*. Umiddelbart betages læseren nok mest af Leonhards møde med sine samtidige koryfæer, f.eks. ved eksamensbordet. Vi møder C. F. Allen, J. T. Reinhardt, Ørsted, Sibbern, Oehlenschläger, Poul Martin Møller, Chr. Winther og Emil Aarestrup. Nærmest rørende er Leonhards beskrivelse af den bedrøvelse, som H. C. Ørsted giver udtryk for, da Leonhard selv (Ørsted uvidende) ødelægger et beskedent eksperiment (s. 84-85). Koryfæerne kommer også ind fra sidelinien, som i Leonhards redegørelse for, at han og to kammerater må betale kandidat Brøchner 3 kr. om ugen for manuduktion, hvilket på den tid kun blev overgået af, hvad balletmesteren Bournonville fik for at undervise prinsesserne i dans, nemlig 4 kr. (s. 93-94). Er man på jagt efter finurlige historier og ofte også tætte personbeskrivelser af 1800-tallets koryfæer i København, er der således meget at komme efter i *Leonhards Minder*.

Imidlertid er der endnu mere at komme efter, hvis man lader benovelsen over mødet med Københavnerkoryfæerne glide i baggrunden og i stedet fordyber sig i Leonhards familiehistorie. Leonhard rejste meget trods tidens elendige transportforhold, som i øvrigt bedres betydeligt i løbet af bogen og Leonhards liv. Fra Leonhard var ganske ung besøgte han sin familie på Fyn og i Østjylland, og på disse besøg besøgte han også nærliggende præstegårde og til

tider herregårde. Så langt op som til Lindenberg i Himmerland kom han. Det er ikke mindst i forbindelse med disse rejse-skildringer, og naturligvis i forbindelse med Leonhards skildringer af sit eget liv og virke, de personalhistoriske aspekter bliver fremtrædende i *Leonhards Minder*. Blandt det mylder af beskrivelser af lokaliteter, huse, boligforhold og -indretning, klæde- dragt og omgangsformer m.v., forekommer indgående skildringer af familieliv og personligheder, blandt kendte og mindre kendte slægter, og nogle helt ukendte i den store offentlighed, som gør, at personalhistorisk interesserede læsere i *Leonhards Minder* vil kunne finde oplysninger af ganske snæver interesse vedr. denne eller hin familie. Bogens fremmeste kvalitet er imidlertid, at Leonhard i sin ubegrænsede skrive- og fortælleglæde samtidig sætter både sig selv, sin familie og de mennesker, han møder, ind i samtiden. Dette gælder ikke blot de store, samfundsmæssige begivenheder som de slesvigske krige, men også redegørelser for personlige oplevelser, hverdag og fest, fødemidler og problemer med rotter i soveværelset osv.

Leonhard skrev vidt og bredt. Han fik ikke selv mulighed for at redigere sine erindringer. Det tjener udgiverne til ære, at de har gjort det med nænsom hånd. Med *Leonhards Minder* har offentligheden nu fået adgang til Leonhards egen historie, til hans families historie, og i tilgift et frisk og levende tidsbillede af 1800-tallet, centreret omkring Leonhards eget livsforløb, fra københavnerdreng til landsbypræst.

Henrik Gjøde Nielsen, museumsinspektør,
Nordjyllands Historiske Museum

Henning Fonsmark. *Drømmen om København. Portræt af en årgang, der kom på benene. Gyldendal 2008, 168 s. ISBN 9788702063431. Pris 169 kr.*

Da tidligere chefredaktør, mag. art. Henning Fonsmark døde 80 år gammel i 2006, efterlod han sig forarbejderne til en erindringsbog, som han af forlaget Gyldendal

var blevet opfordret til at skrive, men som han på grund af sygdom aldrig fik afsluttet. Nærmere betegnet drejer det sig om en række korte kapitler, som falder i fire afsnit: studietiden begyndende sommeren 1945 og tiden lige efter i København som litteraturstuderende hos professor Rubow, ungdomstiden i Esbjerg, starten på tidskriftet *Perspektiv* og redningen af *Berlingske Aftenavis* gennem dens forandring til *Weekendavisen*. Sidste afsnit stopper ret pludseligt med ændringen i 1971, og vi får desværre ikke en skildring af Fonsmarks videre virke her, selvom den vel må betragtes som en væsentlig indsats i det offentlige liv. Udgivelsen er posthumt iværksat af hans to døtre, som har valgt at bringe de fire afsnit i ovenstående rækkefølge, hvilket ikke forekommer logisk, men kan begrundes med, at de formentlig har anset afsnittet om studietiden og den efterfølgende periode som værende af bredest interesse. Heri skildres samværet med vennerne Peter Seeberg, Thorkild Hansen og Vagn Grosen, og der bringes interessante indblik i det københavnske studentermiljø og det litterære miljø. Skildringen indledes med et citat fra Poul Behrendt: »Årgang '45 havde tydeligt nok tænkt sig at komme rask på benene – underforstået: i modsætning til årgangen, der snublede i starten, nemlig den forfattergeneration, der voksede op umiddelbart efter 1. verdenskrig. Nogen egentlig omfattende skildring af efterkrigsgenerationen bliver der dog ikke tale om, kun tendenser belyst gennem de fire implicerede.

I andet afsnit: »En krig i Esbjerg« får man et klart indtryk af, hvorfor Fonsmark drømte om København og om at komme væk fra den lille provinsby. Han var blevet uddannet som isenkræmmer og flygtede nu fra en fremtid bag disken med salg af diverse smagløsheder. Han selv var pacifist og prøver ikke at gøre sig til af tyskermodstand, men giver nogle interessante tolkninger af danskernes holdning til krigen. Således skriver han et sted, at »Danmark er vel det eneste land, om hvilket det nogensinde kan siges, at det kom godt fra at lade,

som om den krig, man var ramt af, ikke fandt sted« – en betragtning, der – som han bemærker – ikke giver sig udslag i de officielle kilder, men som vel rammer noget fundamentalt og for senere generationer uforståeligt.

I samme afsnit findes bogens få personalhistoriske og genealogiske oplysninger bl.a. i form af en fyldig omtale af hans musikalske mor Anne Frederiksen, hvis afstamning fra Sønderho ud over en sommerbolig gav familien megen selvfølelse. Faderen var overhovmester ved DFDS og hed Niels Nielsen. I 1945 ændrede Henning Fonsmark det oprindelige Henning Berg Nielsen til Fonsmark. Endnu et udslag af frigørelsen og flugten fra Jylland.

Bogen er letlæst og har en række interessante kommentarer til det persongalleri, som han kom i kontakt med, men vil næppe blive stående som en væsentlig tilføjelse til hans i øvrigt betydelige forfatter-skab.

Hans H. Worsøe

Knud J.V. Jespersen: Rytterkongen. Et portræt af Christian 10. Gyldendal 2007, 567 s. ISBN: 9788702041354. Pris 349 kr.

I forordet bringer forfatteren et citat fra Jens Otto Krag's dagbøger, hvor Krag nævner, at en britisk historiker havde udtrykt ærefrygt ved at skulle skrive George 5.s biografi. Noget irriteret bemærkede Krag dertil: Hvilken betydelig dansk skribent ville man have budt at skrive Christian 10.s? Knud J.V. Jespersen skriver, at han næppe kan henregnes til den skribentkategori, som Krag omtaler, men han føler det som et privilegium »at få lov til at portrættere den konge, som regerede Danmark gennem to verdenskrige og en mellemliggende verdenskrise med hans egne omfattende skriftlige efterladenskaber som hovedgrundlag.«

Bogen demonstrerer til fulde, at Jespersen er en »betydelig dansk skribent«, og at det er særdeles rimeligt at bruge små 600 sider på at skrive Christian 10.s biografi.

Grundlaget er som omtalt kongens omfattende dagbøger: 61 bind dækkende årene 1886-1947 med personlige og private optegnelser, 6 bind rejsedagbøger dækkende årene 1889-1939 og de politiske dagbøger i 58 bind fra tiden 1907-47. Jespersen har haft uhindret adgang til materialet og har haft fuld frihed til at tolke det, som han fandt det rigtigst. Da andre ikke har adgang til disse dagbøger, »kan de ikke kigge ham over skulderen«, og derfor har han bragt rigtig mange citater i sin fremstilling. Man føler sig som læser ganske tryk her ved, og det er tydeligt, at den særdeles velkrevne bog er skrevet af en mand, der såvel er kongelig ordenshistoriograf som kritisk og vidende forsker. Han er fuldt på det rene med, at kongens dagbøger skal læses med forsigtighed. Der er tale om, at kongen har efterladt et stærkt redigeret materiale; så han er ikke nødvendigvis et sandhedsvidne, men læst i sammenhæng mener Jespersen, at materialet formidler et samlet og formentlig nogenlunde dækkende billede af kongen. Han har også inddraget forskellige politikeres optegnelser og dagbøger og gør også her opmærksom på, at uelskværdige karakteristikker af kongen ligeledes skal læses med forsigtighed.

Forfatteren har en glimrende måde at se sin hovedperson på, nemlig på baggrund af tidens almindelige forhold. Det viser sig allerede i begyndelsen, hvor kongens fødsel i 1870 placeres mellem årets andre begivenheder, især den fransk-tyske krig og dermed det svindende håb om at få Sønderjylland tilbage, Orla Lehmanns død, der symboliserer gravlæggelsen af den nationalliberale æra, men også en af de bærende kulturinstitutioners, nemlig Den Gyldendalske Boghandels 100-års jubilæum og det forhold, at kronprins Frederik (den senere 8.) i anledning af sønnens fødsel blev optaget i frimurerlogen.

Kongen var i udpræget grad ét med sit valgsprog: Min Gud, mit Land, min Ære. Optegnelserne afspejler gang på gang hans stærke og overmåde inderlige religiøsitet, en arv fra moderen. Man er ikke i tvivl om,

at han følte sig særdeles forpligtet over for sit lands skæbne, uanset hvad skiftende ministerier havde af opfattelser. Kongen var egentlig helt apolitisk, han tænkte i kategorier som helhed og sammenhold og så skævt til partiinteresser og partitaktiske manøvrer. Man må heller ikke glemme, at han var opvokset i Estrups regeringsperiode; han var 24 år, da Estrup gik af. Jespersen peger med megen ret på, at den gamle konge, Christian 9. var hans egentlige forbillede. Dertil kom en stærk slægtsbevidsthed med særdeles høje æresbegreber, som blev styrket gennem en lang og autoritær soldateropdragelse. Ved sit garderjubilæum overvejede kongen at ride i spidsen for garden gennem København. Ministeriet brød sig ikke om tanken. Kongen var også i besiddelse af et personligt mod, som nok bundede i en skæbnetro. I 1918 frygtede politiet et syndikalistisk revolverattentat mod kongen og ønskede, at han skulle have beskyttelse under sine daglige ride-ture. Det afslog han med en bemærkning om, at to engle fulgte ham, og dem foretrak ham frem for ridende husarer.

Det er ikke mærkeligt, at kongen med disse holdninger kunne komme i modsætning til flere af sine ministre: radikale som socialdemokrater. Bogen giver en indgående behandling af de mange politiske kriser, der var tale om, lige fra regeringsdannelsen i 1909 via Påskekrisen 1920 frem til besættelsestiden. Bogen leverer en gennemgang af hele periodens politiske historie, som giver os nye og undertiden muntre indblik i forløbet. Morsom er skildringen af regeringen Holstein-Ledreborgs tiltræden i 1909. Kongen (Frederik 8.) og kronprins Christian prøvede alle mulige krumspiring for at undgå en parlamentarisk løsning. Til sidst besluttede man sig for Holstein-Ledreborg, men kronprinsen lukkede ikke et øje den følgende nat. Til gengæld var Holstein-Ledreborg blevet rasende over kongehusets forhandlinger med diverse ekstra-parlamentariske rådgivere. Han tog derfor hjem til Ledreborg og nægtede at flytte sig derfra. »Den forvå-

gede kronprins måtte derfor, presset af kongen, allerede kl. otte næste morgen i sin nyhvervede automobil og den halsbrækkende fart af 40 km i timen« tage til Ledreborg – hvad der tog små to timer – for at hente lensgreven.

Af de ikke ganske få politiske kontroverser mellem konge og regeringer indtager Påskekrisen en central placering. Her blev regeringen Zahle bragt til fald, og monarkiet var »i en kort kritisk stund i farezonen«. Det optager derfor forfatteren stærkt, om kongen under den afgørende samtale med Zahle handlede efter en forud lagt plan, eller om han reagerede spontant på Zahles provokation og greb muligheden for at afskedige regeringen, nu da Zahle nærmest lagde ham ordene i munden. Jespersen når til det resultat, at Påskekrisen var et velovervejet og nøje planlagt skridt for at komme af med ministeriet Zahle, og hans argumentation virker særdeles overbevisende.

Det er langt fra den eneste gang, hvor kongen følte, at han skyldte sit land og sin ære at blande sig i de politiske afgørelser. Det gælder fx spørgsmålet om mineudlægningen under 1. verdenskrig, hvor kongen »for første gang i praxis viste sin lykkelige evne til – trods al nervøsitet og usikker optræden – i afgørende situationer at gribe det rigtige og gøre det rette«. Jespersen har i øvrigt den overmåde interessante oplysning, at kongen via prins Georg lakkede fortrolige oplysninger til englænderne. Et ret dristigt forehavende.

Kongen havde det ikke altid nemt med forholdet til ministrene. Erik Scavenius brød han sig ikke meget om, og Borgbjerg gav ham ligefrem onde drømme og mareidt. Til gengæld havde han mærkeligt nok et ret fortroligt forhold til Edvard Brandes trods dennes på flere punkter ukonventionelle livsførelse. Deres første møde var ellers lidt specielt. Da Brandes blev finansminister i 1909, »debuterede kronprinsen (noterer Brandes) med at sige til mig, at jeg vel nu måtte ophøre med mine forelæsninger. Han var tung.« Christian havde

ganske enkelt forvexlet Edvard med broderen Georg Brandes.

Et helt specielt godt forhold fik kong Christian imidlertid til Stauning; de fattede tillid til hinanden, og der var tale om en gensidig sympati. Jespersen gør opmærksom på, at der var forhold i deres natur, som stemte godt overens: begge var udpræget maskuline typer, dog med en god portion sentimentalitet, deres humoristiske sans stemte overens, og de havde begge levet deres ungdomsår i et noget barskt miljø: henholdsvis militæret og fagbevægelsen. Og som Jespersen meget rigtigt skriver: de »reagerede ofte instinktmæssigt på personer og begivenheder. Ingen af dem fandt grund til at gøre tingene mere indviklede end højest nødvendigt.«

Det gode forhold mellem kongen og Stauning fik stor betydning under den tyske besættelse. Skildringen af disse 5 år fylder med god grund en stor del af bogen. Adskillige af begivenhederne er ret kendte, men Jespersen bringer et par nye godbidder, som siger en del om kongens holdninger. Tyskerne forlangte i 1941 tolv danske torpedobåde udleveret, og i den forbindelse drøftede kongen og regeringen, om tyskerne eventuelt senere ville forlange flere flådefartøjer udleveret. Her erklærede den 71-årige konge, at han i så fald var villig til at sænke skibene selv »efter fornøden vejledning«. Samme barske humor kom til udtryk, da den tyske gesandt fremsatte nogle positive bemærkninger om Frikorps Danmark – frivillige danskere, der skulle kæmpe på østfronten mod russerne. Kongen svarede nemlig kort, at han rådede tyskerne til at anvende Frikorpset i første linje. Underforstået at så kom Danmark af med det.

Der findes en velkendt myte om, at kong Christian insisterede på at bære den gule jødestjerne for at beskytte de danske jøder. Det er en myte, men Jespersen kan påvise, at den så sandelig ikke var uden baggrund. Kongen ville nemlig ikke finde sig i noget overgreb mod de danske jøder, og han er-

klærede, at hvis sådanne krav om interne- ring eller udlevering af jøderne blev rejst, så »imødegik vi det bedst ved at vi alle anlagde Davidsstjernen«.

Det er kort sagt en bog, man læser med virkelig glæde. Den giver gode oplysninger om dansk politik gennem 50 år, og den giver en fin mulighed for at følge Christian 10.s tanker og aktiviteter. Dertil må føjes, at bogen er særdeles fint illustreret, og billederne har fortrinlige tekster. Der er ikke tale om at forfatteren bare har sakset lidt i brødteksten, som det ellers er så almindeligt.

Knud Prange

Leon Jespersen (red.): At skikke sig efter tiden er den største klogskab... To betænkninger fra 1658-1660. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, København 1994. 158 sider. ISBN 9788775001941. Pris 175 kr.

De to betænkninger, som hermed udgives sammen med en indsigtfuld analyse af dem, er begge forfattet under Karl Gustav-krigene. Begge drejer sig om ændringer af administrationen i et forsøg på at styrke staten – men også adelen.

Betænkningerne er »En dansk patriots velmeente raad och betenkende angående rigets forvirrede tilstand« og »Vnderdanigste och trohiertig erindring och betenkende om fire vichtige och fornøden spørgsmål«. Forfatteren er anonym, men Leon Jespersen argumenterer for, at rigsrådsmedlem Gunde Rosenkrantz (1604-1675) er forfatter til i hvert fald »Vnderdanigste och trohiertig...«, og måske også til »En dansk patriots...« Til sidstnævnte kandidater også rigsråd Christian Skeel som forfatter.

Udgivelsen indeholder en indledning med en redegørelse for betænkningernes baggrund. Da den første betænkning blev forfattet, var København under belejring, og ved den anden betænkningens udgivelse var der udsigt til fred med svenskerne.

Dernæst følger en kort biografi om

Gunde Rosenkrantz, der var syvende generation af rigsråder, men endte sit liv som personligt fallit og med at søge stillinger hos skiftevis den danske og svenske konge.

Leon Jespersen redegør for den danske stats administrative problemer i 1600-tallet, om adelens rolle i forhold til kongen, en mangelfuld embedsmandsuddannelse og finansielle problemer. Dernæst beskriver han forskellen mellem dansk og svensk administration i 1650'erne. Indtil omkring 1600 havde de to lande haft en næsten ensartet administrationsform, men i 1634 fik Axel Oxenstierna indført en administrationsform, kort efter Gustav Adolfs død i Tyskland. Der blev oprettet fem kollegier med hver sit fagområde, hvilket gjorde den svenske administration mere smidig.

Begge betænkninger analyseres i forhold til den politiske kontekst, de opstod i. »En dansk patriots...« blev skrevet under Københavns belejring, og betænkningen forholder sig kritisk til majestætens (Frederik III's) rolle. Modellen for denne betænkning er Oxenstiernas svenske administrationsform. I betænkningen foreslås, at kongen ikke skal rådføre sig med udlændinge. Adelen og rigsrådet skulle styrkes og administrationen indrettes efter det svenske kollegieprincip.

»Vnderdanigste och trohiertig...« blev forfattet kort før fredsslutningen. Holdningen til majestæten er mere underdanig, og hovedsigtet er at foreslå en reform af militæret og økonomien. Rosenkrantz understreger nødvendigheden af en hvervet hær, og han foreslår en professionaliseret militær ledelse, der aflønnes med len. I det hele taget skulle lenene uddeles efter tjeneste og erhverv snarere end som tjenester til adelige støtter.

De to betænkninger er transskriberet bogstavret, men moderne retskrivning er brugt ved store og små bogstaver samt ordenes sammenstilling. Der redegøres for uoverensstemmelser mellem forskellige afskrifter af betænkningerne samt for tvivls spørgsmål i noterne. Sidst følger kilde- og

litteraturliste, en virkelig god ordforklaring samt personregister og stedregister.

Udgivelsen henvender sig til fagfolk og særligt interesserede i 1600-tallets administrative og politiske historie. Leon Jespersens præcise og interessante analyse af de forhold, betænkningerne skrives under, og de problemer, de skulle afhjælpe, er virkelig nyttig til læsningen af selve betænkningerne. Analysen viser, hvorfor en reform var nødvendig, og hvorfor betænkningerne blev indlæg i den samtidige debat om adelens og rigsrådets rolle. Denne udgivelse fra Kildeskriftselskabet er et væsentligt bidrag til forståelsen af den danske politiske og administrative historie i 1650'erne.

Cand.mag. Charlotte Lindhardt

Bjarne og Kirstin Nørgaard Pedersen: Jyske tingbøger. Kronologiske uddrag af alle sager. Lensregnskaber. Stedsmål og sagesfald. Beder, ny udvidet udgave 2005. (CD-ROM). Pris kr. 50 kr. Fås ved henvendelse til forfatterne, www.dragtilminde.dk

Jævnlige slægts- og lokalhistoriske besøg på landsarkiverne giver tit brugeren et stort baggrundsmateriale til undersøgelserne. Oftest bliver dette materiale lagt i skrivebordsskuffen, når det er brugt. Andre gange transskriberes hele kildegrupper som fx folketællinger, kirkebøger og skifteprotokoller til glæde for læsesalenes øvrige gæster, enten i papirformat eller som her på CD-ROM.

Titlen er misvisende, idet her er tale om primært nord- og østjysk kildemateriale. Materialet dækker ikke hele Jylland, men diverse herreder og birker i udvalgte år. Nogle afskrifter er heller ikke fuldstændige, men blot i udvalg. Derimod er der ud over tingbøger også transskriptioner af dombøger, lensregnskaber, fæsteskrifter, mandtal og selvejernes adkomster ved ryttergodset. Til transskriptionen er anvendt moderne retstavning, hvilket gør det lettere at søge i ensartede person- og stedsnavne samt stavemåder. Erfarne slægts- og

lokalhistorikere vil dog som regel vælge at benytte de originale kilders stavemåde, men kan hente hjælp til opsøgningen og sommetider tydningen i den moderne retstavning.

Fordelen ved det digitale medie er en lettere opdatering samt en god søgefunktion. Forfatterne har tydeligvis gjort et stort stykke arbejde. Den indledende menu er overskuelig og fører videre til undermenyer. Alle dokumenter er i Word-format, hvorved formatet er kompatibelt til de fleste pc'ere. Via de gængse søgefunktioner i Word er det også let at søge i de enkelte dokumenter.

CD-ROM-formatet er dermed et praktisk søgeredskab i forhold til som tidligere at skulle bladre igennem papirudgivelser. Dog kunne man godt ønske sig et par fikse

detaljer, der kunne løfte designet. CD-ROM'en har ingen label, men en nydelig håndskrift. En lige så gennemført label som coverets for- og bagside ville give det sidste. Arbejdet kunne også have tålt en grammatisk gennemgang samt en stavekontrol. Som hjælp til at komme i gang med disse kildegrupper vil CD-ROM'en være en god begyndelse. Den effektive søgemulighed i dokumenterne og den moderne retstavning fremmer dette, men de fleste vil nok derfra vælge at gå til originalkilden med henblik på at få en præcis afskrift. Ikke desto mindre hilses udgivelser som denne velkommen, da den letter adgangen til arkivalierne og bidrager til den lokalhistoriske formidling.

Cand.mag. Charlotte Lindhardt

Vejledning til forfattere

Denne vejledning angiver kun nogle overordnede retningslinjer for korrekt levering af manuskripter. Manuskripter kan sendes hele året. Tekstfiler bedes leveret i word-format. Billedfiler i jpg- eller tif-format og i en opløsning på minimum 300 dpi.

Manuskripter bør ikke – uden forudgående aftale – overstige 15 sider à ca. 3800 enheder. Som tommelfingerregel fylder 15 manuskriptsider med et passende antal illustrationer omkring 20 trykte sider.

Gældende dansk retskrivning skal følges, og anvendelse af fremmedord eller meget specielle fagudtryk bør begrænses og som minimum forklares første gang, de optræder. Usædvanlige og selvopfundne forkortelser frabedes.

Benyt almindelig 12 punkt skrift, normal linjeafstand og margener. Orddele og anvendelse af specielle koder og lignende må som hovedregel ikke forekomme. Forsøg ikke at efterligne det layout, vi anvender – det ordner trykkeriet for os – men brug gerne andre artikler som inspiration.

Citater skrives med almindelig typer (ikke kursiv) og anføres i citationstegn. Titler på bøger og tidsskrifter (både i selve artiklen og i noteapparatet) skrives med kursiv og uden anvendelse af citationstegn. Enkelte ord, der ønskes fremhævet, kan skrives med kursiv. Anvend aldrig understregninger eller fed skrift (undtagen i overskrifter).

Noter skrives som slutnoter og med anvendelse af arabertal (1, 2, 3 ...). Noterne skal være overskuelige, og henvisninger til litteratur og arkivalier skal være så fyldestgørende og utvetydige, at læseren uden besvær kan genfinde disse. Anvend www.bibliotek.dk til kontrol af litteraturhenvisninger og www.daisy.sa.dk til kontrol af arkivalier. Følgende standarder bedes følges: Henvisning til monografier: Sofus Elvius: *Danske patriciske Slægter*, 1891, s. 13-22. Henvisning til artikler i tidsskrifter: Henrik Horstbøll: Læsning til salighed, oplysning og velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 17- og 1800-tallet, i *Fortid og Nutid*, 2003:2, s. 100-103. Henvisning til arkivalier: Landsarkivet i København: Helsingør byfoged: Pasprotokol 1841.

Artikler og småstykker indledes med en manchete på 4-8 linjer, hvor temaet, formålet og hovedresultaterne præsenteres. Artikler og småstykker

ker afsluttes med en kort præsentation (2-4 linjer) af forfatteren. Denne bør som hovedregel indeholde navn, fødselsår, stilling og evt. ansættelsessted, relevante publikationer, adresse og evt. e-mail-adresse.

Da redaktionen tilstræber at gøre tidsskriftet så indbydende som muligt, skal artiklerne forsynes med et passende antal illustrationer, der kan uddybe og supplere teksten. Sammen med manuskriptet leveres illustrationerne med tilhørende billedtekster, alt sammen i separate billed- og tekstfiler. Indsæt ikke illustrationerne i manuskriptet, men angiv tydeligt hvor de skal anbringes. Forfatteres ønsker om størrelser, farver og placering vil så vidt muligt blive fulgt. Eventuelle udgifter til illustrationer kan refunderes, men skal i alle tilfælde aftales med redaktøren.

Alle artikler bliver læst og kommenteret af mindst to personer – i eller udenfor redaktionens snævre kreds. Redaktionen forbeholder sig ret til at foretage ændringer i manuskriptet. Sådanne ændringer forelægges i alle tilfælde for forfatterne. Når manuskriptet er endelig godkendt og sendt til trykkeriet, modtager forfatteren en førstekorrektur. Her har forfatteren mulighed for at ændre mindre meningsforstyrende fejl (f.eks. slåfejl), men større rettelser (f.eks. udvidelser af tekst og noter) kan ikke påregnes at blive fulgt af redaktionen.

Alle forfattere af større artikler modtager ti frieksemplarer af det pågældende hæfte. Forfattere af småstykker modtager fem frieksemplarer og anmeldere ét frieksemplar.

PUBLIKATIONER OG PRISLISTE

Titel	Udgivet	Pris	Medlemspris
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 2007-2008</i> Pris pr. årgang		250	225
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 2005-2006</i> Pris pr. årgang		225	200
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 2004:2</i> (jubilæumsbogen)		225	150
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 2004:1-2</i> (forårsnummeret og jubilæumsbogen)		300	200
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 1994-2003</i> Pris pr. årgang		200	175
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 1983-1993</i> Pris pr. årgang eller hæfte		75/50	50/25
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 1983-1994</i> Samlet pris for alle 12 årgange NB: Enkelte hæfter er desværre udsolgt		300	150
<i>Tusindvis af navne. Register 1880-1965</i> . 3 bind (med cd-rom). Ved Poul Steen og Arne Julin NB: Cd-rom indeholder register 1880-2000	2001	500	250
<i>110 års indholdsfortegnelse til Personalthistorisk Tidsskrift 1880-1990</i> (med diskette). Ved Poul Steen	1992	150	100
<i>Indholdsfortegnelse til Personalthistorisk Tidsskrift 1991-2000</i> . Ved Hans H. Worsøe	2001	50	25
<i>mig & MINE. Slægtsforskning for børn</i> . Af Charlotte S.H. Jensen	2002	100	100
<i>Borger og bybefolkning</i> . Af Ole Degn	2001	180	120
<i>Datasupplement til Dansk Biografisk Leksikon 1984-1995</i> . Af Sv. Cedergreen Bech	1996	35	25
<i>Fortegnelse over dansk slægtslitteratur 1973-1979</i> . Af Dorte Gissel	1982	110	60
<i>Latinskolens religionslærere 1853-1903</i> . Af Erik Nørr	1981	50	30
<i>Tilføjelser og rettelser til Danske Sagførere</i> . Af Finn H. Blædel	1979	50	30
<i>Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537-1977</i> . Af Ejvind Slottved	1978	100	75

Alle priser er inkl. moms. Ved forsendelse beregnes porto

Indmeldelse

Årskontingentet for 2009 er 250 kr. for medlemmer med postadresse i Danmark

Årskontingentet for 2009 er 280 kr. for medlemmer med postadresse i øvrige Europa

Årskontingentet for 2009 er 325 kr. for medlemmer med postadresse i øvrige udland

For årskontingentet modtager medlemmerne *Personalthistorisk Tidsskrift*

Bestilling

Bøger og hæfter kan bestilles hos:

Birgit Flemming Larsen

Klostermarken 13

9000 Aalborg

Bøger og hæfter kan også bestilles via Samfundets hjemmeside www.genealogi.dk

Foredrag for slægtsforskere

Mine skræddersyede foredrag til slægts- og lokalhistoriske foreninger tager udgangspunkt i min egen forskning. Foredragene handler om 17- og 1800-tallet og søger at inspirere til, hvordan I kan få mere ud af kilderne. Hør f.eks. om:

- Bønders materielle kultur
- Sociale relationer på landet
- Fortolkninger af gamle retssager
- Gode historier fra et landsogn

I vil blive forbavsede over, hvor tæt vi kan komme på de enkelte menneskers hverdag og holdninger til hinanden. Læs mere om foredragene på: www.historiskeforedrag.dk

Kontakt mig på martin.bork@mail.dk

Med venlig hilsen
Martin Bork
Mag.art., Ph.d. i Historie

Anmeldelser:

Troels Brandt: Kongemordet i Finderup Lade (<i>Carl E. Jørgensen</i>).....	114
Karen B. Braad, Christian Larsen, Ingrid Markussen, Erik Nørr og Vagn Skovgaard-Petersen: – for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder. Dansk Læreruddannelse. Bind 1 (<i>Søren K. Lauridsen</i>).....	115
Jørgen Ravn Elkjær, Lise Gotfredsen og Lisbeth Skovgaard (udg.): Leonhards Minder – fra københavnerdreng til landsbypræst i 1800-tallet (<i>Henrik Gjøde Nielsen</i>).....	117
Henning Fonsmark. Drømmen om København. Portræt af en årgang, der kom på benene (<i>Hans H. Worsøe</i>).....	119
Knud J.V. Jespersen: Rytterkongen. Et portræt af Christian 10. (<i>Knud Prange</i>).....	120
Leon Jespersen (red.): At skikke sig efter tiden er den største klogskab... To betænkninger fra 1658-1660 (<i>Charlotte Lindhardt</i>).....	122
Bjarne og Kirstin Nørgaard Pedersen: Jyske tingbøger. Kronologiske uddrag af alle sager. Lensregnskaber. Stedsmål og sagesfald (<i>Charlotte Lindhardt</i>).....	123
Vejledning til forfattere	125
Publikationer og prisliste.....	127

SAMFUNDET FOR DANSK GENEALOGI OG PERSONALHISTORIE

Bestyrelsens medlemmer:

Formand: Birgit Flemming Larsen, Klostermarken 13, 9000 Aalborg
Næstformand og sekretær: Michael Bach, Rolfsvej 14, 3.tv., 2000 Frederiksberg
Kasserer: Finn Grandt-Nielsen, Stavrevej 27, Måle, 5300 Kerteminde
Finn Andersen, Grysgårdsvej 2, 2400 København NV
Michael Dupont, Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup
Charlotte S.H. Jensen, Statholdervej 5, 3.tv., 2400 København NV
Knud Prange, Degnemose Allé 26, 2700 Brønshøj
Poul Steen, Strandvejen 296A, 2930 Klampenborg
Anne Dorthe Suderbo, Lille Strandvej 12B, 2.th., 2900 Hellerup
Peter Wodskou, Arnesvej 44, 2700 Brønshøj
Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34A, 6200 Aabenraa

Skriftudvalgets medlemmer:

Redaktør: Michael Dupont, Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup
Anne Dorthe Suderbo, Lille Strandvej 12B, 2.tv., 2900 Hellerup
Anmelderredaktør: Sanja Storm Tuxen, Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup

Webmaster for www.genealogi.dk

Charlotte S.H. Jensen, Statholdervej 5, 3.tv., 2400 København NV

Medlemskab kan tegnes ved henvendelse til formand Birgit Flemming Larsen
E-mail: birgit_f_larsen@hotmail.com

Manuskripter sendes til:

Redaktør: Michael Dupont, Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup
Mail: duponttuxen@gmail.com

Personalhistorisk Tidsskrift

Udgivet af Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie siden 1880

Redigeret af Michael Dupont (redaktør), Anne Dorthe Suderbo og Sanja Storm Tuxen (anmelderredaktør)

© 2009 by forfatterne og Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie

Udgivet med støtte fra Alfred Good's Fond og Kulturministeriets Tidsskriftsstøtteudvalg

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg

ISSN 0300-3655